

Anmeldelser

Charlotte Boje Andersen og Jytte Nielsen (red.): *Metaldetektiverne. Detektorfund fra Thy og Mors*. Thisted 2015. 120 sider. ISBN 978-87-88945-45-4. Pris: 250 DKK.

Detektorfund er efterhånden blevet en meget væsentlig faktor i den danske museumsverden. Mange tusinde genstande bliver hvert år indleveret til museerne som resultat af et imponerende, frivilligt arbejde udført af landets mange detektorfolk. Med bogen "Metaldetektiverne" får en gruppe af disse mennesker en velfortjent hyldest. Som titlen antyder, drejer det sig om Thy-Mors Detektorforening, der nu har holdt 10-års jubilæum.

Indledningsvis fortæller museumsinspektør Jens-Henrik Bech om, hvordan denne forening opstod i 2005, efter at en gruppe energiske detektorfolk havde kontakten museet i Thisted. Han bad den nystartede forening om at undersøge en velkendt lokalitet ved Vestervig Kirke, hvor Nationalmuseet i 1960'erne havde udgravet en jernalderbebyggelse, der tilsyneladende ophørte omkring 400 e.Kr. Med detektorfolkens hjælp har man nu påvist bebyggelse spor fra vikingetid og tidlig middelalder på stedet. Knap 600 detektorfund er der indtil videre registreret i området ved Vestervig Kirke.

Torben Trier Christiansen, ph.d.-stipendiat ved Aarhus Universitet, beskriver, hvordan detektorfolkens indsats er med til at vise omfanget af Limfjordens regionale betydning i yngre jernalder og vikingetid. Det sker i et forskningsprojekt iværksat som et samarbejde mellem Museum Thy, Nordjyllands Historiske Museum, Aarhus Universitet og Kulturstyrelsen. Med dette projekt bliver mange tusinde detektorfund fra Limfjordsregio-

nen analyseret på tværs af lokalmuseernes daglige grænser.

Detektorarbejde er jo en spændende form for skattejagt, og det har da også påkaldt sig mediernes bevågenhed. Uffe Bregendahl fra TV MidtVest fortæller om, hvordan Thy-Mors Detektorforening er blevet landskendt gennem en meget populær udsendelsesrække med den ramrende titel "Metaldetektiverne". Det er en serie, som efterhånden har strakt sig over to sæsoner med 10 afsnit, og flere er på vej.

Bogen fortsætter med en række præsentationer af enkeltfund og fundsteder samt portrætter af detektorfolk. Fundpræsentationerne er ledsaget af fine genstandsfotos, og enkelte fund får en mere udførlig omtale. Det sker således med beskrivelsen af en fornem krigergrav fra ældre jernalder, som blev opdaget af den erfarne detektorfører Peter Jensen. Museumsinspektør Anne-Louise Haack Olsen præsenterer dette rige gravfund og sætter det ind i et større samfundsmæssigt perspektiv. Tilsvarende beskrives Vester Vandet-bebyggelsen fra tidsrummet 800-1200. Den blev lokaliseret af Thy-Mors detektorforening i 2008 og har vist sig at være en meget fundrig plads med kulturlag på op til en meters tykkelse. Det er et skoleeksempel på, hvordan samarbejdet mellem detektorfolk og museum kan frembringe megen ny viden. Også pladsen ved Hillerslev får en udførlig omtale. Herfra er efterhånden registreret omkring 200 genstande, primært fra vikingetid og middelalder. Det er et unikt kildemateriale til belysning af en bebyggelse, hvis karakter og omfang endnu ikke kendes.

Præsentationen af enkeltfund omfatter også fundgrupper som f.eks. bogspænder, fuglefibler, ernesfibler og importerede

småfibler. Her får man en udmærket orientering ledsaget af litteraturhenvisninger. Disse afsnit kan være nyttige for folk, som sidder rundt omkring på landets museer og modtager en broget skare af detektorfund. Afsnittet om bogsælnder er ledsaget af en ganske omfattende og interessant udredning af bogkulturens udvikling fra vikingetid og frem til nyere tid. Den er skrevet af middelalderarkæologen Alice Bolt-Jørgensen.

Ved præsentationen af detektorfolkene er der flotte og stemningsfulde portrætfotos taget ude "i felten". De ledsagende tekster beretter om, hvordan detektorførerne fik interessen for denne hobby.

Bogen slutter med små afsnit, der kan være nyttige som vejledning for nye folk inden for detektorarbejdet. Man kan således læse om håndtering og konservering af metalfund, fakta om danefæ samt skrevne og uskrevne regler omkring brug af metaldetektor. Til sidst er der litteraturliste og noter. Litteraturlisten er god at have, hvis man søger oplysninger om en bestemt fundtype.

Som helhed virker bogen meget indbydende takket være den flotte opsætning med fotos af høj kvalitet. Den kan anbefales til alle, der interesserer sig for detektorarbejde og de fund, som denne hobby frembringer.

Jens Jeppesen
Moesgaard Museum

**Rainer Atzbach, Lars Meldgaard
Sass Jensen & Leif Plith Lauritsen**
(red.): *Castles at War*. Castles of the North I, Bonn 2015. 230 sider. ISBN 9783774939783. Pris: 560 DKK.

Undertegnede har, sammen med 9 andre kulturhistoriske museer i Region Midtjylland, været deltager i et projekt om middelalderens borge. Her bekendtgjorde

vi lidt frejdigt, at middelalderens borge er den glemte kulturarv. Det er nok en sandhed med modifikationer. Der er næppe tvivl om, at for mange vil det være en overraskelse, hvor mange borge landet oprindeligt har været spækket med, men man kan ikke sige, at borgene ikke har haft faglig opmærksomhed.

Der er her til lands en del fora for borgforskere; heraf flere internationale. Ældst er vel det prestigøse Chateau Gaillard, opkaldt efter Richard Løvehjertes imponante borg ved Seinen. Siden etableringen i 1962 har der hvert andet år været afholdt symposier "helliget studiet af middelalderens borge og forsvarsværker", som der står i forordet til den første af de lige så troligt publicerede symposieberetninger. Det logeprægede foretagende har en noget alderstegen bestyrelse, og det er efterhånden mere reglen end undtagelsen, at hvert nummer indledes med en række mindeord over faldne siden sidst. Muligvis som en reaktion mod, hvad nogle opfattede som kammerateri og indspisethed i Chateau Gaillard, tog museet i Turku, Finland, i 1991 initiativ til nok et tilbagevendende borgsymposium kaldet *Castella Maris Baltici*, der, som navnet antyder, har Østersøområdet som sit primære arbejdsfelt. Også denne forening har løbende udgivet deres symposieberetninger, om end det må siges, at udstyret har været mindre prangende og udgivelserne knap så regelmæssige som søsterorganisationen fra Caen. Hertil skal så lægges mere indenlandske organisationer, der beskæftiger sig med borgforskningen. Nævnes skal naturligvis foreningen Magt, Borg og Landskab, der bl.a. står for afviklingen af det årlige Borgforskerforum, hvor det hidtil primært har været danske og skånske forskere, der deltog, men det synes som om, foreningen har ambitioner om noget større – se nedenfor. Hertil bør også nævnes en række projekter med borgen i centrum, eksempelvis Borgprojekt

Bornholm og allerede nævnte Middelalderborge i Region Midtjylland og museet i Vordingborg, der frejdigt kalder sig Danmarks Borgcenter. Der er altså nok for de interesserede.

Nu foreligger så en udgivelse om middelalderens borge, forestået af ovennævnte forening Magt, Borg og Landskab. Hovedparten af bidragene stammer fra en konference afholdt på Nyborg Slot i 2013. Der er lagt an til, at det bliver en tilbagevendende begivenhed, for det fremgår meget tydeligt af skriftet, at der er tale om bind 1 af noget, der kalder sig Castles of the North. Ifølge forordet vil man hvert andet år afholde en international konference for, som der står, at placere borgene i det middelalderlige danske rige i en international kontekst, da både dansk og skandinavisk historie kun kan forstås på baggrund heraf. Det er vanskeligt at være uenig heri.

Emnet for konferencen, hvis foredrag danner ryggraden i udgivelsen, er Castles at War, og foruden danske bidrag er der artikler skrevet af forskere fra en række af landene omkring fædrelandet: Polen, Norge, Tyskland, Letland, Sverige og England; alle forfattet på et noget vekslende engelsk. Emnet kan måske synes trivielt og indlysende, hvad skulle borgforskning ellers handle om, men som det med rette pointeres i indledningen, har meget af den hidtidige forskning koncentreret sig om alt muligt andet: Borgen som herregård, borgen som administrations- og magtcenter, borgenes geopolitiske placering, borgenes typologi osv. Bogens artikler præsenteres under to forskellige kapiteloverskrifter: Del 1: The role of castles in political strategy og del 2: Castles during warfare and sieges – syv artikler til hvert emne. Det er derfor med en vis appetit og nysgerrighed, man giver sig i kast med værket.

Det første, der slår en efter endt læsning, er, hvor dårligt de to kapitelover-

skrifter egentligt dækker over de faktiske emner, artiklerne beskriver; særligt et par af artiklerne under del 1 kunne med lige så god eller endda bedre ret være placeret i del 2, eksempelvis Carsten Selch Jensens i øvrigt rigtig gode artikel om den Livlandske krønike og dens mange detaljerede beskrivelser af angreb og belejringer.

Artiklernes emner spænder vidt, både emnemæssigt og geografisk, og der er, som det oftest er tilfældet med denne type udgivelser, tale om en blandet pose bolsjer med lidt for en hver smag. Der er de sædvanlige oversigtsartikler: Jan Koch giver en gennemgang af Chr. II, Frederik II og Chr. IV's borgbyggerier og -reoveringer og Felix Biermann en kort gennemgang af de vestslaviske borge fra 800-årene og frem, hvor både arkæologiske og skriftlige kilder inddrages; alt set bedre og mere udførligt andre steder. De fleste artikler er gode, enkelte fremragende og øjenåbnende. Af sidstnævnte vil jeg særligt fremhæve allerede nævnte artikel af Carsten Selch Jensen, men også Knut Arstads artikel om borgerkrigstiden i Norge fandt jeg stort behag ved ligesom Ieva Oses artikel om Den Livlandske krig, der var både brutal og blodig, var spændende læsning. Nævnes bør også Rainer Atzbachs artikel om brugen af tjære og beg som forsvar, velskrevet og underholdende er den, samt Vivian Etings beskrivelser af den hensynsløse belejring af Stockholm i 1501-02. Stærkt underholdt var jeg også af Anders Reinsnerts fine velskrevne artikel om belejringen af Lindholmen i 1360-erne. Måske tilfældigt er hele tre artikler helliget belejringsborge, der må siges at være et noget underbelyst forskningsfelt, i hvert fald i dansk sammenhæng. Olaf Wagener skriver om en række belejringsborge i Mosel-området, hvor borgene er velbelyste, ikke mindst ud fra skriftlige kilder, og der er næppe tvivl om, at tolkningen af anlæggene er korrekt. Nu forsøges det at implementere denne særlige type af borge

til dansk jord. Jesper Hjerminde's artikel er om borgene ved Hald og den efterfølgende af Leif Plith Lauritsen om nogle borge på Lolland. Argumentationen og hele ideen bag er både besnærende og indlysende og virker ganske tilforladelig, men de eksempler, forfatterne trækker frem, er måske knap så overbevisende, hvilket langt hen ad vejen skyldes manglen på dateringer og arkæologiske vidnesbyrd, men det ændrer ikke på den bagvedliggende tanke. Det bliver næppe det sidste, vi hører til denne særlige kategori af borge.

Mindre vellykket er derimod en artikel skrevet af A. Andrzejewski og L. Kajzer, begge fra det arkæologiske institut på universitetet i Łódź. Den handler om en række borge og paladser opført af Koniecpolski-familien, en familie der sad meget tæt på magten sidst i 1500-tallet og til langt ind i 1600-årene. Artiklen er skrevet af to arkæologer med en udpræget historisk tilgangsvinkel og med fokus på renessancen og den begyndende barok. Det kan være meget svært at se, hvorledes dette bidrag skulle kunne sætte borgene i det middelalderlige danske rige i kontekst, hertil er forskellene altså for store, og de *palazzo in fortezza*-typer, der ofres en del opmærksomhed, kendes uden for Italien stort set kun i Polen og Ukraine. Men det værste er dog, at artiklen er skrevet i et, hvad skal vi kalde det, noget usikkert engelsk.

Og det bringer mig frem til min måske alvorligste anke over denne symposiebetretning; redaktionen af bogen. Og her tænkes ikke på den faglige revision, men bogens sproglige og grafiske udtryk. Der er ikke tale om en helt billig bog, og på trods af at den er støttet finansielt af ikke mindre end fire fonde og udgivet på et hæderkronet tysk forlag, er der ikke desto mindre alvorlige mangler. Først og fremmest mangler der en gennemgribende sprogvask af de mange artikler, hvilket burde være obligatorisk, når man ud-

giver bøger skrevet på et sprog, der for hovedparten af forfatterne er et andet end deres modersmål. For det andet er der det grafiske udtryk. Hvert kapitel indledes eksempelvis med et frontblad, der er opsat med et helsides fotografi og med titlen på den pågældende artikel skrevet henover. Ganske mange af disse billeder fremstår slørede og pikselerede. Det kan jo være en bevidst tilstræbt stil, det var i hvert fald, hvad jeg i første omgang antog det for, men senere fremgik det, at ved nogle af artiklerne fremstod billedet knivskarpt. Der er altså ikke tale om en bevidst fremelsket stil, men simpelthen om noget så primitivt som billeder i for dårlig kvalitet, der er blæst op i for stort format. Det er dårligt håndværk, og redaktørerne eller forlaget eller hvem det nu er, der har det endelige ansvar, burde have sikret sig mod dette. Det er dog desværre ikke det eneste sted, hvor kvaliteten af illustrationerne halter; nogle er i så forbrøderisk dårlig kvalitet, at det føles som grus i øjnene. Som eksempler kan henvises til fig. 14 i Claus Frederik Sørensen's artikel om Nyborg eller de mange fotografier i Peter Purtons artikel, der er af en så græsselig kvalitet, at jeg fattes ord.

Til småtingsafdelingen hører flere mindre fejl og irritationsmomenter. I Arstads artikel nævnes den norske elv Glomma, men på illustrationen benævnes den Glåma. Mere forvirrende er det i og for sig i Selch Jensens artikel om Estland og Letland. Her benævnes lokaliteterne i teksten konsekvent ved deres tyske navne, mens de på kortet vises med nutidige stednavne. Mange ved vel, at middelalderens Reval er nutidens Tallinn, men ved de også, at øen Ösel er det samme som Sereemaa?

På trods af alt vil jeg give mine anbefalinger til bogen. Der er mange guldgruber imellem, og jeg vil fortrøstningsfuldt se frem til næste bind i rækken. Men redaktionen skal oppe sig, hvis man fortærende vil sælge bøger til denne næsten utillade-

lige pris. Så skal ikke kun det faglige være i orden, men også sprog og grafik.

Lars Krants
Moesgaard Museum

Thomas Bertelsen & Martin

Wangsgaard Jürgensen (red.): *hikuin* 39. *Sorø-Studier. Om kirkens og klosterets historie og brug.* Højbjerg 2015. 183 sider. ISBN 978-87-90814-73-1. Pris: 150 DKK.

I 42 år har énmandshæren Jens Vellef stået i spidsen for udgivelsen af tidsskriftet *hikuin*. Nu foreligger der 39 bind af serien, som efterhånden må betegnes som en sværvægter i dansk middelalderforskning. At det er forlagets klare hensigt, at tidsskriftet skal udkomme årligt, illustreres tydeligt af dateringen på bindets bagside. På det seneste bind (nr. 39) står der 2012, der dog ikke modsvarer det reelle udgivelsesår (2015). Det er glædeligt at se, at ambitionen intet fejler, men desværre tager bogudgivelser sin tid.

Det seneste bind i rækken har undertitlen "Sorø-Studier" og rummer en række bidrag fra seminaret af samme navn afholdt i 2011 på Sorø Akademi. Anmelderen deltog selv som tilhører i det udmærkede seminar, og det er derfor med stor glæde, at resultaterne nu er blevet fremlagt i trykt form.

I alt omfatter bogen 11 bidrag, af hvilke de 9 er gengangere fra seminaret. Den første artikel er af Jes Wienberg, der til seminaret gav den afsluttende replik. I sit bidrag giver Wienberg en kort oversigt over forskellige emnefelt og tematikker i nutidens klosterforskning og peger på en række temaer, der særligt for klostret i Sorø kunne være interessante.

Det efterfølgende bidrag er skrevet af Michael Kræmmer og beskæftiger sig med klosterstiftelsens tidligste historie. Med udgangspunkt i de få og fragmen-

tariske skriftlige kilder gives der her en oversigt over klostrets historie frem til ca. 1300. Bidraget bærer meget præg af det beskedne skriftlige kildegrundlag og kunne med fordel have inddraget flere fagligheder i den samlede fortolkning.

Aage P. Ravnsgaards artikel omhandler det såkaldte Mølledige – en kanal, der blev anlagt af klostrets munke omkring år 1200, og som forbinder Tuelsø og Sorø Sø. På baggrund af tekniske studier, såvel som en granskning af både skriftlige og arkæologiske kilder, giver Ravnsgaard en fin gennemgang af klosterkanalen og munkenes muligheder for at udnytte vandkraften.

Mogens Vedsø har i sit bidrag givet en oversigt over danske dormitorietrupper med særligt udgangspunkt i den velkendte trappe i Sorø. Artiklen er forholdsvis kort og koncis, men giver en udmærket præsentation af det bygningsarkæologiske kildemateriale, og Vedsø påpeger da også, at Sorø-trappen er alt andet end en typisk løsning. Hvor Vedsø stopper med dormitorietrappen, fortsætter Hans Krongaard Kristensen med resten af østfløjen. I sit bidrag giver han en oversigt over planløsningerne i de danske cistercienserklostres østfløje, og det fremhæves, at østfløjenes form kendetegnes ved en række overordnede træk, om end der både kronologisk og formmæssigt er væsentlige variationer fra kloster til kloster. For begge forfattere gælder, at deres arbejde beror på et massivt materialekendskab og en skarp iagttagelsessevne.

Den ene af redaktørerne, Thomas Bertelsen, giver i sin artikel et indblik i resultaterne af en dendrokronologisk undersøgelse af klosterkirkens tagværker. Tagværkerne, der ellers i megen tidligere forskning opfattedes som opsat umiddelbart efter den ødelæggende brand i 1247, skal imidlertid dateres til senmiddelalderen og tilskrives den driftige abbed Henrik Tornekbrands. Artiklen lægger

sig meget nært op ad Bertelsens tidligere udgivelse "Træ fortæller", der i mere populærvidenskabeligt tilsnit redegør for selvsamme undersøgelse. Til trods for at en overvægt af afsnittene er næsten direkte afskrift, får vi i artiklen præsenteret lidt flere mellemregninger og væsentlige noter.

Thomas Bertelsen er også medforfatter på den efterfølgende artikel, hvor han sammen med Kaare Lund Rasmussen og Christina Andersen præsenterer resultaterne af en række naturvidenskabelige undersøgelser af klosterkirkens teglsten. På baggrund af proveniensbestemmelser af teglstensmaterialet kombineret med farveanalyser er det forfatternes opfattelse, at teglstenene aktivt er blevet sorteret (eventuelt af bygmesteren) ud fra overvejende æstetiske principper. Artiklen er interessant, men desværre forplumres argumenterne en anelse af flere fejlagtige billedhenvisninger.

Den anden redaktør, Martin Wangsgaard Jürgensen, har i sin artikel særligt fokus på den vestlige portal i søndre sideskib og dennes brug i klostertiden. I artiklen giver Jürgensen en glimrende indføring i en del af cisterciensernes liturgi og fremsætter det vægtige og vigtige argument, at liturgien i højere grad bør indtænkes i fortolkningen af det arkæologiske materiale for at komme en forståelse af kirkerummets brug og betydning nærmere. Artiklens empiriske basis er studiet af et af portalens kapitæler, i hvilken der findes et mindre hul. Dette opfattes som spor af en lysholder, der kan have spillet en rolle i bl.a. liturgien omkring julenatten, Kyndelmisse og Maria Renselsesfest. Skønt det hullede kapitæl har en mulig parallel i klostret i Fountains, England, forekommer fortolkningen en anelse for-tænkt. Selvom forfatteren indledningsvist fremsætter en række forbehold, kunne man have ønsket et væsentligt større materialegrundlag, og det er ærgerligt, for

det lægger en skygge over den ellers vel-skrevne artikel.

Henriette Rensbros artikel tager udgangspunkt i Nationalmuseets arkæologiske undersøgelser i 2006 på kirkegården ud for nordre korsarm, hvor en række fornemme murede grave blev påtruffet. I artiklen giver hun ligeledes en fin oversigt over tidligere antikvariske iagttagelser af middelalderlige grave i og omkring kirkerummet. Kirkerummets begravelser spiller også en væsentlig rolle i det efterfølgende bidrag. Birgitte Bøggild Johannsen behandler her Sorø-kompleksets betydning i senmiddelalderen og renessancen som ramme om en erindringskultur forbundet med kirkens mange begravelser af konger og stormænd. I løbet af 1500-tallet tiltrak særligt Hvidernes begravelser i kirken sig en væsentlig interesse fra tidens lærde, hvilket resulterede i forskellige skrifter, heriblandt Sorø Klosters Gravkatalog, såvel som forskellige gravminder. Også den afsluttende artikel af Knud Holm tager udgangspunkt i et af kirkens gravminder og ser på brugen af forskellige vanitassymboler i renaissancekunsten.

Bogen rummer en lang række glimrende artikler, og der er mange fagligheder i spil. Netop de mange forskellige (og til dels uenige) forfattere giver bogen en fagligt bred spændvidde. Granskes noterne fra seminaret er det dog ikke entydigt, om spørgsmål, kritikpunkter eller diskussioner på dagen er blevet indarbejdet.

Selvom billedsiden er flot behandlet, kunne en gennemført redigering (og evt. beskæring) af indtil flere illustrationer og de tilknyttede billedtekster have hævet bogens værdi. Som eksempel kan tages gennemgangen af dormitorietrappen i Ystad (s. 66-67), hvortil i alt fem illustrationer knytter sig: To grundplaner af henholdsvis første og andet stokværk samt en opstalt og et længdesnit igennem østfløjen fra "Tegninger af Ældre Nordisk

Architektur”, föruden en grundplan af første stokværk i østfløjen fra Vilh. Lorenzens “De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie”. Billedteksterne er ganske kortfattede, og for de mere uindviede i Ystadtrappens udformning kan illustrationssiden være svær at forstå. I stedet kunne én enkelt rekonstruktionstegning af trappens udformning have været gavnlig. Ligeledes bringes der bogen igennem en lang række plantegninger af både klostergrund og klosterkirke – for nemhedens skyld havde det været rart, om nord konsekvent vendte opad.

Til slut bør hikuin-seriens konsistente stil fremhæves – et læsevenligt og flot format med et stilrent layout, der fuldt fortjent har begavet forlagsdirektøren med den prestigefyldte F. Hendriksens-Medalje for veludført boghåndværk i 2013. Til trods for de få kritikpunkter, der er opridset ovenfor, kan man ikke andet end glæde sig til de kommende bind i rækken.

Morten Larsen
Vendsyssel Historiske Museum

Margareta Biörnstad: *Kulturminnesvård i efterkrigstid – med Riksantikvarieämbetet i centrum.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Handlingar, *Antikvariska serien 51*, Stockholm 2015. 268 sidor. ISBN 978-91-7402-429-6. Pris: 325 SEK.

Som titeln indikerar handlar boken om tillståndet i och utvecklingen av den svenska kulturminnesvården i efterkrigstiden under perioden 1946 till 1960. Boken ger en utförlig beskrivning av vad som tilldrog sig på Riksantikvarieämbetet under denna period. Den fyller därmed ut en lucka i kulturminnesvårdens historiskrivning om den Post-Curmanska eran, ofta betraktad som en föga glamorös period – närmast en parentes, i myndighetens

utveckling. Att berättelsen fokuserar på RAÄ är naturligt eftersom författaren, före riksantikvarien Margareta Biörnstad tillbringade mer än 40 år av sin yrkeskarriär där fram till dess avslutning 1993. Och därmed också till större delen efter den period som boken behandlar. Författaren har därigenom i viss omfattning kunnat bygga berättelsen på egna erfarenheter och förstahandskännedom om de händelser som relateras. Men eftersom boken omfattar ett skede i hennes karriär då hon ännu inte hade någon ledande befattning har hon valt att komplettera sina egna erfarenheter med en omfattande genomgång av handlingar i myndighetens arkiv ATA och på dess årsberättelser. Detta för att få en så rättvis bild som möjligt av skeendet.

Denna kombination ger skildringen ett stort mått av trovärdighet men gör den samtidigt en smula stel och operoslig sannolikt påverkad av de skriftliga källornas byråkratiskt formella karaktär. Ett exempel är att väldigt få personer, i huvudsak ministrar, riksantikvarier och avdelningschefer och ett fåtal andra personer med ledande befattningar träder fram i texten. Ett, i sig kanske självklart förhållande, eftersom dessa individer också har haft till uppgift att bereda och fatta de formella beslut som manifesterats i det källmaterial som berättelsen bygger på. Men dessvärre erbjuds därför inte heller några särskilt ingående beskrivningar av dessa centrala aktörers personligheter, idéer och agerande, faktorer som hade kunnat bidra till att göra framställningen mer levande och intressant.

Samtidigt måste man också ha respekt för författarens tillvägagångssätt i detta avseende; det är säkert ytterst ett uttryck för det statstjänstemannaideal med egenskaper som plikttröhet, opartiskhet, lojalitet och saklighet som präglade den aktuella tiden. Det visar sig på ett tydligt sätt i de ytterst få, om ens några, kritis-

ka omdömen om samtida kollegor som kommer till uttryck. Här måste man uttrycka sin beundran för författarens integritet och, i detta avseende, konsekventa förhållningssätt men ändå framhålla ett mer personligt sådant tveklöst kunde ha gjort berättelsen mer fängslande och underhållande.

I rättvisans namn måste vi framhålla personliga uppfattningar ändå bitvis framskyntar; dels när det gäller de aktuella verksamheternas uppenbara oförståelse att få till stånd en samlad strategi för och samordning av verksamheterna inom myndighetens båda grenar - historiska byggnader och fornminnen; dels vad gäller viljan att föra en mer aktiv dialog om myndighetens verksamhets inriktning och förutsättningar med uppdrags- och anslagsgivande departementens företrädare.

Om så hade skett hade det säkert kunna påskynda utvecklingen mot en tidigare och möjligen bättre integration i samhällsplaneringen och resulterat i en, i vissa avseenden, starkare ställning för kulturminnesvården. Men ytterst speglar kanske ändå denna uppfattning författarens tro på det starka och goda samhället och en förhoppning om att kunna förena ett i grunden humanistiskt och kunskapsbaserat bakåtriktat bevarandeperspektiv med ett rationellt politiskt ideologiskt baserat framåtriktat samhällsutvecklings i en process där alla aktörers önskemål tillgodoses.

Ett synsätt som många säkert kan sympatisera med men som kanske ändå, sett i ljuset av den faktiska utvecklingen, har visat sig vara en drömbild svår att realisera.

Författaren egna förtrogenhet med verksamheten ger ändå många initierade inblickar i den märkliga värld som dåtidens Riksantikvarieämbete utgjorde med en expansiv och målinriktad verksamhet kring fornminnen som oftast gick sida vid sida med en samhällsutveckling starkt

präglad av dåtidens intensiva infrastrukturbyggnad och övrig expansion med omfattande inventeringar och arkeologiska utgrävningar som tydliga uttryck. Medan den motsvarande verksamheten kring byggnader präglades av en tydlig fokusering på redan kända och förtecknade märkliga monument där utvecklingen i jämförelse stod och stampade och därigenom i praktiken kom att divergera alltmer från en dynamisk samhällsutveckling.

Denna bild är säkert helt rättvisande även om det kan tyckas märkligt att en nu uppenbar dualism tilläts bestå under så lång tid trots de uppenbart negativa effekterna för myndighetens verksamhet och trovärdighet. Enligt författaren så var huvudskälet i första hand den mycket olikartade lagstiftningen som bidragit till en likaledes olikartad inriktning och praxis i myndighetsutövningen. Den alltmer omfattande arkeologiska kunskapsuppbyggnaden med fornminnesinventeringar och utgrävningar låg helt i linje med den helhetssyn och det miljötankande som präglade den dåvarande samhällsutvecklingen.

När det gäller byggnadsavdelningen ansågs inte motsvarande behov föreligga. Istället låg fokus fortsatt på monument och märklighet, vilket bidrog till att någon centralt dirigerad byggnadsinventering inte ansågs nödvändig. En orsak till detta, vid sidan av situationen på Riksantikvarieämbetet under den period som författaren behandlar, var naturligtvis att en verksamhet motsvarande fornminnesinventeringen riktad mot byggnader skulle kräva mångdubbelt större resurser och tvingas att hantera ett "levande" material med all den komplexitet som detta innebära. Motkrafterna var sannolikt också mångdubbelt större. Icke desto mindre blev denna brist på underlag, en bidragande orsak till att den furiösa rivningsvåg som svepte bort majoriteten av byggnader värda att bevara

i många historiska stadskärnor framstod som ohejdbar. Kulturminnesvårdens representanter var i praktiken hjälplös i förhållande till påhejande framstegsivrande stadsplanerare, byggherrar och politiker i denna omvälvande process.

Det man kanske ändå mest förundras över som läsare är att de aktuella riksantikvarierna inte tycks ha haft tillräcklig makt och myndighet att utveckla en bättre samordning och samplanering av Riksantikvarieämbetets båda huvudverksamheter. En samordning som skulle ha bidragit till att stärka såväl deras egen och som myndighetens roll och ställning. Att så inte skedde kan naturligtvis ha berott på oförmåga eller ointresse men speglar sannolikt även de centrala aktörernas personliga intressen, överväganden och prioriteringar.

Ett fint kapitel i boken är det avslutande "En personlig positionsbestämning" där författaren på bara fem sidor levererar en högst levande beskrivning av sin uppväxt, sina utbildningsår och sin begynnande karriär på den myndighet som kom att bli hennes hemvist och bära alltmer av hennes signum under de kommande decennierna fram till mitten av 1990-talet.

Här framträder hon själv liksom hennes akademiska lärare, kollegor och chefer som i allra högsta grad levande och intressanta individer och personligheter. Även om man skulle ha önskat sig litet mer av denna esprit i bokens övriga kapitel blir det ändå en väldigt fin slutpunkt för en berättelse som inte kan ha varit lätt att åstadkomma men som när den nu föreligger och fyller ut en lucka i Riksantikvarieämbetets historieskrivning. Och om man ska ta talesättet "att lära av historien" på allvar är boken en viktig läsning för alla som har varit eller är verksamma i den sektor som i planeringssamhällets tidevarv omformades från kulturminnesvård till kulturmiljövård. Nu går det att få veta vad som faktiskt tilldrog sig under

en tid som kan tyckas alltmer avlägsen och kanske inte särskilt intressant, i nutidens, av symbolpolitiska manifestationer alltmer präglade kulturarvspolitik. Men som just för att förstå utvecklingen av verksamheten är viktig att studera. Man slås också att bokens berättelse vinner ju mer man tränger in i den och gör att man hoppas på en fortsättning. Och ingen kan vara mer lämpad att förmedla den än just Margareta Biörnstad.

Ulf Bertilsson
Göteborgs universitet

Anders Bøgh, Helle Henningsen og Kristian Dalsgaard (red.): *Nørre Vosborg i tid og rum*, bd. 1-2. Aarhus 2014. I alt 882 sider. ISBN 978-87-7124-326-0. Pris: 600 DKK.

De to bøger i næsten folio og med tospaltet tekst præsenteres af forlaget som "det største, mest tværfaglige og grundigste værk, som nogensinde er skrevet om en dansk herregård".

Det er en underdrivelse. Her er i virkeligheden tale om et bibliotek eller en encyklopædi om egnen omkring Nørre Vosborg fra fjerne geologiske tider og til nutiden med behandling ikke bare af herregården Nørre Vosborg selv, og hvad og hvem der har hørt til stedet, men også af, hvad der ellers har haft eller kan have haft berøring med herregården og de mennesker, der har været knyttet til den. Titlen "Nørre Vosborg i tid og rum" passer således godt, alt er med og somme tider mere end det.

Nørre Vosborg blev i sine senere år en Torneroseherregård i romantisk forfald. Stedet lå omgivet af store volde og var emne for mange myter og sagn om tidligere tider. I nærheden lå der også et mystisk voldsted, hvor man forestillede sig, at middelalderborgen engang havde

ligget. I 2004 købte Realea nu Realdania Byg gården, og det blev indledningen til skabelsen af det tværfaglige forskningsprojekt Nørre Vosborg i tid og rum med deltagelse af Aarhus Universitet og Ringkøbing og Holstebro museer. Dansk center for Herregårdsforskning på Gammel Estrup og Arkitektskolen i Aarhus bidrog også. Målet var at gøre stedet til den bedst udforskede herregård i Danmark, og det må man sige er lykkedes.

En forskergruppe på over 30 har været tilknyttet projektet Nørre Vosborg i tid og rum, og 26 har bidraget med tekster til de to tykke bind. Emnerne fordeler sig på omkring en halv snes fagområder: Geologi, arkæologi, historie, etnologi, arkitektur, kunsthistorie, dendrokronologi og stednavneforskning. Historien er endda delt op på flere områder: National historie, landbrugshistorie, ejerforhold og personalhistorie. På dette område bevæger et enkelt bidrag sig nærmest ind på psykologien.

Så meget kan ingen enkelt anmelder rumme og yde retfærdighed. Hvis bøgerne havde været givet i hænderne på en bredt orienteret anmeldergruppe, ville det kunne være blevet den største, mest tværfaglige og grundigste anmeldelse af nogen bog om en dansk herregård nogensinde.

Nu sidder man alene med de to uhandlelige bind, der kun kan læses, hvis de ligger fladt på bordet foran en, og som alligevel efter endt gennemlæsning er blevet skæve og løse i ryggen, fordi de ganske enkelt er for tunge. Det er kedeligt, for det er pæne bøger, fin typografi, mange og for det meste velanbragte billeder, og næsten ingen korrekturfejl, de mange sider taget i betragtning.

Derfor ville det af rent praktiske grunde have været en fordel, hvis de to bøger havde været delt op i fire-fem tyndere bind. Det ville desuden have gjort det lettere at sætte sig ind i og behandle

det omfattende og blandede stof, de rummer, og det havde sagtens kunnet lade sig gøre uden at ødelægge sammenhængen. Indholdet er allerede delt op på forskellig måde både kronologisk og emnemæssigt, så de enkelte afsnit kan læses hver for sig. Redaktionen har nemlig ikke forestillet sig, at der er mange, som vil læse hele værket "i en fortløbende proces." Det er sikkert rigtigt.

En opdeling på flere bind ville også have lettet opslagsprocessen, der nu er ret besværlig, fordi man undertiden skal gå fra det ene store bind til det andet, og somme tider søge en oplysning, om det man sidder med, i en tekst man endnu ikke har sat sig ind i eller finde den i en billedtekst ud fra en sidehenvisning. Det kan også være vanskeligt at finde frem til, hvad der præcist henvises til, f.eks. om detaljer i godsarkivet, hvor man kun når til LAV, Landsarkivet i Viborg, men det gælder også, når der henvises til upublicerede bacheloropgaver. En opdeling ville desuden have lettet tilegnelsen af de mange emner og måske have mindsket stofmængden en smule.

Det kan f.eks. synes overflødigt at berette om gravningen på Lyngholm, der ikke var et voldsted, og er dendrokronologiens og stednavneforskningens grundtræk nødvendige her? Begge de sidste artikler er klare og udmærkede og absolut berigende læsning som også de geologiske indlæg, men som læser kan man godt føle, at herregården Nørre Vosborg bliver en lille brik, der pusles ind i den brede faglige viden, og at der er langt fra tiderne før sidste istid til det anlæg, man kender til fra 1300'årene. Noget af landbrugshistorien er også mere generel landshistorie, end det er beretningen om Nørre Vosborgs landbrug. Det ændres dog, når kilderne begynder at flyde rigeligere fra gårdens omfattende godsarkiv. Redaktionen er klar over forholdet, men anser det for vigtigt at få alt med, fordi projektet og

dets resultater handler om Nørre Vosborg “i tid og rum”.

Her skal i øvrigt ikke foretages en gennemgang af de mange kapitler, bare titlerne ville fylde mere end en normal anmeldelse. De enkelte bidrag, der ind imellem er udstyret med faktabokse, som letter overskueligheden, grupperes om en række emner: Landskabsbeskrivelse, arkæologi, bygningshistorie, ejerforhold og godsdrift. De er alle grundigt skrevet og lever op til kravet om letlæselighed, som det hævdes i forordet. I beskrivelsen af restaureringen og ombygningen af den nordlige avslænge optræder dog fagslang, der ikke letter læsningen, således har man f.eks. “konverteret” bygningen. Normalt konverterer man, hvis man skifter religion, og så er man konvertit. Det bliver nordlængen måske med tiden. Sært som dette og andet er for andre end arkitekter, må man nok finde sig i det og ellers glæde sig over, at der ellers er så lidt af den slags.

De enkelte bidrag er i vidt omfang resultater af ny forskning, og det gør det ikke mindre imponerende, at de også lever op til ønsket om, at indholdet skal være tilgængeligt og forståeligt for enhver læser. Vanskelige fagord og -begreber får normalt en forklaring i parentes, og når især landbruget behandles så grundigt og bredt historisk, er det nok for at lette forståelsen af, at Nørre Vosborgs landbrug klarer sig, som det gør gennem tiden, afhængigt af konjunkturer og lovgivning, men naturligvis også af godsejerens person. Her gør især kapitlerne om Nørre Vosborgs skæbne i familien Tangs tid indtryk, ikke mindst Andreas Tangs periode. Desuden var landbruget baggrunden for Nørre Vosborgs eksistens og Danmarks vigtigste erhverv til langt ind i det tyvende århundrede.

Faktisk er afsnittene om Nørre Vosborgs drift trods mange detaljer – f.eks. navnene på en række stude – i vidt omfang ren lystlæsning, og man forbavses

f.eks. af oplysningerne om de selvstændige og kyndige bønder, der findes på egnen allerede i 1700-tallet. Den sociale mobilitet, der gør det muligt for fæstebondens søn Peter Tang at blive godsejer, mens andre familiemedlemmer forbliver fæstebønder, er også interessant. Det er næsten som i den sene middelalder, før adelen blev adel. Således havde rigshofmester Mogens Gøye, rigets mægtigste og rigeste mand i begyndelsen af 1500-tallet, fætre, der var fæstebønder. Her i bogen kaldes de mægtige jordejere i Danmark adel også i middelalderen, men deres vilkår var ret forskellige fra adelens i Tyskland og i resten af Europa, og de roder med deres våbenmærker og bruger ikke faste slægtsnavne. Dette burde nok have været understreget.

På de første ca. 100 sider i bd. 1 behandles omgivelserne geologisk og beskrives efter overflyvninger, blandt andet for at undersøge om der kunne trækkes tråde tilbage til vikingetiden, men det synes ikke at være tilfældet, skønt der blev opdaget spor efter flere bebyggelser. Der kom også enkelte middelaldergårde for dagen, men så længe de ikke er udgravede, er de svære at bestemme. Voldstedet efter Fjandhus blev dog lokaliseret og undersøgt, men det er jo ikke middelalderens Vosborg, som det var så vigtigt for projektet at finde. Man forestillede sig nemlig, at det var et kongeligt anlæg, i hvert fald i 1299, da Erik Menved sad på tronen. Det nævnes flere steder i bogen, at et dokument fra det år oplyser, at kongen havde en borg på stedet. Det er imidlertid ikke rigtigt.

Der findes et dokument fra 1299, der indgår i en aftale i den store sag mellem konge og ærkebiskop, som blev forhandlet ved pavehoffet gennem flere år. Dokumentet er ikke bevaret i original, men i afskrifters afskrift, og flere stednavne er skrevet så besynderligt, at de ikke har kunnet identificeres. Her optræder nav-

net Fosburg, men der står ikke, at kongen har en borg ved navn Fosburg, og der står ikke, hvor stedet ligger. I brevet opregnes blandt andet en række jordbesiddelser, som kongen vil overlade til ærkebisp Jens Grand som afdrag på sin gæld til ham. Det er f.eks. en ottendedel af Fosburg (Vosborg), men også en tiendedel af Grønneburg (Grønborg i Børglum herred). Ingen har nogensinde forestillet sig, at Grønborg var en kongelig borg. Det er der heller ingen grund til, og det samme gælder Fosburg/Vosborg. Faktisk kan man kun udlede af brevet, at kronen ejer jord ved disse lokaliteter. Navnlig kan man ikke tale om en borg uden at have et voldsted.

Besiddelse og ejernavn gør ikke en borg på dette tidspunkt, hvor borgbyggeri er noget ud over det sædvanlige og nævnes i årbøgerne. Efter oprør i Jylland i 1313 bygger kong Erik fire borge i Jylland – Kalø, Borgvold i Viborg, Byholm ved Horsens og Ulstrup “på Ribebispens jord”, som der står i Yngre Sjællandske krønike, der er blevet til i 1300-tallet. Dendrokronologiske undersøgelser af materiale fra Borgvold har i øvrigt vist, at anlægget er opført i – eller fra – 1313.

Så meget om dette, fordi “kongeborgen” og brevet fra 1299 optræder flere gange bogen igennem, det får betydning for konklusioner og problemstillinger, og kong Erik står først i ejerlisten bag i bogen

Som næste ejer står stormanden Niels Bugge. Hans ejerskab kan ikke bevises, men dog sandsynliggøres og dermed knyttes til det middelalderlige anlæg, som man fandt nær Gammelås udløb i Felsted Kog og undersøgte arkæologisk. Det lå lidt vest for det voldsted, man kendte og troede, var Nørre Vosborgs forgænger, men som viste sig at være et renaissance-anlæg fra 1500-tallet.

Tømmer fra det middelalderlige voldsted kunne dendrokronologisk dateres til

1341, og der blev lokaliseret to lave banker, som havde båret bygningerne. I forbindelse med den ene fandt man et større stykke murværk, et helt hushjørne, der var væltet ud over bankens kant. Ud fra det og fundamentspor på banken sluttede man, at der havde stået et i hvert fald to etagers højt teglstenshus på ca. 23 x 15 m på den. Det er enestående midt i 1300-tallet, og det må have taget flere år at bygge det og banken, det stod på. På s. 137 viser en rekonstruktionstegning udgravernes overvejelser om, hvad de havde fundet, og det ser ikke ud som en borg slet ikke en stærk borg. Der er hverken vold eller ringmur eller andre forsvarsværker. Med sine store og regelmæssigt anbragte vinduer og brede port dækket af en fladbue ligner stenhuset noget fra senere århundreder.

I dette afsnit har der indsneget sig en og anden lapsus, i teksten til ill. 47, s. 139 står der, at armbrøsten var velegnet for ryttere, fordi den kan spændes før afskydningen. Ja, men den kan ikke spændes af en rytter. I øvrigt består en armbrøstbolt af skaft med styrefjer og boltespids. På s. 140 kaldes boltespidser for armbrøstbolte.

Og mens vi er ved petitesseerne, det hedder en seglstampe, ikke seglstamp, s. 209, og man bygger ikke en herregårdsplads, det er et svagt befæstet eller ubefæstet senmiddelalderligt voldsted, s. 321. Man anlægger en borgbanke eller en gårdbanke.

“Niels Bugges borg”, som middelaldervoldstedet er kommet til at hedde, blev forgængeren for Nørre Vosborg, og det mystiske voldsted tæt derved, der viste sig at være fra renæssancen, var forgænger for det nuværende Sønder Vosborg. Det er nu blot en stor gård, men i en årrække i 1500-tallet lå der en fornem herregård på det formodede middelaldervoldsted. Det kan man blandt andet se af resterne af en pragtfuld kakkellovn, der har fået sit eget grundige kapitel.

Disse to anlæg blev ødelagt af stormflod i 1593, og derefter fandt det nuværende Nørre Vosborg sin plads, hvor det har ligget siden. Ejerhistorien til Sønder og Nørre Vosborg er grundig og kommer vidt omkring i danske middelalderlige besiddelsesforhold, og gennem den ses Sønder Vosborgs dalende betydning.

De forskellige arkitekturhistoriske afsnit, der beskriver bygningshistorien gennem tiderne, er også grundige og overskuelige, men det er ikke rigtigt, at renessancens herregårde kunne have forsvartårne på hjørnerne, s. 396. Det skal somme tider se sådan ud, og det gør det allermest på Egeskov på Fyn, men de såkaldte herreborge er prestigebyggeri.

Bind 2 slutter med en sammenfatning, som der kan være god brug for, så man ikke hele tiden skal slå frem og tilbage for at se, hvad dette og hint nu var. Måske kan redaktionen holde styr på stofmængderne, men det er ellers svært. Bøgerne er på en gang kildesamling, beskrivelse og opslagsværk, bibliotek og encyklopædi. Et kort efterskrift gør rede for meningen med restaurering og ombygning og brugen af Nørre Vosborg i dag. Til allersidst præsenteres forfatterne, og der er litteraturliste og registre.

Ved afslutning af arbejdet med at komme gennem bøgerne sidder man træt i hovedet, men alligevel tilfreds med, at det alt sammen er der, mønterne fra middelalderanlægget, Skærum Kapel, de kirker, Vosborg ejede en tid lang, Frederik VII's besøg og H.C. Andersens ophold. I de senere år er der skrevet en del om herregårdene og livet på dem, men Nørre Vosborgbøgerne rummer mest. Og skulle man ønske mere, ville det for denne anmelders vedkommende være en selvstændig udgivelse af Marie Meinerts 59 dagbogshæfter.

Rikke Agnete Olsen
Alrø

Tom Christensen: *Lejre bag myten. De arkæologiske udgravninger.* Med bidrag af Maria Panum Bastrup, Sara Gelskov og Julie Nielsen. Jysk Arkæologisk Selskab & ROMU. Højbjerg 2015. 563 sider. ISBN 978-87-88415-96-4. Pris: 448 DKK.

“Det var de litterære overleveringer, der skrev Lejre ind i den tidlige Danmarkshistorie, og det var en analyse af deres udsagnsværdi, der var årsagen til at skrive den ud igen” – sådan indleder Tom Christensen sit store værk om de sidste årtiers arkæologiske undersøgelser i Lejre på Sjælland. Mens Lejre ikke kunne stå for den moderne historieforsknings kildekritiske metode, så har de seneste års arkæologiske udgravninger nok så uigenkaldeligt igen indskrevet Lejre i den tidlige Danmarkshistorie. For selv om det ikke er lykkedes at udgrave Rhoar og Helge og de andre skjoldungekonger, så er det lykkedes at afdække magnifikke halbygninger med omkringliggende huse og hegn som det håndgribelige bevis på Lejres betydning fra engang i 500-tallet til midten af 1000-årene. Om det ligefrem er *Heorot*, den store kongehal i Lejre, som er beskrevet i det oldengelske digt *Beowulf*, kan selvfølgelig ikke bevises, modsat kan det heller ikke afvises. Den detaljerede beskrivelse af våbenudstyret placerer digtet i 500-600-tallet og dermed i tidsrummet for den første af de udgravede ‘kongsgårde’. En lang række middelalderlige kilder, som alle stammer fra en tid, hvor stedet beviseligt havde mistet sin betydning, omtaler Lejre og Lejrekongerne som en selvklar del af landets politiske historie igennem yngre jernalder. Dette er så meget des mere bemærkelsesværdigt, idet Gammel Lejre på tidspunktet for nedskrivningen var en almindelig og helt ubetydelig landsby i nærheden af Roskilde.

De historiske sagn og mytologiske retninger om Lejre giver stedet en aura,

som i midten af 1800-tallet blev synonym med en folkelig og anti-tysk frihedsbevægelse med N.F.S.Grundtvig som penne- og talefører. Mens Jelling er det historisk beviselige centrum for Danmarks første konger og for skabelsen af Danmark som en samlet nation, så tager drømmen om Danmark stadig sin begyndelse hos sagnkongerne i Lejre. Det er med andre ord en udfordrende balancegang mellem fiktion og fakta at skrive Lejres tidlige historie på basis af arkæologiske vidnesbyrd og skriftlige kilder, som Tom Christensen med bogen *Lejre bag Myten* har sat sig for og ubetinget også er lykkedes med.

Centralt i bogen står naturligvis resultaterne af de arkæologiske udgravninger på to pladser henholdsvis nord og vest for landsbyen Gammel Lejre, kaldet henholdsvis Fredshøj og Mysselhøjgård. Den første betegner den (indtil videre) ældste hal-bebyggelse i Lejre, der blev grundlagt i begyndelsen af 500-tallet og ophørte i begyndelsen af 600-tallet, formentlig for at flyttes 500 meter sydpå til Mysselhøjgård. Denne bebyggelse strækker sig over 400 år og 110.000 kvadratmeter, hvoraf blot en mindre del er udgravet. De hidtidige undersøgelser har afdækket en nordlig indhegning med huse gennem tre faser, og en sydlig indhegning med huse gennem op til fem-seks faser. Selvom det er vanskeligt at fastlægge disse to koncentrationers indbyrdes kronologiske forløb, så peger meget på, at begge de indhegnede områder har været bebygget samtidig, men at de store halbygninger har afløst hinanden over tid, således at det ældste hus (i tre faser) på den nordlige plads omkring 900 blev efterfulgt af hallen i den sydlige indhegning (i tre faser). Selvom hallerne i princippet er ens og måler mellem 46 og 61 m i længde og mellem 7 og 12 m i bredde, så er der bygningsmæssige og indretningsmæssige forskelle, hvor det er specielt interessant, at den ældste hal på Mysselhøjgård, dvs.

hallen, der blev opført i begyndelsen af 600-tallet og siden genopbygget i to efterfølgende faser på samme sted, ligger på en kunstig forhøjning opbygget af jord og tørv fra en udjævnet bronzealderhøj, og omsat med større sten langs kanten. Dette fænomen kendes fra bl.a. Gl. Uppsala og Kaupang, men er ikke tidligere påvist i Danmark. Og mens hallen på Fredshøj fra 500-tallet blev anlagt ganske tæt på en høj fra bronzealderen, så blev hallen i begyndelsen af 600-tallet altså i stedet anlagt på et fundament bestående af fyld fra en udjævnet bronzealderhøj. Nærmere og mere håndfast går det næsten ikke at signalere forfædrenes betydning for legitimiteten til stedet.

Helt konkret kan udgravningerne altså dokumentere en hal og tilhørende bygninger igennem tre hovedfaser, hvoraf kun den ældste fase på Fredshøj består af én bygningsfase for den store hal, mens hallen på Mysselhøjgård er blevet udskiftet og ombygget flere gange på to forskellige steder. Udgravningen har desuden afdækket i alt syv jordfæstegrave, der tilsyneladende er anlagt med en centralgrav midt i grundplanen af den yngste af de nordlige haller, og med yderligere seks skeletgrave og en del løsfundne skeletdele omkring. Var dette, kan man spørge, den sidste halejer på den nordlige del af Mysselhøjgård, som blev gravlagt i hallen samtidig med, at denne blev nedlagt og flyttet til den sydlige del af komplekset i årene omkring 900?

Hvad der gør bogen særlig fascinerende er de mange bygningsdetaljer, som det gennem den omhyggelige udgravning har været muligt at påvise, og som fører til interessante diskussioner om husenes rekonstruktion. Dels drejer det sig om byggetekniske observationer ud fra stolpeaftryk i jorden; dette omfatter f.eks. placering af vægstolper og hældningen på støttestolper, placering og konstruktion omkring de tagbærende stolper og væg-

render eller -grøfter, i hvis bund der er observeret spor efter tilspidsede stolper, typisk med en afstand på 30–40 cm og i en dybde af mellem 25 og 50 cm. Om dette i realiteten er spor efter vandrette stokke med vidjeflet, der har dannet skelettet for lerklinede vægge, er åbent for diskussion. I alt fald har den ældste bebyggelse, Fredshøj, spor efter lerpudsede vægge.

At enhver udgravning er en fortolkning turde være *basic knowledge*; alligevel er det ikke ofte, at en udgravningspublikation, som dette i realiteten primært er, også åbner for en diskussion af udgravningsresultaterne, ikke blot i relation til de observerede data, men også i relation til andre og tilsvarende bygningsspor andre steder i Danmark og i Skandinavien. For den interesserede læser findes desuden et forbilledligt katalog over samtlige udgravede huse, hegn og stendynger, samt alle udførte C14-dateringer knyttet til de enkelte anlæg, foruden katalog over gravene.

Metalfundene, Lejreguldet og Sølvskatten fra Lejre får egne kapitler. Metalfundene, i alt 500 numre, afspejler på den ene side resultatet af aktive metal-detektorfolk, og på den anden side hvor metalrig pladsen reelt har været. Fibler, spænder, amuletter, spor fra rideudstyr og sadelfragmenter, hængesmykker, mønter og vægte og ikke mindst den herostratisk berømte lillebitte 'Odinfigur' i sølv vidner om stedets betydning, og fundkoncentrationen peger på eksistensen af en egentlig smedje for finmetaller. På en række oversigtskort i hovedteksten er spredningen af de forskellige fundkategorier angivet. I kataloget præsenteres samtlige metalfund ledsaget af diskussion om typologi og datering. Også dette er forbilledligt. Som faginteresseret læser kunne man dog ønske, at det havde været muligt at stedfæste de enkelte fund på oversigtsplanerne, og ikke blot være henvist til inventarnummer og angivelse af Fredshøj, henholdsvis

Mysselhøjgård. I betragtning af bogens sublime layout, mængder af billeder, tegninger og kort, så ville dette næppe have væltet projektet, men tilføjet en væsentlig merværdi for den professionelt interesserede.

Lejreguldet (kap. 12) består af en lille skat af typisk folkevandringstidskarakter med brudmetal og en byzantinsk mønt fra Justinians tid (527-565), i alt 22 gram, samt en guldbrakteat dateret til tidsrummet 450-550. Sølvskatten, som der henvises til (kap. 13), blev fundet allerede i 1850 og består af fire sølvkar, en sølvdisk og vægtlod; derimod udgør en hvæssesten og 44 perler formentlig en anden nedlægning. Skatten er væsensforskellig fra vikingetidens danske sølvskatte, og det lille, 4 cm høje bæger med en forgyldt frise med kvindefigurer, er uden paralleller; måske figurmotivet gengiver Freja – om noget kristent motiv er der næppe tale.

Flora og fauna (kap. 9), landskabet omkring Lejre (kap. 14-15), om danerne og Danmark (kap. 17) er andre kapitler i denne helt igennem velkomponerede bog. Et vægtigt kapitel (kap. 7) diskuterer parallelmateriale til Lejres gårdstrukturer, herunder centrale pladser som bl.a. Gudme, Tissø, Uppåkra, Järrestad, Tofttegård, Jelling, Gl. Uppsala, Borg og Kaupang. Her sættes Lejre i kontekst, og illustrationer fra andre pladser er gengivet, hvilket gør sammenligningen umiddelbar og enkel. Man savner dog reference til de originalpublikationer, hvorfra billederne er hentet; for de flestes vedkommende henvises til Lars Jørgensen 2009, hvilket også gælder den karakteristiske plantegning af 'kulthuset' i Uppåkra, hvor Lars Larsson og Birgitta Hårdh er den korrekte reference – ligesom Tom Christensen i al fremtid vil være det for henvisning til Lejre-bebyggelsen. Gennem komparation til andre pladser med store halbygninger og dertil knyttede indhegninger og andre bygninger synes

det klart, at Fredshøjgård ved Tissø og Mysselhøjgård hører til blandt de ældste af disse overordnet set ganske ensartede komplekser. Specielt er sammenligningen med Jelling interessant. Det påpeges, hvorledes Lejre indeholder en række af de samme elementer som Jelling (herunder skibssætning, gravhøje og det store indhegnede område), men hvor Lejre strækker sig over et halvt årtusinde, er Jelling manifestationen af en bestemt politisk situation i slutningen af 900-tallet. Hvor Jelling har en episodisk karakter, er Lejre stedet, hvor traditionen blev skabt og holdt i hævd gennem århundreder (s. 149).

Lejre ligger om noget i skæringspunktet mellem arkæologi og historie, og selv om de arkæologiske udgravninger udgør bogens kerne, så har forfatteren valgt også at inddrage de skriftlige kilder i forsøget på at tolke udgravningen. Et eget kapitel er viet de skriftlige overleveringer, hvori Lejre indgår (kap. 1), og her findes også den komplette gengivelse af *Lejrekroniken* (efter Jørgen Olrik). Desuden findes en gennemgang af den norrøne litteratur med relevans for Lejre. Med dette er den (sagn) -historiske scene ridset op, og for de af læserne, der ikke har tilgang til John Niles' bog *Beowulf and Lejre* (Temple, Arizona 2007) med dens latinske originaltekster og engelske oversættelser, giver kapitlet en nyttig sammenstilling af relevante kildesteder. Af særlig interesse er to angelsaksiske skrifter, der beskriver forholdene før den normanniske erobring i 1066, *Rectitudines singularum personarum* [Om de enkelte personers ret] og *Be sceadwisan gerefan* [Om den forstandige foged], som her for første gang gøres tilgængelig på dansk i Niels Lunds oversættelse. Teksterne sammenfalder i tid med sidste del af bopladskomplekset i Lejre og har dermed relevans for dets tolkning (kap. 15 - 'Lejres netværk'). Med udgangspunkt i de udgravede bebyggelseslokaliteter i

Lejres nærområde og med teksterne som tankemæssigt rammeværk diskuteres det arkæologiske billede af gårdstrukturen, bygningernes funktionsopdeling og organiseringen af arbejde samt, ikke mindst, forståelsen af nærområdets bopladshierarki. Ind i denne diskussion bringes også Absalons testamente fra 1201, som er det ældst kendte nedskrevne testamente i Danmark. Testamentet illustrerer de værdier, som overhovedet for den mægtige Hvideslægt, hvis aner kan føres tilbage til 1000-tallet, og hvis slægt var tæt på kongemagten igennem 1100-tallet, faktisk besad. Dette giver en interessant referenceramme for at forstå omfanget af den magt, som Lejrekongerne meget vel kan have besiddet. Selv om Skjaln Hvide, hans søn Asser Rig og sønnesønnerne Absalon og Esbern Snare var hjemmehørende i Fjenneslev, så omfattede slægtens ejendomme så meget mere end godssamlingen på Midtsjælland. I testamentet skænker Absalon således bl.a. store landområder andre steder på Sjælland samt landsbyen Tvååker i Halland til Sorø kloster; sidstnævnte var af særlig værdi, fordi stedet var rigt på jern, salt og tømmer. I testamentet nævnes også tempelskatten fra den hedenske helighed Arkona på Rügen, hvis plyndring Absalon havde taget del i, og der omtales bl.a. fine drikkebægre af sølv og specielt et lille bæger, som Esbern ifølge testamentet skulle arve, og som deres far plejede at skåle med. Som forfatteren påpeger, så havde samfundet på visse punkter nok ændret sig i de 200 år, der var gået mellem Lejres storhedstid og Absalons død, men testamentets omtale af våben, kåber, kjortler, heste, brynje, pelsværk, sølvskåle etc. trækker alligevel tydelige tråde tilbage til jernalderen og vikingetidens materielle kultur, indirekte også jordbesiddelser og trælle. Om Lejre var Skjoldungernes hovedsæde, som Fjenneslev var Hvidernes, ved vi naturligvis ikke, men ved at slå

bro mellem den forhistoriske vikingetid og kilderne fra den tidlige middelalder tilføres tolkningen af Lejrekomplekset et tankevækkende nyt perspektiv.

Kapitel 14, Lejre i landskabet, fokuserer på bebyggelsens placering i landskabet 'som en scene', og det understreges, at bebyggelsen ligger på grænsen mellem to landskabstyper, et kulturlandskab mod øst og et udstrakt dødislandskab mod vest – hvilket tolkes ud fra vikingetidens kosmologi, Udgård, Midgård, Asgård og med Lejre som bindeled (s. 224). De specielle terrænformer med moser, søer, kildevæld, iøjnefaldende bakker og omkransende dale kunne således havde fungeret som en naturlig scene for kulthandlinger. Desværre udnytter forfatteren ikke Julie Lunds afhandling fra 2008, Åsted og Vadested (Universitetet i Oslo), hvori der findes et afsnit om Gammel Lejre (8.3), som kunne have været et relevant bidrag til at forstå den rumlige organisering af bebyggelse og grave i landskabet. I kap. 15 diskuteres bebyggelsen i Lejres nærområde, og i kap. 16 bebyggelsen på Sjælland ud fra H.V. Clausens kort over stednavne fra 1917.

Lejrepublikationen kommer således rundt om det allermeste, men hvad jeg savner, om man nu skal være lidt kritisk, er alligevel en refleksion over Lejre som en nok så konkret brugs- og produktionsenhed; når bebyggelsen lå mellem to forskellige naturtyper, behøver forklaringen ikke nødvendigvis at tilskrives kosmologien, men måske nok så meget – og først og fremmest – det forhold, at flere forskellige landskabstyper gav et bredere økologisk grundlag og dermed et mere robust produktionssystem for landbrug og dyrehold. Bogen beskriver netop dyrehold og slagtealder ud fra knoglematerialet ligesom den store 'usynlige' befolkning af diverse specialister og trælle, mænd som kvinder og børn, der må have været forudsætningen for opretholdelsen af hal-kongernes

elitære livsstil, herunder hirdens konsumption og kravene til gæstebud, for ikke at tale om behovet for skibe og heste, militærudstyr og dragter, dvs. meget af det, som konkret omtales i Absalons testamente. Hvad skulle der til for at skabe en overskudsproduktion af disse dimensioner? Forfatteren åbner for eksistensen af en form for 'tiende' allerede i jernalderen; en interessant tanke, som imidlertid ikke uddybes. Selvom Lejre også var et kultsted med en historisk beskrevet heliglund, så var det i bund og grund den politiske økonomi, der var Lejrekongernes egentlige magtbase. I 1970'erne ville bonitet, jordtyper, dyrehold og *carrying capacity* have været et centralt tema i en publikation af bebyggelsen i Lejre; i 2000-tallet ligger vægten derimod på den kosmologiske dimension. Det sidste er vigtigt, men uden det første går det ikke.

Nu skriver vi 2016, og en række naturvidenskabelige metoder står dermed til rådighed. Det er beklageligt, at den institutionelle og økonomiske opbakning til Lejreudgravningerne alene begrænser sig til C14- og termoluminescens-dateringer, flotation samt flora- og faunabestemmelser. Strontium-isotopanalyser og aDNA af skeletterne, der netop diskuteres som spor efter en mulig centralgrav for halejeren og hans trælle, kunne have tilført en konkret menneskelig dimension til spørgsmålet om, hvem der egentlig beboede Lejre i 900-tallet, mens mikromorfologi og fosfatanalyser havde givet grundlag for en bedre forståelse af bygningernes brugsforhold. De muligheder, som den laborative arkæologi åbner for, har beklageligvis endnu ikke vundet alment fodfæste i dansk arkæologi, så her vil der uden tvivl være mere – og vigtig – information at hente.

Bogens balancegang mellem historiske kilder og arkæologiske fund er elegant og overbevisende, og tolkningerne demonstrerer synergien i denne sobre tværfaglig-

ge tilgang. Bogen er stor, tung, velskrevet og meget fint illustreret, og den opfylder på enhver måde sin egen erklærede målsætning om at være tilgængelig også for den alment interesserede læser, samtidig med at være en fagpublikation af høj værdi. Om resten af Lejres rige kulturarv kunne få en egen publikation som denne, så ville monumentet over Lejre være fuldendt. Med bogen har Tom Christensen ydet en kraftpræstation ved at demonstrere, at det går an at publicere selv komplicerede bopladsudgravninger på en læsbar og overskuelig måde, hvilket umiddelbart gør bogen til en klassiker. En række store, vigtige og endnu upublicerede danske bopladsundersøgelser kunne med fordel lære af dette; ingen nævnt, ingen glemt.

Lotte Hedeager
Universitetet i Oslo

Daniel Dübner: *Untersuchungen zur Entwicklung und Struktur der frühgeschichtlichen Siedlung Flögeln im Elbe-Weser Dreieck.* Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet 6. Rahden/Westf. Leidorf 2015. 212 sider. ISBN 978-3-86757-336-8. Pris: 49,80 EUR.

Den store jernalderbebyggelse Flögeln blev udgravet som en forskningsgravning gennem årene 1971 til 1985 under ledelse af W. Haio Zimmermann. Udgravningen udgør den største af sin art i Tyskland og er samtidig en nøglelokalitet for udforskningen af jernalderens bebyggelse i denne del af Nordeuropa. Zimmermann har fremlagt sine resultater i flere publikationer, fulgt af andre publikationer, der tager udspring i det store og omfattende datasæt fra Flögeln.

Det udgravede areal i Flögeln er på 500 gange 300 meter. Efterfølgende har luftfotos og geomagnetiske sonderinger

vist, at bebyggelsens nordlige afgrænsning ikke er nået, dog således at der er tale om et forholdsvis begrænset areal, der ikke er undersøgt. Mod syd findes et skovområde, der besværliggør undersøgelser her. Topografisk ligger bebyggelsen på hedesletten, geesten, tæt ved marsken, 75 km vest for Hamburg. Flögeln ligger således i et landskab, der på mange måder svarer det danske område vest for den jyske højderyg. På trods af afstanden i luftlinje er der betydelige ligheder mellem de to områders måde at bosætte sig på i århundrederne efter vor tidsregnings begyndelse, i Danmark bedst kendt fra Vorbassebebyggelsen. Vi genfinder således hovedhuse med bolig og stald, mindre bygninger, hegnshuse, grubehuse, staklader samt brønde. Elementerne ligger mere eller mindre klart fordelt i strukturerede enheder og overordnet samlet i en større klynge. De første gårde etableres i 1. århundrede efter vor tidsregnings begyndelse, de yngste kan dateres til 6. århundrede.

Udgravningsarbejdet i Flögeln foregik parallelt med tilsvarende store danske udgravninger, først og fremmest Vorbasse. Metoderne var stort set også ens i form af maskinel bortgravning af muldlaget med følgende identificering af nedgravningerne i undergrunden, opmåling og dokumentation af disse, samtidig med at hustomter, stolpehegn og andre erkendelige konstruktionsspor blev udpeget blandt de ofte overvældende mængder af stolpehuller og nedgravninger af forskellig art. I Flögeln var iagttagelsesforholdene grundet udfældninger ikke altid optimale, hvorfor en del stratigrafiske forhold mellem forskellige konstruktioner desværre ikke kunne erkendes entydigt. En anden stor udfordring for udredning af bebyggelsesspor var den kendsgerning, at spor af indhegninger var uensartet bevaret eller helt fraværende.

Det er glædeligt for nordeuropæisk jernalderforskning, at Daniel Dübner

nu præsenterer sin systematiske nybearbejdning af datasættet fra Zimmermanns udgravninger. Dübner tager dermed kampen op mod de mange udfordringer, der ligger i at udrede en given bebyggelses faktiske udvikling og forandring over tid. I tilfældet Flögeln har Dübner valgt at benytte sig af Mads Holsts analyseværktøj, programmet *Tempo*, udviklet og anvendt i udredningen af den midtjyske Nørre Snedebebyggelse. Forinden er alle Flögelnplaner blevet digitaliserede, og dokumentationsdata er blevet gjort analyserbare. På grund af de nævnte uensartede og til tider usikre iagttagelsesforhold under udgravningsarbejdet har Dübner valgt at kvalitetsvurdere de stratigrafiske udsagn, således at skæringer mellem to anlæg, der både kunne erkendes i flade og snit samt på tegning og fotos, får tildelt højeste værdi. Denne skelnen har været nødvendig, fordi samme stratigrafi ikke altid var synlig i både plan og snit. Samme stratigrafi kunne desuden være yderligere dokumenteret i gravebøgerne. Kvalitetsvurderingen af datasættet munder ud i identificering af omtrent 200 skæringer mellem forskellige spor af konstruktioner, brugbare for den følgende analyse af bebyggelsesudviklingen. I denne inddrages også relative forhold mellem husgrundplaner og hegn med hensyn til mulig samtidighed eller det modsatte, at samtidighed ikke er mulig.

Herefter kombineres analyseresultaterne med Daniel Nösslers endnu ikke publicerede systematiske analyse af de mange keramikfund i Flögelnbebyggelsen. Keramikdateringerne er med til at muliggøre en kronologisk synkronisering mellem de enkelte dele af bebyggelsen. Her har Dübner valgt at opdele bebyggelsen i 18 operationelle enheder eller delflader, hvis udstrækning for en dels vedkommende er blevet bestemt af i forvejen erkendte grænser på bebyggelsesenheder. Her kunne der alternativt have været valgt en

mere objektiv metode, i form af udlægning af et neutralt kvadratnet i passende størrelse. Gennemført på denne måde burde det forventes, at Flögeln's relative kronologi kunne testes uafhængigt.

I visualiseringerne af hvert enkelt delområdes faser bruger Dübner individuelle farver i visningen af konstruktionerne i det Tempogenererede faseforløb. Det bemærkes, at brugervenligheden i de i øvrigt fine illustrationer kunne have været lettet ved brug af mere enkle farvekode, for eksempel toner af grøn for de to niveauer af relationer af høj sikkerhed, og tilsvarende toner af røde for de tilsvarende, mindre sikre udsagn. Under alle omstændigheder udgør faseudredningen af de forskellige delområder nu tilsammen Dübners forslag til Flögeln's relative og absolutte kronologi. Han bemærker, at den samlede model har størst udsagnsværdi i den ældre sydøstlige og østlige del, mens den yngre bebyggelse mod nordvest kun indeholder forholdsvis få relationer, hvorfor udredningen her betegnes som en model. Her er det tendensen til fravær af spor af hegn, der begrænser modellens udsagn.

I det følgende analyserende og sammenfattende afsnit diskuterer Dübner emner som Flögeln set i forhold til de overregionale bebyggelsesforhold i Holland, Tyskland og Danmark og konkluderer, at der er gode overensstemmelser på mange områder. Specielt for Flögeln fremhæver Dübner de såkaldte *Mehrbe-triebsgehöfte* i Flögeln, dvs. gårdsenheder med angiveligt flere samtidigt fungerende hovedbygninger. Men som en sådan enhed nu er illustreret af Dübner (Abb. 27 og 28, delflade 2, bebyggelsesfase III og IV) synes der imidlertid at mangle direkte indikationer, der viser de aktuelle hovedbygningers faktiske samtidighed eller eventuelle tidsmæssige overlap. Det er dog muligt, at andre forhold til sammen gør, at en alternativ opdeling af en sådan fase i

tre på hinanden følgende hovedbygninger ikke skal tages i anvendelse.

I et kapitel om bebyggelsens udvikling og struktur slås det fast, at Flögeln er en "landsby" med hovedbygninger i gårdsenheder, der gennem flere generationer indgår i en strukturel enhed, hvor erhvervet er agrart baseret. Herefter sammenlignes med kendte bebyggelser i Holland, Tyskland og Danmark, og overordnede strukturelle lighedsfænomener konstateres. Flögeln består gennem sin funktionstid af omkring 5 enheder i sine ældre dele og vokser til 14 enheder i 5. årh., og udgør med dette antal samtidig den største arkæologisk undersøgte landsbybebyggelse i det tyske område. Her må erindres, at de yngste faser af bebyggelsen desværre rummer få relationer mellem enhederne, hvilket giver en vis usikkerhed i en opgørelse af antal samtidigt eksisterende hovedbygninger. Dübner tolker de færre spor af enhedernes afgrænsninger i de yngre faser som et tegn på opløsning af landsbystrukturen. Måske kan det alternativt overvejes at forklare de færre spor af indhegninger som overgang til brug af tørvediger som markering af ejendomsgrænser.

Blandt indikationer på flere sociale niveauer i Flögeln's bebyggelse diskuterer Dübner den tidligere fremsatte teori om tilstedeværelse af en stormandsgård. Efter analyse afvises eksistensen, og generelt ses bebyggelsen som værende uden klare indikationer på væsentlige sociale uligheder. I denne sammenhæng opretholdes dog en tolkning af en bygning med en lidt anderledes grundplan som værende elitær i sin funktion.

Flögelnpublikationen sluttes med en sammenfatning, der lidt overrumplende, men alligevel med et fint perspektiv, indledes med et citat af Zimmermanns beskrivelse af de ofte svære iagttagelsesforhold under udgravningsarbejdet. Dübner bruger citatet med fuldt overlæg

for at understrege, hvad den nye analyse trods alt har kunnet tilføre den nye model af Flögelnbebyggelsens dynamiske forandringer over tid. Samlet vurderet er Daniel Dübners nye fremlæggelse således både væsentlig og relevant for bebyggelsesarkæologien i Nord- og Vesteuropa. Der er gennemført et omfattende analysearbejde, hvor alle dokumentationsdata er blevet samlet og anvendt systematisk. Vi præsenteres derfor for en plausibel udredning af bebyggelsens forandringer fra 1. århundrede til 6. århundrede efter Kristi fødsel i det område af Niedersachsen, hvor Flögeln er beliggende. Dübners arbejde er gennemført med en kritisk og nøgtern tilgang, om end detaljer måske vil kunne udlægges anderledes. Med sin inddragelse af udsyn over de andre, væsentligste bebyggelsesundersøgelser i Holland, Tyskland og Danmark udgør bogen samtidig et standardværk, som vil have aktualitet langt frem i tiden.

I et dansk perspektiv med de efterhånden mange undersøgte, især jyske jernalderboplads, understreger den nye Flögelnpublikation, at der bør sættes ind for at få publiceret et udvalg af de bedste udgravninger. Udfordringen er i praksis at få gennemført systematiske analyser af bopladssporenes strukturelle udsagn og komme ud over stadiet med præsentation af foreløbige, forenkledede grundplaner. Det er således særdeles ønskeligt, hvis præsentationen af Flögeln vil kunne give en afsmittende effekt af publikationsniveauet her i nabolandet.

Torben Egeberg
Arkæologi Vestjylland

Anton Englert: *Large Cargo Ships in Danish Waters 1000-1250. Evidence of specialised merchant seafaring prior to the Hanseatic Period.* Med bidrag fra Ole Crumlin-Pedersen, Aoife Daly, Tinna Damgård-

Sørensen, Carsten Jahnke, Michael R. Kristiansen, Hans Joachim Kühn, Ole Magnus og Susan Möller-Wiering. *Ships and Boats from the North*, vol. 7. Roskilde 2015. 378 sider. ISBN 978-87-85180-53-7. Pris: 385 DKK.

I Vikingskibsmuseets store blå prestige-serie er Anton Englerts ph.d.-projekt fra tiden med Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter nu endelig udgivet. Indbydende og i lækkert udstyr har han med en række medforfattere yderligere kvalificeret sit arbejde, som med en række ældre danske skibsfund (og et enkelt nyere tysk) omtrent tømt skufferne med upublicerede skibsfund fra Nationalmuseets meget lange indsats fra ca. 1960-2000. Vikingskibene, Hjortspringbåden, Ladbyskibet og B&W-skibene er tidligere udgivet i serien. Jan Bills afhandling om småskibsfart i middelalder er desværre ikke udgivet, men er ellers et arbejde, som det nærværende vel er tænkt at supplere. Bogen indledes med nogle afsnit, som anmeldelsen vil dvæle ved, mens fremstillingen af det meget store fundmateriale ikke egner sig til referat.

Indledningsvis sættes scenen med et forskningshistorisk spørgsmål mellem historikere og arkæologer: Sendte et ekspanderende Tyskland tidligt egne skibe ind i Østersøen eller holdt lokal søfart disse ude ind til Hanseforbundets opkomst? Metoden er altså arkæologisk, hvad angår analysen af det præsenterede materiale, men et grundigt overblik over både historisk og arkæologisk forskning i handelssøfart gives i samarbejde med Carsten Jahnke. Tilgangen har indtil for ca. 25 år siden været præget af en nationalistisk vinkel med en del personlig strid til følge. Et ret stabilt system var etableret på tværs af etniske og religiøse grænser allerede i 800-tallet med oplysninger om flere folkeslags handel i Birka, Hedeby, Wolin, Novgorod og (Gammel) Lübeck.

Allerede på dette tidspunkt var der tale om et fast rutenet og en kalender for markederne. Diskussionen, om hvorvidt man kan antage, at der i 900-1000-tallet var tale om skandinavisk dominans, eller om andre etniske grupper havde en jævnbyrdig status, må arkæologien svare på. I 1000-tallet bliver de direkte skriftlige kilder mere konsistente med navns nævnelse af byer og traktater til sikring af handlen. Handel udjævner etniske og religiøse forskelle, det viser traktaterne med deres fælles regler. Flere passager nævner handel med destinationer i Europa, og det nævnes også, at danskerne havde en kirke i London omkring 1040. Slesvig var på dette tidspunkt den vigtigste by i dansk-kontrolleret område, mens Lübeck i løbet af 1000-tallet fik gradvist større betydning. Den tyske deltagelse i østersøhandlen tiltager i omfang, og medfører at den efterhånden får en dominerende stilling. Denne udvikling har i løbet af 1900-tallet været genstand for en heftig debat mellem tyske og danske historikere, hvor især Aksel E. Christensen indtog det synspunkt, at de enkelte folkeslag indtog en dominerende rolle i deres egne territorier, mens tyske historikere gjorde gældende, at tyske købmænd var dominerende i hele Østersøen allerede før Hanseforbundet, og at særligt Lübecks opblomstring er synonym med denne. Nyere forskning søger at anskue denne udvikling uden nationale udgangspunkter og indtager i højere grad problemorienterede eller teoribaserede perspektiver. Endnu andre tager udgangspunkt i større geografiske områder, hvorved Østersøen kommer til at udgøre periferien af udviklinger på europæisk plan.

Forfatterne giver derpå en fornyet opsummerende fortolkning af det samlede kildemateriale til udviklingen i begivenhederne, og nævner det tysk-romerske kejserrige som en afgørende faktor. I det hele taget var klar institutionaliseret

politik drivende for udviklingen, også fra dansk side, hvor ekspansion på den sydlige østersøkyst i starten af 1200-tallet med korstog og anlæggelse af klostre gik strygende. Med tysk pres fra sydvest og dansk pres fra nord var det de slaviske folk, der måtte blive underhunden. Lovtekster fra det indre tyske område viser, at handel med danskere og russere foregår ved "anpartsrejser", hvor flere købmænd betror deres penge til et mindre rejseselskab, som på gruppens vegne foretager købmandsfærden, og bestemmelserne angiver hvorledes anparterne skal bevidnes. I 1201 kom Lübeck under direkte dansk dominans, da Valdemar (senere II) beslaglagde de lybske skibe på Skånemarkedet, og holdt dem og deres besætninger som gidsler. Byens borgere besluttede ret hurtigt at acceptere Valdemars krav for at få deres skibe frigivet, og først i 1226 ophørte Lübecks "dansketid". Hele periodens historiske kildegrundlag er meget overskueligt refereret i et skema, der kronologisk lister, hvilken kilde som omhandler en begivenhed. Umiddelbart kunne det se ud som om, at perioden 1000-1250 er nogenlunde tæt dækket, dog temmelig tyndt i 1000-tallet, men især i de tidlige afsnit er det klart, at kilderne er endog meget generelle med hensyn til oplysninger om handel og søfart.

I lyset af beskrivelsen af hvilke etniske grupper som deltog i handlen i den vestlige Østersø, giver forfatterne nu et bud på, hvad der kan udledes af de skriftlige kilder om ejerskabet til skibe. De fleste kilder er skrevet af deciderede landkrabber med blik på politiske forhold, eller er overvejende tyske, hvilket giver ringe indsigt i den øvrige eller tidligere kapacitet. Særligt ville det være betydningsfuldt, om man især i den tidlige del af perioden kan udtale sig om, hvorvidt tysk handel i Østersøen foregik på egen køl, eller om der blev omlastet til lokalt ejede skibe. Ad arkæologisk vej kan det selv uden skibs-

fund udledes af undersøgelser af tidlige byer og handelspladser, at dansk og skandinaviske søfart i Østersøen allerede i vikingetid har haft et omfang og en karakter, som kun giver mening, hvis formålet har været handel. Senere viser skriftlige kilder som handelstraktat med Novgorod, at handlen ekspanderer i tidlig middelalder. Før opblomstringen af marinarkæologien var det den generelle opfattelse, især fremført af Paul Heinsius i standardværket *Das Schiff der hansischen Frühzeit* fra 1956, at det klinkbyggede nordiske skib ikke kunne bygges med nogen særlig lastkapacitet, hvilket dog kort efter blev fuldstændig tilbagevist ad arkæologisk vej. I 1000- og 1100-tallet ser de slaviske folks handel ud til at have foregået helt parallelt med øvrige folkeslags handel, men omkring 1200 indskrænkes deres muligheder af tysk ekspansion og religiøs undertrykkelse af ikke-kristne. Hvis de ville deltage i handlen under de nye tyskdominerede forhold, måtte de indordne sig og konvertere til kristendommen. Denne udvikling måtte også danskere og de øvrige folk i Østersøområdet tilpasse sig, men ikke med samme grad af assimilation til følge.

Den tyske handel kom til at dominere fra 1250, og fik sit klareste udtryk i dannelsen af Hanseforbundet, men var båret af baltisk tysk udvikling og ikke af de frisere, som traditionelt havde været søfarende. Da Lübeck kom under tysk herredømme, og tyskejet lastkapacitet steg støt, måtte hele Østersøområdet indordne sig. Meget sigende blev fyret på Falsterbo i første halvdel af 1200-tallet rejst på foranledning af Lübeck.

Som det fremgår, er gennemgangen grundig og båret af kildetekster, som stort set aldrig har til formål at oplyse om søfart. Men læseren bør påskønne det store arbejde med de historiske kilder og den løbende kritik, som forfatterne giver af dem, ikke mindst da en del vedtagne sandheder med etnisk slagside bliver sat

i nøgternt perspektiv. Hovedforfatteren fortæller i forordet, at afsnittet kun i samarbejdet med Jahnke kunne blive så grundigt, og læseren må takke begge for, at det i et skibsarkæologisk arbejde blev prioriteret at skabe en så solid kontekst.

Specialiseret handelssøfart defineres i næste kapitel som "regelmæssig lønsom deltagelse i storskalavareudveksling" i modsætning til salg af produktionsover-skud fra selvforsynende enheder. Der listes følgende indikatorer: Frie købmænd som lever af handel, ikke af landbrug, Delt ejerskab af skibe og varer, samt ned-fældning af lov om maritime forhold, By-er med adgang til sejlbare vande og brug af egentlige sejlskibe, især store lastskibe.

Vikingetidens handelsforhold gen-nemgås (arkæologisk) forskningshistorisk med eksempler som Birgitta Hårdh, med en overgangsfase fra gaveudveksling til handelsøkonomi, med Skandinavien som et udkantetsområde af vesteuropæiske såvel som arabiske interesser. Et andet syns-punkt anlægges af Dagfinn Skree, som betoner de sandsynlige utallige lokale va-riationer. Flere peger på Sydvestdanmark som et særligt fremstående område med Ribe og Hedeby som mest integreret i en mere avanceret kontinental økonomi al-lerede i vikingetid. Niels Blomkvists ana-lyser af Østersøområdet integration i et katolsk Europa gennemgås, og han mener, at der indtil 1100 eksisterer en situation, hvor lokale kongedømmer er så stærke, at en sådan er umulig.

Byer med adgang til sejlbart farvand er en af de indikatorer for handelssøfart, som kan belægges arkæologisk, og dette i god tid før undersøgelsesperiodens start. Forfatteren giver en oversigt over forskning i Danmarks middelalderlige maritime byudvikling, og især Anders Andréns og Jan Bills forskning refereres og diskuteres. Vikingetidens to danske *emporier* Ribe og Hedeby transformeres til middelalderlige byer, mens bestan-

den af handelspladser forsvinder i løbet af 900-tallet for at blive afløst af første generation af danske byer. Tilvæksten af danske byer skildres med udgangspunkt i Jan Bills topografiske tilgang, hvor fem forskellige typer af placeringer er defi-neret. Opkomsten af en given by regnes under en af typerne i tre underperioder af tidsrummet 1000-1270. Konklusionen er, at der er rigelig urbanisering som indika-tor for handelssøfart.

Brugen af egentlige sejlskibe til forskel fra kombinerede sejl- og rofartøjer for-klares som indikator for handelssøfart, og især militære og sikkerhedsmæssige aspekter diskuteres. Helt grundlæggende er det afgørende, om der som grundlag for handelssøfart er garanti for, at pirateri bliver bekæmpet, og at sørejsen således er mulig at gennemføre i et stort skib, der er afhængig af vinden. Det egentlige sejlskib kræver desuden ikke nær så stor besæt-ning som rofartøjet, hvilket på samme tid billiggør rejsen og blotter den for angreb. Hvis store sejlskibe alene skulle kunne foretage disse rejser, må farvandene altså stå under (kongelig) beskyttelse.

Et kapitel er tilegnet forskningshisto-rien i handelsskibe i danske farvande med udgangspunkt i en række emner. Sejlets historie er fortalt andre steder, men glim-rende ridset op, med gennemgang af bil-ledkilder (især gotlandske billedsten) og undersøgelser af skibsvrag. At sejlet kom til Skandinavien, så sent som kilderne viser med Osebergskibet som tidligste ek-sempel (820), begrundes især med, at be-hovet simpelthen ikke var til stede tidlige-re. Opsplitning i to hovedgrupper af skibe i hhv. lastskibe og mandskabsskibe på bag-grund af deres længde/bredde-forhold blev foreslået af Ole Crumlin-Pedersen, med en datering til ca. år 900, om end de kon-krete fund af lastskibe først viser sig om-kring år 1000. At det nordiske klinkbygge-de skib var en teknologi, som tillod store lastskibe med betragtelig lastkapacitet,

ses af fundene af Hedeby 3, Lynæs 1, og Roskilde 4, som alle kunne laste op mod 60 tons. Paul Heinsius tese skulle dermed være grundigt modbevist – en omstændighed der lå Ole Crumlin-Pedersen på sinde. Det såkaldte “Store skib” fra Bergen, som består af en samling genanvendt skibstømmer af enorme dimensioner, har siden midten af 1950’erne med eftertryk slået det fast. Det er anslået, at skibet kunne laste op mod 120 tons og er dermed i en klasse for sig. I forbindelse med forfatterens ph.d.-projekt blev tømmeret for første gang dendrokronologisk dateret, med en fældningsdato i vinteren 1187/88 som resultat. Selvom fundet er geografisk uden for undersøgelsesområdet, er det særdeles relevant for opfattelsen af, hvad der var teknisk muligt, og ikke mindst til belysning af hvilke lastmængder der blev transporteret. Den gamle tvist om, hvad de to distinkte skibsbygningsteknologier “det nordisk klinkbyggede skib” og “koggen” stod for, bliver her behandlet, og i virkeligheden er diskussionen ikke taget op, siden de oprindelige kombattanter førte den. Tilgangen til skibsbygningsteknologi var for Ole Crumlin-Pedersen evolutionistisk/darwinistisk, og han forfulgte både klinkbygning og koggen tilbage til deres urformer, sådan som han opfattede dem. Forfatteren reder diskussionen ud, og diskuterer i det hele taget om det giver mening, at vi i dag bruger historisk kendte betegnelser som “kogge” og “holk” m.fl. om arkæologisk dokumenterede skibe. Konklusionen er, at det ikke giver mening at overføre en betegnelse fra en fjern fortid til en samling af arkæologiske data, og at arkæologer bør benytte mere værdineutrale navne – hvilket også forekommer anmelderen som vejen frem, men næppe betyder, at uskikken ophører.

Til brug for materiale gennemgangen identificerer forfatteren en række konstruktionsmæssige træk, som har været tilskrevet som “oprindeligt” tilhørende

hver af to teknologier som markører, men her i stedet vil blive benyttet som markører for innovation uden at tilskrive dem etnisk eller “genealogisk” markering. Spørgsmålene til genstandsmaterialet er dog, om der fandtes regionale traditioner i lastskibsbyggeriet, i hvilke stadier det nordiske skib som begreb ophørte i dansk skibsbyggeri, og om der i det danske materiale er tegn på tysk eller hanseatisk søfart.

Selve genstandsmaterialet vil ikke blive refereret her i nogen videre udstrækning, og som nævnt ovenfor er der mest tale om ældre fund, som ikke nåede at blive publiceret i den ellers effektive bedrift i Roskilde i Crumlins tid. Eltangskibet er et stort klinkbygget skib udgravet i 1947 ved Kolding, i tiden før den maritime arkæologi blev et specialiseret felt. Dokumentation og den senere opbevaring var stærkt mangelfuld, så forfatteren har ikke haft held til at rekonstruere skrogformen, mens en dendrodatering til ca. 1140 lykkedes. I midten af 1970’erne dukkede rester af flere vrage op ved Lynæs på den østlige kyst ved indsejlingen til Roskilde Fjord. Kun det ene vrage (Lynæs 1) var bevaret i større sammenhæng og viste sig at være et meget stort skib fra midten af 1100-tallet. Forfatteren har lagt et stort arbejde i rekonstruktionen, og resultatet viser et skib på 25 meters længde med en lastkapacitet på 56 tons. Vraget er et af de ret få, som er udgravet på åben kyst, tilmed ud for et aktivitetsområde – Skuldevig – med dateringer fra 700-1000-tallet. Skibet blev rekonstrueret på baggrund af den meget store tekniske viden om klinkbyggede skibe, som den tværfaglige tilgang på Vikingeskibsmuseet og Nationalmuseet i Roskilde opbyggede gennem 40 år (og fortsat udvikler). Skibets “færdige” linjer er på den måde et resultat af manges indsats, og det skal nævnes, at 3D-værktøjer har været anvendt i deres første generation i arbejdet. Forfatteren fremlægger

sammen med Hans Joachim Kühn fundet af et vrug gjort i 2000 i Slien, det viste sig ikke muligt at rekonstruere skibet, men det kan estimeres at have været ca. 26 m langt med en lastkapacitet på omkring 60 tons. På grund af usædvanlige konstruktionsmæssige træk er fundet af et omtrent 12 m langt skib i Møllestrømmen i Haderslev fremlagt, selvom det er meget dårligt bevaret, og tilmed indtørret siden udgravningen i 1954. De tætsiddende spanter og den plankeformede køl er moderne træk. En dendrodatering af byggetidspunktet til ca. 1220 blev opnået, men en rekonstruktion var ikke mulig.

I et opssummerende kapitel behandles data fra 19 skibsvrag, som falder indenfor undersøgelsens rammer, og her fastslås det, at de alle var bygget lokalt eller i samme region som de forliste. Konstruktionsmæssigt viser det sig, at udviklingen følger Jan Bills observationer om ældre og yngre træk, med stadig mindre pynt og arbejdsintensive løsninger, som også kan anskues som en tiltagende brug af træk fra "kogge"-traditionen i det nordiske skibsbyggeri. Det konkluderes, at egentlige lastskibe blev bygget i hele undersøgelsesperioden i tre størrelsesklasser, og at en decideret nordisk byggemåde forsvinder omkring 1200. Tilstedeværelsen af store lastskibe i hele perioden må betyde, at der eksisterede en specialiseret handel, og at sørejser kunne gennemføres uden frygt for pirateri. Resultaterne fra skibssarkæologien supplerer de skriftlige kilder, idet de dokumenterer disse forhold tidligere, end disse antyder.

Bogen fremstår meget helstøbt på trods af det meget sammensatte udgangspunkt, Anton Englert har haft med en mængde "skuffesager", men projektet har været hjulpet af det solide tekniske bagland. At de mange bidragydere er inviteret til at skrive både sammen med forfatteren og levere særskilte bidrag tjener til Englerts ære, og der er på den måde ingen svage

strækninger i alle de mange grundige analyser. Den lækkert udstyrede monografi har bestemt stadig sin berettigelse, når resultatet er så læseværdigt og overskueligt som her.

Otto Uldum
Langelands Museum

Pernille Foss og Niels Algreen Møller (red.): *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark.* Beretning fra et colloquium i Ribe 19.-20. marts 2013. Arkæologiske skrifter 13. København 2015. 320 sider. ISBN 978-87-89500-13-3. Pris: 272 DKK.

Sydvestjyske Museer, Museet for Varde By og Omegn og Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev har sammen afholdt to colloquier med speciel fokus på ældre jernalder. Det første, som handlede om bebyggelsen, blev holdt i 2010, og publikationen "Nyt fra Vestfronten" udkom allerede i 2011. Det næste colloquium vedrørende grave og gravskik blev holdt i 2013, og bogen herom udkom i 2015 – altså efter lidt længere tid, men til gengæld foreligger der nu et fyldigt skrift på 320 sider.

Man må starte med at rose initiativtagerne for det kæmpearbejde, som er lagt i begge disse værker. Når man hurtigt bladrer gennem bogen, er det første, der slår en, at der ikke er sparet på illustrationerne, som er både store og farverige og omfatter masser af oversigtsplaner og kortudsnit, et væld af fotos, rekonstruktionsstegninger og nogle fine oldsagstegninger. Endelig kan man konstatere, at hver artikel bliver indledt med et kort resume, som er oversat til engelsk. Man kan således ganske hurtigt danne sig et overblik over indholdet.

Redaktørernes arbejdsindsats kan ikke få anerkendelse nok, og på bogens første

sider mødes man af en imponerende indholdsfortegnelse og en forfatterliste, som omfatter 20 dygtige arkæologer alle med rod i danske museer med arkæologisk arbejdsområde samt Københavns Universitet. Man kan kun glæde sig over, at de har fundet tiden til at skrive 20 artikler, som sammen åbner såvel nye som gammelkendte gravpladser for os, og som samler, perspektiverer og diskuterer "Stand der Forschung". Dermed er bogen med til at sætte dagsordenen for de næste års udgravninger og forskning i grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark. Man er dog nødt til at anerkende, at Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm egentlig ikke hører til Danmark. Kun en enkelt artikel berører sjællandsk materiale, og denne artikel vedrører kun den yngste del af perioden. Redaktørerne skriver da også i forordet, at de godt er klar over, at hovedvægten ligger på det sydjyske materiale.

Det rører jo ved en helt central problemstilling med denne type publikationer, som er afledt af forskningsseminarer, nemlig at de pr. definition er kalejdoskopiske og har svært ved at dække alle problemstillinger, endsige geografiske områder. Til gengæld er styrken let at få øje på. Forfatterne har rod i deres egne arbejdsområder, de har et dybt førstehånds kendskab til deres materiale, og det er generelt øvede formidlere, som kan fremstille selv svært tilgængelige problemstillinger i et letflydende, varieret og levende sprog. Det gør, at bogen med stort udbytte kan læses af både fagmand og af den interesserede lægmand. Større ros kan ikke gives, men bogen dækker ikke "Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark", den dækker grave og gravskik i det sydlige Jylland med et udsyn til dele af Danmark, og det er mere end godt nok. Det er kun titlen, som er lettere misvisende.

Det kalejdoskopiske indtryk samles dog på bedste vis i introduktionen, som kort og præcist samler hovedproblemstillin-

gerne i de 19 artikler og dermed giver et hurtigt og fint overblik over udviklingen gennem hele ældre jernalder og netop en dejlig og tiltrængt "Stand der Forschung".

Herefter er bogen opdelt i fire hovedafsnit. Det første "Ældre førromersk jernalders tuegrave". Her finder vi både en fremlæggelse af en ny plads, Tuesbøl, med Scott Robert Dollars og Lars Grundvads fremlæggelse af 13 tuegrave samt tre fine gennemgange af de klassiske pladser fra henholdsvis Årre (Tine Lorange), Grøntoft (Per Ole Rindel) og Årupgård (Kamilla Fiedler Terkildsen). Det er dejligt, at disse tre artikler, som tager udgangspunkt i de klassiske lokaliteter, også indeholder gode, målrettede historiske oversigter over de tidligere undersøgelser og publikationer, men derudover også alle indeholder et nyt forskningsbaseret materiale, både i form af supplerende udgravninger og/eller nyere analyser af f.eks. social status og spændende tolkninger af den landskabelige kontekst. En central, tilbagevendende diskussion er betydningen og funktionen af de sekundære fund på gravpladserne, her i særdeleshed koge-gruberne. Samlet set lykkes afsnittet om tuegravpladser med at revitalisere disse måske lidt ensartede grave og gravpladser og rejse nye relevante problemstillinger. I diskussionerne bliver paralleller til centrale pladser fra den nordeuropæiske Jastorfkultur nævnt med god grund. Men tuegravene har jo en begrænset udbredelse i Danmark, og grænsefladen til det øvrige danske materiale lades stort set uberørt. Det savner man som læser, men det bliver der heldigvis rådet bod på i bogens tredje del.

Det næste hovedafsnit hedder "Yngre førromersk og ældre romersk jernalders grave". Afsnittet omfatter syv artikler, alle med rod i sydjysk materiale. Igen præsenteres vi for såvel nyt som ældre materiale, og igen må man være taknemmelig for disse velskrevne overblik over

vigtige lokaliteter. Der er nu tale om mere bredspektrede gravformer og kronologisk mere spredte fund, så de arkæologiske problemstillinger bliver også mere komplekse, men de enkelte artikler diskuterer på bedste vis de perspektiver, som er relevante i deres konkrete udgangspunkt. De to første artikler præsenterer tre meget store gravpladser. Lisbeth Christensen beskriver den store gravplads ved Endrupskov, som med sine cirka 200 grave dækker hele perioden fra ældre romersk jernalder til ældre germansk jernalder, medens Torben Egebjerg fremlægger gravpladserne fra Store Skindbjerg med 50 grave og Lønhøjvej, som med sine 150 brandgrave også er blandt de absolutte sværvægtede. Begge sidstnævnte pladser relaterer sig til bebyggelser, og begge indeholder interessante "sidegevinst" i form af specielle anlæg, f.eks. den store velkendte træbyggede grav, våbengravene og gennemarbejdede analyser af knoglematerialet. Alle tre pladser er omtalt i andre ældre gennemgange og artikler, men her får vi dem i deres helhed og indskrevet i denne kontekst, og de bliver som sådan stærke og aktive. Palle Eriksen fortæller historien om nye grave ved den klassiske Nørre Fjand boplads, og udover fundet af en i sig selv spændende provincialromersk fibula peger han på spor af omfattende sekundære begravelsesritualer i selve gravene og viser, at det faktisk forekommer ganske ofte. En anden klassisk plads, "Lønne Hedegravpladsen", bliver præsenteret i sin helhed. Vi har i mange publikationer nydt at se Lene B. Frandsen iklædt rekonstruktionen af Lønnepigens kjole, men det er også en stor fornøjelse at læse hendes korte og præcise fremlægning af de i alt 37 grave, som dækker perioden fra midten af førromersk jernalder til midten af ældre romertid. To lokaliteter, Gammelby og Krusborg, begge nær Esbjerg, bliver fremlagt af Bente Grundvad og Steen Frydenlund Andersen, og de

peger på to væsentlige fænomener. Dels en flydende overgang mellem brand- og jordfæstegravskik (suppleret af meget fine oldsagstegninger). Dels relationen mellem grav og gård (nu suppleret af meget fine udgravningsplaner). Sidst men ikke mindst viser Signe Lützau Pedersen, med udgangspunkt i analyser af det antropologiske materiale fra gravpladsen Møllested Bro I, at den traditionelle tolkning af klyngedannelser på gravpladserne som familiegravpladser meget vel kan vise sig at være for unuanceret, men at det godt kan være f.eks. kønsseksioneringer, vi ser i disse grupperinger. Og dermed "lægges bolden nydeligt til rette" til bogens tredje afsnit.

Det tredje afsnit hedder "Gravformer og begravelsesritualer". Det indeholder fem artikler, som hver har en mere overordnet indgangsvinkel. Derudover præsenteres vi for både Nordjylland og Fyn. Lise Harvigs knogleanalyser går på tværs af grænsen yngre bronzealder – ældre jernalder, og hun finder interessante og væsentlige forskelle i knoglematerialet, som må skyldes udviklinger i selve ligbrændingsskikken. Niels Haues gennemgang af det nordjyske materiale giver et sobert og velskrevet overblik over gravformer og repræsentativitetsproblematikker og peger på vigtige tendenser i materialet. Mogens B. Henriksen tager os igen med ud af Sønderjylland, og med udgangspunkt i en fynsk plads griber han fat i netop alle disse "andre" aktiviteter på og omkring jernaldergravpladserne og organiseringen af gravpladserne, elementer som blev introduceret i det første afsnit, og som spiller en stor rolle i flere artikler i anden del af bogen. På baggrund af blandt andet etnografiske paralleller, velskrevne teoretiske diskussioner og resultaterne fra udgravningen af Bregentvedgravpladsen udfordres vi på vores opfattelse af grave og gravpladser, ofringer og deponeringer. Det er forfriskende og yderst inspirerende.

Niels Algrens Møllers artikel diskuterer den overordnede udvikling i gravskikken – specielt i forhold til den landskabelige organisation. Der spores en udvikling fra tuegravpladsernes placering med direkte udgangspunkt i ældre gravhøje hen imod en tættere tilknytning til bebyggelsen og en højere grad af lyst til at udtrykke social status i gravgods og ritualer. Pointerne understreges i Palle Siemens grundige gennemgang af ældre jernalders grave på Esbjerg Bakkeø. Generelt gør dette afsnit, at flere af de problemstillinger, som således er blevet diskuteret med et konkret udgangspunkt i de foregående artikler, bliver perspektiveret og løftet op på et mere overordnet plan. Derved står denne tredje del af bogen meget stærkt og giver læseren en fornemmelse af, at man sidder med et helstøbt værk.

Bogens fjerde del, "Gravskikke og kulturkontakter", består af tre, spændende og velskrevne artikler. Xenia Pauli Jensens artikel giver en fin gennemgang af introduktionen af våbengravskikken og diskuterer de importerede sværddtyper og den måde, hvorpå de inkorporeres i jernalderssamfundets magtvisualisering. Mads Drevs Dyhrfeld-Johansen gennemgår og diskuterer Charon-skikken i Sydskandinavien, og at det er på Sjælland, at den for alvor spiller en rolle i yngre romersk jernalder. På mange måder ligger de to artikler fint i forlængelse af hinanden i diskussionen af kulturkontakter mellem den romaniserede del af Europa og det skandinaviske område. Lene Heidemann Lütz dykker ned i to rige grave på Endrupskovgravpladsen og giver os dels en fin gennemgang af materialet, dels en spændende teoretisk diskussion af det "at udtrykke og tolke social status på baggrund af gravmaterialet". De tre artikler er hver især spændende og relevante. Men de tre artikler kommer således til at dække hele afslutningen af ældre jernalder og kommer som sådan til at stå lidt alene. Struk-

turelt kunne man ønske sig, at også dette afsnit var perspektiveret samlet.

Bogen er ambitiøs og lægger op til såvel en rimelig dækkende oversigt både kronologisk og geografisk samt en topografisk forståelsesramme, hvor grave og gravpladser opfattes i deres kontekst i bredeste forstand. Som nævnt dækker indholdet ikke helt ambitionen, men det tilgiver man nemt. For det, man får til gengæld, er en række fine empiriske fremlæggelser af både nyt og klassisk materiale samt en række rigtig gode opsamlinger og perspektiveringer med de synsvinkler, som forfatterne nu engang syntes er mest spændende og relevante. Det åbner også for, at det materiale, som er kommet frem gennem de seneste mange års arkæologiske udgravninger, også i andre landsdele, med fordel kunne publiceres efter dette forbillede. Generelt er artiklerne meget velskrevne, og bogen er ganske stramt og fint redigeret med ret få "smuttere" i korrektur og opsætning. De enkelte forfatteres indsigt og skriveglæde gennemsyrer hele bogen, så det er slet ikke svært at anbefale værket til både fag- og lægmand.

Martin Winther Olesen
Museum Midtjylland

Catherine Frieman & Berit Valentin Eriksen (eds.): *Flint daggers in prehistoric Europe*. Oxford & Philadelphia 2015. 165 sider. ISBN 978-1-78570-018-7. Pris: 40£.

Denna bok innehåller texter som ursprungligen utgjorde föredrag på en session med samma namn som hölls på EAA mötet i Oslo 2011. Tillsammans ger de en god överblick över den regionala variationen och socio-teknisk komplexitet som kännetecknar de neolitiska flintdolkarna i Europa. Volymen är redaktionellt genomarbetad, har ett lättläst språk och figurerna är i de flesta trevligt återgivna (vissa även

i färg). Boken inleds med en introduktion följt av tolv kapitel som täcker dolkars utbredning i tid och rum från Främre Orienten, södra och västra Europa, norra Europa, södra Skandinavien och Östeuropa. Ett kapitel som behandlar bronsåldersdolkar i metall och sten i nordöstra Asien faller litet utanför ramen - även om den är intressant i sig själv. Slutligen ger en av redaktörerna en avslutande kommentar som sammanfattar några av bokens trådar och pekar mot framtida forskning. Artiklarna innehåller stor mängd detaljerad information och denna översyn kan bara beröra ett fåtal av de många intressanta aspekter som tas upp, speciellt sådana som berör områden utanför Skandinavien.

I inledningskapitlet diskuteras bland annat olika definitioner och det visar sig snart vara svårt att nå enighet om vad som konstituerar en flintdolk. Dolkar tillverkades i en mängd råmaterial, med olika metoder, tekniker och i olika former och de användes och deponerades på olika sätt vid olika tidpunkter och regioner. Sett ur detta perspektiv är det märkligt att kategorin fortfarande är relevant i dag. Det föreslås dock att dolk ska ses som ett relationellt begrepp som bör förstås bara förstås inom ramen för avgränsade kontextuella och regionala perspektiv. Ur ett sådant perspektiv framstår en allomfattande typologi som överflödigt. Här kan man tillägga att handhållna föremål med två eggar som konvergerar mot en spets egentligen inte kräver analogiska resonemang för att förstås eftersom de fortfarande utgör en levande kategori. Tillverkade i en mängd olika material dök dolkar upp ibland jägar-samlare i tidigmesolitikum i nordöstra Europa (och förmodligen tidigare längre österut) och samtidigt på neolitiska lokaler i Främre Orienten och sedan dess har de kontinuerligt funnits i många samhällen. Kanske är det bättre att acceptera dolkar som en essentiell kategori med historiska kontinuitet än att

spenderar mer energi på en gemensamt accepterad definition?

I sin artikel presenterar Zimmermann flint och obsidiandolkar från Främre Orienten från tidiga tryckretuscherade spåndolkar från PPN A i Anatolien och norra Syrien till bifaciala, parallellhuggna pre-dynastiska egyptiska knivar. De tidigare typerna har, som Darmark (2012) påpekat, slående formella och tekniska likheter med preboreala Kundaspetsar från Estland. Är detta en tillfällighet? Förhoppningsvis kan framtida forskning sprida mer ljus över detta spännande problemområde. Artiklan är annars en utmärkt introduktion till de tidiga dolktraditionerna i Främre Orienten som de flesta av oss endast känner från Mellarts och Hodders fältarbeten i Chatalhuyuk.

Graves-Brown beskriver i sitt kapitel dolkliknande flintföremål från Egyptisk bronsålder. Hon presenterar bland annat antika reliefer och målningar som avbildar tillverkningen av flintknivar. Moderna flintknackare har tills nyligen inte lyckats replikera de gester som visas på dessa bilder det har antagits att konstnärerna missförstått tillverkningsprocessen. Nyligen har dock flintknackaren Marquant-Lund lyckats replikera dessa tekniker. Detta belyser vikten av skillnaden mellan metod och teknik i den franska stenteknologiska skolan, nämligen att medan en metod helt kan rekonstrueras och förstås genom en sammanfogning av sekvensen är förståelsen av tekniken alltid beroende av personlig erfarenhet och kunskap och kan alltså alltid förbättras och förändras. Enligt skriftliga källor användes de egyptiska dolkarna vid slakt och inte som vapen. Detta är i linje med Iliaden och Odysséen, där metalldolkar användes till rituell slakt och inte i strid, något Varberg berör i sitt kapitel om flintdolkarnas funktion i södra Skandinavien.

Friemans nya undersökningar visar att tillverkningen av de brittiska flintdolkarna

från den senare delen av det tredje årtusendet före vår tideräkning troligen var influerad av Scandinaviska flintdolarna - via Nederländerna - och inte tvärtom som Lomborg föreslog. Den kulturhistoriska konsekvensen av detta är att introduktionen av flathuggna pilspetsar, bågskyttegravar och flintdolkar kan tyda på en kort period där den östra delen av de brittiska öarna var under östkontinentalt snarare än Sydvästeuropeiskt inflytande.

Det finns stora skillnader mellan de olika regionerna i boken. Medan relativt få dolkar är kända från konsumtionsområden som Italien, Nederländerna och Tjeckien/Slovakien har större mängder dolkar tillvaratagits i de centraliserade produktionsområdena i västra Frankrike, Polen/Volhynia, södra Skandinavien och Storbriannien. Det är tydligt att under neolitikum/bronsålder reproduceras komplexa stenteknologier främst i områden med tillgång till råmaterial av hög kvalitet. Dolkproduktionen i de centrala produktionsområden förknippas med distinkta geografiskt avgränsade produktionsyntaxer och dolktyper. Medan Ihuel *et al* beskriver spåndolkarna i smörfärgad Grand-Pressigny som resultatet en spånteknologi med en specifik plattformberedningsteknik, baserades produktionen av brittiska, skandinaviska och Östeuropeiska dolkar på flathuggningstekniker, var och en med regionala särdrag. I konsumtionsområden som Tjeckien/Slovakien och nordvästra Polen blandas dolktyper från olika traditioner på ett sätt som påvisar kontakter med olika förhistoriska utbytesnätverk.

I det avslutande kapitlet menar Frieman att dessa noggranna studier av regionala dolktraditioner visar att den gamla tanken om en gemensam eurasiatisk dolkidé är felaktig. På sätt och vis är det en logisk slutsats eftersom generella mönster alltid tenderar att kompliceras i takt med att detaljkunskapen ökar. I detta fall är jag

dock inte så säker. Ett gemensamt drag för sociala fakta som reproduceras över generationer och kulturer - till exempel sociala institutioner som lagar, myter och tekniker - är att deras sociala betydelse är relations. Detta betyder dock nödvändigtvis att en gemensam kärna inte kan bibehållas eftersom formella egenskaperna hos sociala fakta kan vara förvånansvärt konsekventa över tid. Kanske är det detta som gör dolkar fortfarande är så bekanta för oss i dag?

Jag kan rekommendera denna intressanta bok till alla forskare och studenter som är intresserade av flintteknologi och neolitisk arkeologi.

Jan Apel
Institutionen för arkeologi
och antikens historia
Lunds universitet

Julia Gräf: *Lederfunde der Vorrömischen Eisenzeit und Römischen Kaiserzeit aus Nordwestdeutschland*. Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet Band 7, Rahden/Westf. Leidorf 2015. 268 sider og 7 bilag. ISBN 978-3-86757-337-5. Pris: 54,80 €.

Der er i løbet af de sidste 10 år kommet betydelig mere fokus på den forhistoriske dragtforskning i Nordeuropa og hermed også mere vægt på studiet og betydningen af de forhistoriske skind- og læderfund. I lang tid var studiet af dette materiale underlagt tekstilforskningen, men efterhånden er det erkendt, at der er tale om et ganske anderledes materiale underlagt helt andre produktionsmetoder og -traditioner, og som dermed også kræver andre analysemetoder.

Den fornyede fokus på de forhistoriske skind- og lædergenstande har affødt en række nye og mere specialiserede studier, hvilket denne bog er et godt eksempel på.

Julia Gräf har som led i et ph.d.-projekt ved Archäologisches Landesmuseum Schleswig-Holstein og Christian-Albrechts-Universität i Kiel gennemgået en lang række skind- og læderfund fra Nordvesttyskland dateret til førromersk og romersk jernalder. Fundene er ikke nye, men har aldrig tidligere være samlet og studeret i sammenhæng, hvilket gør bogen til et uundværligt opslagsværk. Bogen repræsenterer således en grundig og systematisk gennemgang af i alt 77 stykker skind og læder identificeret som henholdsvis sko, kapper og andre mindre stykker beklædningsdele såsom lapper, samt bæltter, remme og forskelligt forarbejdningsaffald. Alle fund er enkelt og pædagogisk tegnet i stregtegnning, hvilket er en stor hjælp for forståelsen og tolkningen af genstandene. Desværre er kun en mindre del af genstandene illustreret med små og ofte utydelige fotografier. Nye fotografiske optagelser af genstandene kunne have bibragt læseren en bedre forståelse af genstandsgruppens udseende og bevaringstilstand, samt forbedret muligheden for at sammenligne med andre nordeuropæiske fund.

Bogen indledes med oversigtskapitler om fundudvælgelsen, kronologi og en kort beskrivelse af hver fundkontekst, samt korte men nyttige metodekapitler omhandlede blandt andet information om materialekarakteristika, bestemmelser af dyrearter, garvningsmetoder samt bearbejdningsspor. Sidstnævnte kapitel indeholder også en nyttig gennemgang af og oversigt over de anvendte systing og sammensyningsmetoder. Der redegøres også for fordelingen af dyrearterne, der er overvejende domesticerede, i de enkelte fund. I de efterfølgende kapitler gennemgår forfatteren fundenes anvendelse og tolkning og sætter dem ind i en overordnet nordeuropæisk sammenhæng. Et lidt anderledes kapitel er tilegnet strontium-isotopanalyser af læder- og knog-

lefund fra bopladsen Feddersen Wierde i Niedersachsen. Analysen slår fast, at det er værd at proveniensbestemme denne type materiale, men også at det kræver videre systematiske studier, før denne analysemetode kan bruges til videre konklusioner. Set i forhold til hvor langt strontium-isotopforskningen er kommet siden denne analyse blev udfærdiget, skal denne del af bogen ses som et første lille skridt på vejen mod en dybere forståelse af udveksling og handel med forskellige skindmaterialer og lædergenstande i en europæisk sammenhæng, således som det allerede er dokumenteret for tekstilproduktionens vedkommende.

Julia Gräf når i denne bog kun lige at kradse i overfladen af fundenes kulturhistoriske betydning, men der er ingen tvivl om, at den kan være med til at skabe ny fokus på og interesse for dette materiales anvendelse og betydning i en bredere kulturhistorisk sammenhæng. Den grundige fremlæggelse skaber på forbilledlig vis gode rammer for fremtidige studier af skind- og læderproduktionen i ældre jernalder og tydeliggør den hidtil oversete betydning af denne produktion i det forhistoriske samfund. Bogen er udstyret med en omfattende litteraturliste, med overvejende tyske referencer, som kan lede den interesserede læser videre i dette spændende emne.

Ulla Mannering
Nationalmuseet

Svend Illum Hansen: *Jættestuebyggerne. Arkitektur i Danmarks stenalder.* Them 2016. 170 sider. ISBN 978-87-7153-126-8. Pris: 195 DKK.

Stenalderens storstensgrave er vores ældste bevarede arkitektur, der uvægerligt aftvinger respekt for datidens materialekendskab og tekniske kunnen. Her godt

5000 år efter at gravene blev opført, står ikke mindre end ca. 2500 af disse monumenter stadig bevaret i landskabet. Det oprindelige antal skønnes endda at være mindst ti gange større. Opførelsen af storstensgravene har været en samfundsmæssig kraftanstrengelse på linje med kirkebyggeriet i middelalderen. Det omfattende gravbyggeri vidner om forfædre kultens store betydning blandt de tidlige bønder. Gravene har været et udtryk for slægtens oprindelse og identitet og har formentlig også spillet en rolle som demonstration af status og rettigheder i et samfund med konkurrence om land og ressourcer.

Svend Illum Hansen har fået den glimrende ide at udarbejde en guide til forståelse af, hvordan storstensgravene er bygget, og hvilke arkitektoniske elementer der indgår i opførelsen af forskellige typer af dysser og jættestuer. Bogen i hardback med et format på 15,5x23 cm er nem at have med på en tur ud i landskabet. Med bogen i hånden vil der være mulighed for at nærstudere konstruktionen af en storstensgrav og få et bedre indtryk af stenalderbøndernes imponerende viden og byggeteknik. Bogen er rigt illustreret med billeder og tegninger, der belyser arkitektoniske detaljer. Kun få mennesker ved så meget om det ingeniørværk, der ligger bag stenkonstruktionerne. Igenem en menneskealder har Svend Illum Hansen erhvervet denne viden gennem arbejdet med at restaurere dysser og jættestuer. Bogen er en fortsættelse af en bog om jættestuerne fra 1993, men udvidet med mange nye undersøgelser. Trods den mundrette titel "*Jættestuebyggerne*" omhandler denne bog også dysser, ligesom der gives en kort oversigt over andre stenbyggede grave fra stenalderen.

Materialer til opførelse af storstensgravene gennemgås sammen med metoder til kløvning af sten og spørgsmålet om løfte teknik, som vi må erkende stadig ikke er fuldt ud forstået i dag. Naturvidenskabeli-

ge undersøgelser af birkebark fundet mellem tørmurene i otte kamre har givet en sjælden mulighed for at datere selve opførelsen af storstensgravene. Fund af ardspor og pollenanalyser fra stenaldermuldlag bevaret under højene har givet et indblik i vegetationen på stedet og ny viden om den tidligste landbrugshistorie.

Dysserne er de ældste storstensgrave opført mellem 3600-3200 f.Kr. En række forskellige former gennemgås fra de små lukkede kisteformede kamre til de store åbne dysser med gang. Forskellene i udformningen synes til dels at være regionalt betinget. De største dysser er meget lig jættestuerne, blot ligger gangen i kammerets længderetning fremfor på tværs heraf. Jættestuer er opført med en række forskellige kammerformer og i varierende størrelse indenfor et kort tidsrum mellem 3300-3100 f.Kr. Varianter omfatter bikammerjættestuer med et lille sidekammer, såkaldte tvillingejættestuer med en fælles gavl i den ene smalside og dobbeltjættestuer i den samme høj.

Forfatterens betydelige indsigt kommer især til sin ret i redegørelsen af jættestuernes avancerede konstruktion. Mange jættestuers indgange er orienteret således, at de peger i retning af månens eller solens placering på bestemte årstider. Første skridt i byggeriet var derfor udlægningen af en sigtelinje, hvor den ene side af gangen skulle være. Nogle steder er loftshøjden i kammeret hævet ved en form for falsk hvælv, et såkaldt "mellemliggerlag". Ofte ses en mindre sidesten eller "lukkesten", hvor der har været hul i kammervæggen, således at materialer kunne bringes ud af kammeret, når det var færdigt. Lukkestenen bærer ikke nogen dæksten, men er sat på plads efter, at overliggerne er kommet på plads. Fordelingen af tryk fra overliggerne ved åbningen ud til gangen kan være løst ved at lægge en "nøglesten" over det inderste par sidesten i gangen.

Jættestuerne er totalt indkapslet i en høj, der ofte er omkranset af en randstenskæde og tørmur. Bogen redegør for den mængde af konstruktionsmæssige detaljer, der er taget i brug for sikre, at kammeret var tæt og tørt. Enkelte velbevarede kamre er fundet helt frie for indsvivet jord i moderne tid. Den hvide farve har tilsyneladende været betydningsfuld og anvendt i gulvbelægningen i form af hvidbrændt flint eller kalkstensfliser, ligesom kalkmasse og birkebark har lyst op mellem tømursfliserne i væggene. Ved restaureringsarbejderne har man uden held ledt efter hvidtning eller bemaling af væggene, men mærkelig nok er der ingen udsmykning fundet i de danske megalitgrave.

Af hensyn til storstensgravenes bevaring og publikums sikkerhed er de fleste af de anlæg, hvor der er offentlig adgang, restaureret i et eller andet omfang. I bogen redegøres for de skader, der kan opstå på stenkonstruktionerne, de etiske overvejelser om anvendelse af nye materialer og de metoder, der anvendes til at stabilisere anlæggene. Til slut findes en meget udførlig litteraturliste om danske megalitgrave.

Bogen er også et indlæg i diskussionen om, hvorvidt dysserne var højdækkede eller ej. To forskellige teorier om baggrunden for dyssernes udseende i dag resulterer i to vidt forskellige opfattelser af de samme dysseres udseende og funktion i stenalderen.

Ifølge den ene opfattelse har dysserne været dækket af en høj i al fald op til overliggeren, således at kammeret var lukket af fra omverdenen bortset fra indgangen. Grunden til at mange dyssekamre i dag står frit uden dække af en høj eller kun med en meget lav høj tolkes som et resultat af nedbrydning som følge af tidens tand (erosionsteorien). S.I. Hansen og flere med ham er tilhængere af erosionsteorien, og denne opfat-

telse har været udgangspunktet for hans restaureringsarbejder.

En anden teori fremført af Eriksen og Andersen i "Stendysser. Arkitektur og funktion" fra 2014 går ud på, at en del af dysserne tværtimod var fritstående kamre blot omgivet af et fritstående gærde af randsten og tørmur i stenalderen. Der har aldrig været en høj, eller måske blot en lav høj eller stenlægning omkring kammeret, der har været mere eller mindre åbent for vejr og vind. Dyssernes meget forskellige udseende i dag er altså ikke nødvendigvis et resultat af bevaringsforholdene, men udtryk for forskelle i byggestil og måske også anvendelse i stenalderen (dysseruden-høje teorien).

Bag de forskellige tolkninger ligger en divergerende opfattelse af, hvilken rolle tømurene mellem randstenene spiller: Er de opbygget for at holde højfyld på plads bag randstenskæden eller tjener de blot som indhegning af dyssekammeret sammen med randstenene? Desuden er der en diskussion om, hvor den fjernede eller eroderede højfyld af sten eller jord er blevet af.

Forskellen i opfattelse går måske videre. Har alle elementer i konstruktionen indgået i et samlet hele, der tjente til at bevare monumentet på langt sigt? Har man bygget med henblik på at skabe et monument, der i mange generationer fremover kunne bevidne slægtens identitet og dens medlemmers rettigheder? Har kun naturens kræfter og senere tiders aktiviteter indvirket på, at dysserne fremstår, som de gør i dag (erosionsteorien)?

Eller var målet mere orienteret mod et imponerende resultat nu og her vel vidende, at en konstruktion som f.eks. et fritstående gærde af randsten og tørmur ikke ville holde ret længe? I artiklen fra 2014 "The essence of the dolmen: the Architecture of megalithic construction" har Cummings og Richards argumenteret for, at dyssernes primære rolle var at være

en udstilling af store sten, specielt den store markante overligger. Denne udstilling demonstrerede en social gruppes økonomiske formåen, evne til at netværke og samle arbejdskraft, samt den ingeniørmæssige bedrift i den vellykkede konstruktion. Hvis denne tolkning er korrekt, bliver byggeprocessen det essentielle. Fokus er på fordelene nu og her i form af status og sociale forbindelser. Brugen som begravelsessted er derimod sekundær og kommer måske til senere.

Tolkningen af en dysses udseende kan dermed afhænge af, om man er tilhænger af "erosionsteorien" eller "dysser-uden-høj teorien". For læseren eller den besøgende, der står ude ved fortidsmindet i terrænet, må man glæde sig over de håndgribelige detaljer, der er forklaret så udmærket i denne fine bog og så fundere over, om dyssen har opfyldt timelige formål eller været et monument beregnet på fremtiden.

Anne Birgitte Gebauer
Nationalmuseet

Kristina Hegner: *Aus Mecklenburgs Kirchen und Klöstern. Der Mittelalterbestand des Staatlichen Museums Schwerin.*
Petersberg 2015. 336 sider. ISBN 978-3-7319-0062-7. Pris: 27 €.

Samlingen af kirkeinventar i Staatlichen Museums Schwerin er en af de betydeligste i Nordeuropa. Den opstod i løbet af 1800-tallet på initiativ af Mecklenburgs storhertuger som en indsamling af ældre, kasserede inventarstykker fra landsdelens kirker. Denne tidlige antikvariske bevidsthed er bemærkelsesværdig, eftersom det flere steder var almindelig praksis at kassere eller bortauktionere det ældre middelalderlige inventar, og netop derfor er samlingen i forskningsmæssig henseende interessant – også set fra et nordisk

perspektiv. Samlingen blev mellem 1979 og 1983 publiceret for første gang, men en tiltrængt revision og nybearbejdning har længe været ønsket, hvilket der med denne udgivelse er blevet rådet bod på.

Bogen indledes med en række introducerende kapitler, hvoraf kunsthistorikeren Kristina Hegner, der også står for bearbejdningen af kataloget, har skrevet hovedparten. Først gives en introduktion til samlingens opståen i 1830'erne og accessionsforholdene for flere af samlingens hovedstykker. Sammen med det lidt senere kapitel af Gero Seelig udgør bidraget en vigtig brik i forståelsen af samlingens forskningshistorie og forskningsmæssige potentiale.

I det følgende kapitel "Aus Mecklenburgs Kirchen und Klöstern" gives et kort kronologisk overblik over områdets middelalderlige kirkeinventar med særligt fokus på de lokale værksteder samt en kort gennemgang af træinventarets fremstillingsteknikker. Samlingens ældste stykker er fra 1200-tallet (enkelte er dendrokronologisk dateret), men hovedparten af samlingen stammer fra senmiddelalderen. Det efterfølgende kapitel "Kunst im Konvent" giver en indføring i det særegne materiale fra cisterciensernonnekonventet i Rostock og klarissekonventet i Ribnitz, der er kendetegnet ved mange mindre figurstykker, andagtsbilleder, rejsealtre, relikviegemmer etc. Det sidste kapitel er skrevet af kunsthistorikeren og teksttilkonservatoren Anke Weidner og omhandler samlingens mange tekstiler. Disse sammenfattende afsnit om indholdet af samlingen er glimrende skrevet – om end ganske kortfattede og med et fokus, der til tider hviler tungt på præsentation af samlingens hovedstykker.

Bogens rygrad er det omfattende katalog (s. 44-292). Dette er opdelt tematisk i forskellige overordnede inventargrupper: Regulære inventarstykker fra kirker og klostre i Mecklenburg, såkaldte "Klein-

bildwerke” (eks. andagtsbilleder) fra to af landsdelens nonneklostre, kirkelige tekstiler samt genstande i samlingen, der ikke stammer fra en sikker gejstlig kontekst. Hver gruppe er ligeledes opdelt i mindre enheder baseret på genstandstype eller materiale; disse præsenteres kronologisk fra ældst til yngst. Kombineret med bogens nyttige registre er det simpelt, overskueligt og nemt at orientere sig i.

De enkelte katalogtekster omfatter en kort beskrivelse af hver enkelt genstand, data vedrørende proveniens, værkstedsgruppe, materiale, fremstillingsteknik, dimensioner, datering og en beskrivelse af forholdene omkring genstandens indlemmelse i samlingen. I en del tilfælde bliver komparative eksempler fremhævet. Det er i denne forbindelse glædeligt at se, at der i bearbejdningen af de enkelte genstande er blevet taget udgangspunkt i den nyeste litteratur – hvad angår røgelseskarrene fra samlingen, gives der komparative eksempler fra bl.a. Skandinavien, og der henvises i den forbindelse til Hiltrud Westermann-Angerhausens mastodontværk “Mittelalterliche Weihrauchfässer von 800 bis 1500” fra 2014. At det har været vigtigt for forfatteren at kunne henvide til de nyeste værker understreges ligeledes af de indledende bemærkninger til katalogdelen, hvor der gøres opmærksom på enkelte værker, som det ikke har været muligt at bruge in extenso, eftersom de ikke er udkommet endnu. En gennemgang af litteraturlisten giver klart indtryk af, at forfatteren gennem flere årtier har beskæftiget sig med emnefeltet.

Til slut bringes en række oversigter, dels de nyttige registre, dels en udmærket ordliste, fortegnelser over middelalderlige glasmalerier og forsvundne inventarstykker fra samlingen.

Der er blevet lagt et stort arbejde i billedsiden, hvilket giver bogen et meget professionelt udtryk. I katalogdelen er der

for langt de fleste inventarstykker tale om store og glimrende farvebilleder, umiddelbart bedømt alle nyoptagelser, hvilket klart må fremhæves.

Lidt malurt må der dog dryppes i bægeret: Man savner en kontekst at sætte inventarstykkerne ind i. I den præsenterede form udgør de i høj grad “pæne” genstandsfund, og man kunne have ønsket en kommentar knyttet til de videre perspektiver med samlingen. Eksempelvis en mere dybdegående diskussion af deres liturgiske brug, en sammenfatning om inventarstykkernes plads og betydning i de kirkerum, hvor de engang fandt anvendelse, eller nogle overvejelser om samlingens udsagnskraft og brugbarhed i forhold til studiet af religiøs materialitet i middelalderen. Dette er imidlertid en mindre anke og bør måske mere opfattes som anmelderens ønske om, at forfatteren bør fortsætte det gode arbejde.

Morten Larsen

Vendsyssel Historiske Museum

Christofer Herrmann & Dethard von Winterfeld (Hrsg.): *Mittelalterliche Architektur in Polen. Romanische und gotische Baukunst zwischen Oder und Weichsel, Bd. 1-2.* Petersberg 2015. I alt 1.136 sider. ISBN 978-33-7319-0087-0. Pris: 99 €.

Endelig har vi fået et værk om den middelalderlige arkitektur i Polen på et for et dansk publikum læsbart sprog. Der har gennem årene været nogle ubekræftede forestillinger om, at dette eller hint træk i den danske bygningskultur i middelalderen nok kunne/måtte stamme fra nogle bygninger i Polen. Nu kan disse fornemmelser diskuteres på en gennearbejdet baggrund, men mere herom senere.

Værket handler ikke om polsk middelalderarkitektur, men om den middelalderlige arkitektur i Polen inden for

landets nuværende grænser. Sagen er jo, at Polens grænser gennem en stor del af middelalderen så helt anderledes ud end i dag. Bogen er derfor ud over enkelte tematiske afsnit opbygget ud fra geografiske områder, som har dannet historiske og arkitektoniske kulturlandskaber.

Efter en kort "Einführung" (s. 10-16) ved udgiverne indledes værket med den historiske udvikling i "Polen im Mittelalter" ved Udo Arnold (s. 16-37). Også selv om man måske ikke specielt er interesseret i polske kirker, er det et meget nyttigt overblik over den komplicerede historie i et af vore nærmeste nabolande – noget som sjældent når med i historiebøgerne med en vesteuropæisk optik.

Herefter følger tre tematiske afsnit. Dethard von Winterfeld & Christofer Herrmann: "Die vor- und hochromanische Architektur (10.-12. Jahrhundert)" (s. 38-95), Dethard von Winterfeld & Christofer Herrmann: "Zisterzienser" (s. 96-183) og Christofer Herrmann: "Bettelorden" (s. 184-267).

Vedrørende den romanske periode er der to fænomener af interesse for dansk bygningskultur, nemlig rundkirker og granitkvadre, som tænkeligt kunne have været forbilleder for det danske materiale. Angående det første er der ganske mange rundkirker i Polen. De ligger dog især i den sydlige del af landet i Schlesien og i Kleinpolen, hvilket vil sige områderne op mod Bøhmen og Mæhren, hvor der nok er den største koncentration af rundkirker i Centraleuropa. De polske rundkirker afviger dog meget fra eksempelvis de danske af typen Bjernede/Thorsager. De polske rundkirker er små enkeltrotunder i kun ét stokværk. Mod øst slutter en aopsis sig direkte på rundbygningen. Denne planløsning kendes kun fra den nedrevne Allehelgens Kirke i Roskilde. Der er således ikke stor sandsynlighed for, at ideerne til de danske rundkirker kommer fra Polen.

Går vi til kvaderstenskirkerne, fremgår

det helt tydeligt af de mange illustrationer, at de polske granitkvadre er helt forskellige fra de kvadre, som ses i de jyske kirker. Kvadrene i de polske kirker er meget mindre og mere grove. Hovedparten ligner mest store brosten. Derimod synes de at have stor lighed med de kvadre, som brugtes i det østlige Tyskland som fx i forbundslandet Brandenburg.

I afsnittet om cistercienserne er det i en dansk sammenhæng interessant, at klostret i Kolbatz, der får en udførlig behandling, var et datterkloster af Esrum grundlagt i 1174. Den østligste del af den delvis bevarede klosterkirke er et meget væsentligt element i de danske cistercienserkirkers arkitekturhistorie og må opfattes som et led i den formmæssige udvikling mellem Sorø og Løgum. Fra Kolbatz stiftedes der i 1186 et nyt kloster i Oliva ved Danzig. Den meget store kirke her har i sine ældste dele også træk, som kan genfindes i den sjællandske teglstensarkitektur.

Vedrørende tiggerklostrene er der betydelig forskel mellem de danske klostre og eksemplerne fra Polen. For kirkernes vedkommende har de danske oftest en form som et udelt langhus. I Polen er der tydeligvis en deling mellem skib og kor. Koret er oftest smallere end skibet. Dette sidste er gerne treskibet, og i det ydre er der normalt en betydelig forskel på taghøjden på de to dele. I de større byer har kirkerne i øvrigt også en meget stor højde under hvælvingerne. I de efterfølgende afsnit og det afsluttende resume er det tydeligt, at klostrene har spillet en stor rolle for den arkitektoniske udvikling i området.

Værkets første bind fortsætter med Jacek Kowalski: "Großpolen" (s. 268-377), Dethard von Winterfeld & Christofer Herrmann: "Kleinpolen" (s. 378-481) og Christofer Herrmann: "Masowien" (s. 482-543). Disse geografiske afsnit indledes med oversigter over områdernes

afgrænsning, forskningstilstanden og en generel karakteristik af det middelalderlige kulturlandskab.

Områderne er præget af teglstensgotik, om end der også specielt i Lillepolen i fx Krakow er benyttet meget naturstensmateriale til bl.a. vinduesindfætninger og stavværk, samt hvælvrubber og arkadebuer. Der findes meget flot og spændende arkitektur, men det er uden sammenhæng med dansk bygningskunst.

Bind 2 lægger ud med Christofer Herrmann & Dethard von Winterfeld: "Schlesien" (s. 550-723), Jaroslaw Jarzewicz: "Hinterpommern und Neumark" (s. 724-857) og Christofer Herrmann: "Deutschordensland Preußen" (s. 858-1031).

I Schlesien kom der et vældigt byggeboom i 13- og 1400-tallet med store kirker, borge og rådhus. De store kirker er oftest opført af tegl med en udstrakt brug af natursten. Her udvikles stjerne- og nethvælv og hvælvtyper, som ikke kendes i det danske materiale. Der er næppe tvivl om, at inspirationen til de kunstfærdige hvælv kommer fra det nærliggende Bøhmen, hvor vi også ser udviklingen af en række fantasifulde hvælvformer.

I Bagpommern er arkitekturen lidt mere genkendelig. Her minder kirkerne meget om de tilsvarende i Mecklenburg-Vorpommern. I området er det for den romanske arkitektur væsentligt at pege på de ældre dele af domkirken i Cammin. Tværskibets nordportal består af veltilhugne granitkvadre, men er anbragt i murværk bestående af ret grove kvadre. Apsis (der dog har to byggefaser), kor og søndre tværskib regnes for påbegyndt af tegl i slutningen af 1100- og begyndelsen af 1200-tallet. Selv om der for så vidt ikke findes nogle detaljer, som klart signalerer et dansk byggeri, ville de ældste dele dog ikke virke påfaldende, om de havde stået her i landet. Dateringen af byggeriet falder også sammen med Valdemarstidens politiske dominans over området.

Det er dog først i 1300- og 1400-tallet, at der virkelig bliver bygget bevarede stenkirker og borge i Pommern. Der optræder et utal af røde teglstenskirker med spidsbuede vinduer, blændingsfelter og stråbepiller. De samme elementer som vi finder i danske købstadskirker. Gransker man bygningerne nøjere, er alle detaljer dog forskellige på hver sin side af Østersøen.

I det store kapitel om Ordenslandet Preußen fylder afsnittet om borganlæg nok ikke overraskende mere end i de øvrige geografiske områder. Der er almindeligvis tale om retvinklede anlæg af kastelstypen og med et vist enhedspræg og væsentligst opført af Den Tyske Orden. Der er vel næppe tvivl om, at forbilderne for Kronborgs forgænger Krogen skal søges her.

Både i de verdslige og de gejstlige anlæg i Preußen blev stjernehvælv introduceret tidligt (1300-tallet). I senmiddelalderen udvikledes repertoire med en lang række hvælv som springhvælv, nethvælv og cellehvælv, som med undtagelse af et enkelt nethvælv i karmeliterklostret i Helsingør er helt ukendte i Danmark.

Efter de regionale afsnit kommer der et tematisk af Alexander Konieczny: "Holzkirchen" (s. 1032-1091). Det drejer sig hovedsageligt om trækirker i blokhusteknik i den sydlige del af Polen op mod Karpaterne. Vi kender ikke typen i Danmark, men trækirkerne giver jo et spændende indtryk af mangfoldigheden i den middelalderlige arkitektur i Polen. Under kapitlet er der et kort afsnit om et par kirker af bindingsværk fra ordenslandet Preußen og et fra Pommern. Kirkerne blev udvendigt beklædt med en teglstensmur enten i forbindelse med opførelsen eller kort derefter og ligner derfor i det ydre almindelige murstenskirker. Fænomenet er ikke kendt her i landet, men kan vel ikke afvises som en mulig form for en midlertidig kirkebygning også hos os.

Afslutningsvis er der to korte essays af Christofer Herrmann & Dethard von Winterfeld: "Resümee" (s. 1093-1099) og Andrzej Tomaszewski: "Zwischen polnischer Architektur und Architektur in Polen" (s. 1100-1102), som omhandler problematikken omkring arkitekturlandskaber og national bygningskultur i spændingsfeltet mellem Polen og Tyskland.

Bogen afsluttes med en meget udførlig litteraturliste, en Ortsnamenkonkordanz, der naturligvis skyldes, at teksten bruger de tyske stednavne, samt et stedregister. For den, der ikke er fortrolig med Polens geografi, er det en stor mangel, at der ikke findes et ordentligt nutidigt kort (eller flere), hvor de omtalte bygninger eller byer kan findes. Der er en del kort med, som belyser den historiske udvikling, hvilket bestemt er nyttigt med Polens komplicerede historiske geografi; men de kan desværre ikke bruges til at lokalisere ret mange steder med de udvalgte bygninger.

Bogen er rigt illustreret med instruktive planer og fotografier, den er i stort format (24 x 30 cm), og de to bind vejer til sammen 6,8 kg. Alt i alt altså et ganske uhåndterligt værk i læsesituationen, men indholdet er væsentligt. Det udvider i kolossalt omfang vores viden om den middelalderlige arkitektur i et område af Europa, der er et af Danmarks nærmeste nabolande.

Hans Krongaard Kristensen
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Jesper Hjermind & Hugo Støttrup

Jensen: *Vitskøl Kloster. Den middelalderlige bygningshistorie.* Jysk Arkæologisk Selskab, Viborg Museum & Vesthimmerlands Museum. Højbjerg 2016. 208 sider. ISBN 978-87-93423-02-2. Pris: 250 DKK.

Cistercienserklostret i Vitskøl blev grundlagt af Valdemar den Store i 1158 efter sejren på Grathe Hede. Den særegne kirke kombineret med en række klosterfløje kom i middelalderens løb til at udgøre rammen om et af Limfjordslandets mest magtfulde klostre. Ved Reformationen blev klostret nedlagt, kirken blev med tiden til en græsklædt ruin, og dele af klosterbygningerne kom til at indgå i herregården Bjørnsholm. I slutningen af 1800-tallet begyndte komplekset for alvor at tiltrække sig antikvarisk interesse, og Nationalmuseet foranstaltede en række omfattende undersøgelser af særligt klosterkirken, hvilket bl.a. udmøntede sig i J.B. Løfflers fornemme folioværk om klosterkirken fra 1900. Gentagne gange i løbet af 1900-tallet er klostret blevet undersøgt i både større og mindre skala. Disse mange iagttagelser og undersøgelser er nu blevet genstand for en samlet behandling.

Bogen er disponeret med tre overordnede kapitler, hvoraf det første omhandler klosterstiftelsens historie og præsenterer en indføring i emnefeltet. Andet kapitel omhandler klosterkirken (med en opsplitning i den østlige og den vestlige del), og det tredje kapitel omhandler klosterbygningerne og klostertomtens tilgrænsende arealer. Til afslutning følger fem appendikser med fremlæggelse af kilder og mindre detailstudier af klosteranlægget.

Forfatterne, der begge har arbejdet med klosterkomplekset i mange år, skal roses for det store arbejde med at få fremlagt Vitskøl-materialet, der i klosterforskningen har været længe ventet. I den forbindelse bør det også påpeges, at bogen er ganske velillustreret (knap 200 illustrationer foruden fire udfoldelige plancher) med en fin blanding af både ældre og nyere fotos og tydelige tegninger i et fornuftigt format.

Det indledende kapitel giver en god introduktion til cisterciensernes historie og

en indføring i de lokale historiske forhold for klostret i Vitskøl. De indledende betragtninger efterfølges af kapitlet om klosterkirken, hvor der gives en omfattende beskrivelse af det kendte ruinkompleks med udgangspunkt i (primært) ældre undersøgelser og iagttagelser. Klosterkirkens østparti antages at være opført i perioden 1200-1225 og omfatter højkoret, dele af tværskibet samt det karakteristiske omgangskor. Til dette har et ældre vestparti fra 1200-tallets midte sluttet sig, og i slutningen af 1400-tallet blev kirken genstand for en større ombygning.

Behandlingen af kirken er ganske stofmættet. Kildematerialet er stort, forskningshistorien er omfattende, og kirkens bygningshistorie og arkitektur er kompliceret, og læseren fornemmer ganske tydeligt, at det er svært at få alle iagttagelser viderefremmet. Teksten svinger således meget mellem den utroligt partikulære detalje og det store forkromede overblik. Beskrivelsesteknisk kunne man også have ønsket en klarere stringens, for det er svært med udgangspunkt i indholdsfortegnelsen alene at orientere sig. Bogens undertitel – Den middelalderlige bygningshistorie – har derfor tendens til at drukne lidt. Først på side 94 får man en samlet plan med markering af klosterkirkens faser, og den lidt kringledede beskrivelse gør det svært at følge med i forfatterens fortolkning af bygningshistorien.

Gennemgangen af klosterkirken indledes med et par korte kapitler om cisterciensernes arkitektur generelt og den sjællandske stil. Sidstnævnte emne behandles ganske kortfattet og spiller ikke nogen stor rolle i den videre gennemgang af klosterkirken, mens førstnævnte forekommer at fylde meget i bogen. En del gange henvises der til cisterciensernes idealplan, og med jævne mellemrum refereres der til de store franske moderklostre og deres arkitektur. Her kunne man have ønsket, at Vitskøl var blevet set mere i kontekst med

de danske/skandinaviske monumenter, og der savnes en grundigere behandling af Vitskølkirkens arkitektur set i forhold til samtidens byggerier.

Efter gennemgangen af klosterkirken følger en beskrivelse af klosterbygningerne, der behandles én efter én. En del af det middelalderlige byggeri er indkapslet i den eksisterende herregård (eksempelvis vestfløjen), mens flere af de øvrige fløje (syd- og østfløjen) primært kendes fra arkæologiske undersøgelser. Beskrivelsen af klosterbygningerne afsluttes af en kort oversigt over klostrets omkringliggende arealer med økonomibygninger og produktionsanlæg.

Forfatterne skal prises for at tildele klosterbygningerne så meget plads, som de har fået. I mange publikationer synes klosterkirken typisk at spille den væsentligste rolle, mens den øvrige bygningsmasse har en tendens til at blive stedmoderligt behandlet, men dette er ikke tilfældet her. Samtidig skal det bemærkes, at afsnittene om klosterbygningerne er nemmere at orientere sig i, og der er en klarere stringens i kapitlernes opbygning.

Generelt må særligt én ting påpeges: Det er tung læsning, for bogen er ganske stofmættet, men i princippet bør det ikke ligge bogen til last, da det er forventeligt ved materialepræsenterende publikationer. Dog letter det ikke på læserytmen, at formuleringerne til tider er noget kringledede, og særligt i kapitlerne om kirken er det grelt. Formuleringer som "Kun det øverste lag sten i fundamentet under arkaden ind til nordre koromgang, dvs. fundamentet af nordre korsarms søndre østkapels østgavl, var formuret i kalk" (side 39) og "Den sengotiske østre tredjedel af søndre sideskibs ydermur er opført i forlængelse af den allerede stående 'søndre Ydermur af det rudimentære Langhus', dvs. den ældre vestre to tredjedel af søndre sideskibs ydermur" (side 90) giver sikkert god mening for forfatteren, men

læseren lades lidt i stikken. Et par steder er det også gået galt, som på side 111, hvor der er blevet byttet om på øst- og vestfløj.

Alt i alt kan man dog glæde sig over, at Vitskøl-materialet nu er blevet tilgængeliggjort i en samlet form. Fremover vil værket også være uomgængeligt for dem, som ønsker at beskæftige sig med de danske cistercienserklostre – men tungen skal holdes lige i munden for at udnytte bogens fulde potentiale.

Morten Larsen
Vendsyssel Historiske Museum

Anne Nørgård Jørgensen & Hans Chr.H. Andersen: *Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.n.Chr.* Mit Beiträgen von Arne Jouttijärvi, Charlie Christensen, Ingrid Sørensen, Morten Fischer Mortensen und Jörg Nowotny. Jernalderen i Nordeuropa. Carlsbergfondet, Nationalmuseet, Moesgaard Museum og Museum Sønderjylland. Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2014. 611 sider. ISBN 978-87-88415-84-1. Pris: 450 DKK.

“Ejsbøl Mose” er den foreløbigt seneste i en række af bøger om jernalderens hærudstyrsofringer fra projektet “Jernalderen i Nordeuropa”, der også omfatter anmelderens egen om Kragehul, de foreløbigt 4 bind om Nydam Mose (Andreas Rau, Flemming Rieck med flere), Anne Nørgård Jørgensens bog om Porskjær Mosefund, samt en lille håndfuld mindre udgivelser. Ejsbølbogen er skrevet af Hans Chr.H. Andersen, der ledede de nye udgravninger i mosen i slutningen af 1990’erne og af Anne Nørgård Jørgensen (ANJ) og indeholder desuden bidrag af Arne Jouttijärvi, der har foretaget metalurgiske analyser, af Charlie Christensen, Ingrid Sørensen og Morten Fischer Mor-

tensen om de geobotaniske undersøgelser, ikke mindst fra Mogens Ørsnes’s udgravning. Hans Chr.H. Andersen har primært skrevet udgravningsberetningen og bidrager desuden som medforfatter til kapitlet om bådnaglerne, mens Anne Nørgård Jørgensen har stået for den typokronologiske ordning og det store perspektiv, der i dette tilfælde primært er diskussion af Ejsbølhærens størrelse og organisation og et kapitel om det militære kulturlandskab. Desuden diskuterer Jörg Nowotny mulighederne ved digitaliseringen i Arc-gis. Denne anmeldelse vil dog overvejende beskæftige sig med de arkæologiske afsnit, hvor anmelderen selv har sin ekspertise.

I redaktørens forord redegør Jørgen Ilkjær fint for Ejsbølfundets betydning. I de ældre gravninger (1955-1964) i den østlige del af Ejsbøl Mose fandtes under ledelse af Mogens Ørsnes to nogenlunde adskilte dynger af våbenofringer, en meget stor fra tiden omkring 300, benævnt Ejsbøl Nord, og en mindre ofring, Ejsbøl Syd, der er dateret til ældre germansk jernalder. Særligt den store ofring var sammen med Illerup A fra omkring 200 e.Kr. og Illerup C fra slutningen af fjerde århundrede og især de norske våbengrave afgørende nøgler i den kronologiske ordning af den skandinaviske våbenkronologi og -typologi, som den overbevisende blev fremlagt af Ilkjær selv i første bind af den store publikation om Illerup Ådal (1990). Ørsnes publicerede sit fund i 1987, men allerede med Ilkjærs udgivelse tre år senere var store dele af genstandsbehandlingen forældet. Ørsnes arbejdede indtil sin død i 1994 på en Ejsbøl II, hvor Ilkjærs typologiske system var indarbejdet. Det efterladte manuskript danner baggrund for en del af nærværende bog. De nye udgravninger i 1997-1999 har givet afgørende nyheder, idet Ørsnes’ antagelse om et totalt udgravet fund har vist sig at være fejlagtig. På grund af denne antagelse blev der i 1992 etableret en 15.000

m2 sø uden forudgående arkæologiske undersøgelser, og først ved gravearbejde i forbindelse med en udvidelse af søens areal i 1997 blev museet i Haderslev inddraget. Herefter stødte man på fund samtidige med Ejsbøl Nord og Syd både langs sydbredden og langs vestbredden af mosen. Hvor meget, der er gået tabt, vides af gode grunde ikke, men vurderet ud fra de publicerede udgravningsplaner (Abb. 7) er det tydeligt, at noget må være mistet, og at der særligt i syd og sydøst heller ikke kan være tale om en total udgravning af de fundførende arealer. Meget vigtigt var også fundene af et mindre antal våben fra tiden omkring Kr.f., der danner om ikke bro, så i hvert fald trædesten mellem de førromerske offerfund ved Hjortspring og Krogsbølle og de klassiske våbenofringer fra yngre romersk og ældre germansk jernalder.

Det er tydeligt og ikke uproblematisk, at bogen har været længe undervejs. Forfatterens forord er skrevet i januar 2011, og Jørgen Ilkjær har dateret sit forord til februar 2012. Tilgangen af nye arkæologiske referencer til litteraturlisten synes med enkelte undtagelser at være blevet lukket allerede i 2008. Blandt de 13 referencer fra 2008 er de 11 fra samme bog, én er en ph.d.-afhandling og én er ANJ's egen bog om Porskjær. Undtagelserne er en enkelt artikel fra 2009, tre artikler fra 2009 og 2011 fra ANJ's egen hånd, samt Andreas Raus Nydambog fra 2010 og Flemming Riecks bog om Nydambåden fra 2013. ANJ refererer flere gange til undertegnede magisterafhandling om Kragehulfundet fra 2004. Selv om det ikke var muligt indenfor de tidsmæssige rammer at henvise til Kragehulbogen fra 2010, burde det dog have været muligt at anvende ph.d.-afhandlingen fra 2008, hvor jeg gerne bilder mig ind at være nået et stykke længere med Kragehulfundet end fire år før. Afhandlingen var naturligvis tilgængelig inden for projektet. Ende-

lig henvises der mange gange til et kommende bind om Nydamfundet af Rau og Iversen, hvorfra der forventes afklaring på et stort antal typokronologiske spørgsmål. Det kommer der ganske givet også, men det har været klart siden sommeren 2010, at undertegnede ikke længere var en del af arbejdet med Nydamfundet, og det burde man nok have kunnet nå at rette.

ANJ's typokronologiske gennemgang er en publicering af de relativt få nye fund og samtidig et forsøg på en nyordning af fundene fra Mogens Ørsnes' udgravning, hovedsageligt efter Jørgen Ilkjærs principper og med et minimalt antal referencer udover Ilkjær. Det er løbende uklart, i hvor høj grad ANJ selv har arbejdet med de gamle fund eller blot anvender opgørelser i det reviderende Ejsbøl, bind 2, som Ørsnes arbejdede på ved sin død, eller et upubliceret arbejde af Ilkjær, der også nævnes i teksten. Lanserne og spydene beskrives type for type, men uden nogen logisk ordning efter typenummer, tværsnit, dernæst typenummer (som hos Jørgen Ilkjær) eller efter kronologisk orden. Det virker rodet. Man kan fortabe sig i en række detaljer, hvor jeg ikke er enig, særligt fordi der insisteres på at anvende Ilkjærs typedefinitioner, hvor bladets tværsnit går forud for alt, hvilket efter min mening helt åbenlyst fører til en fejlplacering og fejldatering af en del lansespidses. Opgørelsen af lansetyper fra de gamle udgravninger følger imidlertid heller ikke Ilkjærs som gengivet i Illerup Ådal, bind 1 (Tabelle 178-179). De ældste fund dækkes ikke ind af Ilkjærs typologi, og det er tydeligt, at der er behov for en grundig gennemgang af våbenmaterialet fra sen førromersk jernalder og ældre romersk jernalder fra danske gravfund. Det får vi, naturligt nok, ikke her, og jeg føler mig i øvrigt ikke helt overbevist om lansetyperne Gösslundas og Simblegårds holdbarhed. For sidsnævnte præsenteres vi end ikke for en definition, men blot

en afbildning af det eponyme eksemplar fra bornholmske Simblegård. Det er ikke godt nok. I afsnittet om de tilsammen syv førromerske skjoldbuler anvendes fortrinsvist Zielings ikke altid lige heldige typologi (1989). Dateringen af de førromerske skjoldbuler af dennes type M til tiden omkring Kristi fødsel er ikke helt entydig, idet få daterede eksemplarer fra polske Golebiewo og Nowa Wies kan henføres til fase A1 (250-125 f.Kr.) (Dabrowska 1988). Det nævnes ikke i teksten. Under skjoldbulerne fra yngre romersk jernalder præsenteres vi for en underinddeling af Ilkjærs typer 8ad og 8bd, men kun i plancheform, og der følger ingen definition med. Det er heller ikke godt nok.

Sværdklingerne behandles efter Bimborskis typologi, og i den kortfattede behandling af fundets sværdskedebeslag og sværdtilbehør og flere andre steder afsløres et mangelfuldt kildekendskab og en kritisabel vægring ved at anvende Bemmann & Hahnes uomgængelige arbejde med de norske våbengrave i yngre romersk og ældre germansk jernalder (1994), der kun sjældent nævnes i bogen og foruden her også er stærkt savnede i gennemgangen af lanser og spyd. Rembøjler af Bemmann & Hahnes type Ven-Lomelde benævnes "Riemenbügel mit einem langen spitzen Beschlag", og deres og Menghins type Nydam-Porskjær omtales som rembøjler, der "ein durchbrochenes Muster aufweisen". Sværdnitteknapper fra Menghins (og Bemmann & Hahnes) gruppe Viexville omtales som sværd "mit einem kleinen Knauf", mens sværdnitteknapper af Bemmann & Hahnes type Nummedal, der findes på to af Ejsbøls sværd, slet ikke nævnes. Det havde været god og fornuftig praksis at følge eksisterende typologiske ordninger.

I beskrivelsen af fundets knive præsenteres en ny typologi, alene baseret på knivenes længde. Typernes mål adskil-

les på millimeter, og typologien virker som en påstand, når dens gyldighed ikke demonstreres.

Blandt det personlige udstyr er det naturligvis især bælte, og især det fantastiske bælte fra Ejsbøl Vest med de slående paralleller til gravene ved Neudorf-Bornstein i Holsten, der påkalder sig interesse. Remduppen til bælte 2 opfatter jeg som et sværdskedemundblik, hvilket dog også nævnes som en mulighed, bl.a. i kataloget. Det er uforståeligt, at man har kunnet undgå en reference til Andreas Raus meget grundige arbejde med bælte af Vøientype i hans Nydambog (2010).

En nyfundet korsformet fibula opfattes som en tidlig variant fra fase C3/D1. I min upublicerede korrespondensanalyse over korsformede fibler (ph.d.-afhandling 2008) indgår Ejsbølfiblen i fibelgruppe C, og kan på den baggrund næppe dateres meget tidligere end 425 e.Kr. En fibula fra Ørsnes' udgravning omtales konsekvent som en "ukarakteristisk" fibula fra Almgrens gruppe VII (med høj nåleholder) (s. 165, Abb. 107b, s. 166, s. 199). Det ukarakteristiske ved den er nok, at den har støbt fod, og tilhører Almgrens gruppe VI (serie 2).

Sammen med pragtbæltet fandtes næsten 580 gram brudguld. Guldværdien sammenlignes med prisniveauet i 1. århundrede. Det havde dog været væsentligt mere relevant at sammenligne med det samtidige diokletianske prisedikt, der var et forsøg på at standse årtiers galoperende inflation.

Endelig får også en Vestlandskedel, nogle trækar og mindst 37 lerkar fra såvel førromersk som yngre romersk/ældre germansk jernalder et selvstændigt afsnit. Der er ingen referencer til litteraturen om Vestlandskedler, og fundet af netop en Vestlandskedel i Kragehul Mose nævnes ikke, mens romerske bronzer fra andre moser nævnes. Havde man slået op i Haukens fine bog om de norske vestland-

skedler (2005), havde man hurtigt kunne bestemme kedlen som en type 2c og derved fået en vis støtte til den åbenbart helt intuitive datering af kedlen til den sidste ofring ved Ejsbøl. Heller ikke keramikken forsøges dateret nærmere.

ANJ har et syn på typologi, der har vidtrækkende konsekvenser for hendes inddeling og datering af Ejsbølfundet og for tolkningen af andre omtrent samtidige fund. Typer opfattes som statiske, uden udvikling, og det er derfor ikke muligt at se forskel på tidlige og sene varianter af genstande indenfor de enkelte typer. Variationer skyldes i stedet regionale forskelle og/eller værkstedskredse (s. 47). Det er nok ikke den mest hensigtsmæssige tilgang, når man arbejder med romersk jernalders våbenformer. En sideordnet opstilling af lansetyper og til dels spydtyper i kronologisk orden viser, hvor glidende udviklingen er. Derfor også Ilkjærs humoristiske typebetegnelser Ven-naker og Skiolum fra Illerup Ådal (Ilkjær 1990, Die Lanzen und Speere), der bryder med hans tradition for at opkalde typer efter lokaliteter, men i stedet understreger deres hybride form, og tilmed at alle typer er arkæologiske konstruktioner, ved at sammensætte stavelser fra den tidlige type Vennolum med den lidt senere type Skiaker. Uden en glidende udvikling ville det ikke være muligt at lave typologi ved hjælp af korrespondensanalyse, som f.eks. Karen Høilund Nielsen har en mangeårig tradition for, og som både Andreas Rau og jeg selv har bedrevet med forskellige fibelformer. Typologi og den statiskhed, der antydes af typologiske definitioner, er således først og fremmest arkæologiens nødvendige paradoks. Synet på typologi får ANJ til at afvise mine og Andreas Raus argumenter for en relativ kronologi indenfor offerfundene fra den såkaldte våbengruppe 9 (overgangen til og første halvdel af fjerde århundrede) for i stedet at hævde, at fundene er samtidige forde-

lingsofre, tilsyneladende fra koordinerede angreb fra flere forskellige nordeuropæiske områder. Herved ignoreres en række typologisk yngre præg ved Nydamfundet, bl.a. at lanserne af type Vøien har kortere døller, hvorved de i højere grad ligner de senere lanser af type Mollestad, at sværdgrebene ved Nydam fortsat er fremstillede af sølvblik, men nu er timeglasformede, hvorved de peger hen mod de timeglasformede greb af bronze, der er karakteristiske i våbengruppe 11, og at også Nydamfundets vingeformede dupsko og sværdophæng af type Ven-Lomelde peger i retning mod den senere våbengruppe 11. ANJ vil gerne gøre sværd med timeglasformet fæste og lanser af type Mollestad og Havor samt spyd af type Sättra samtidige med Ejsbølfundets sværdudstyr i Nydamstil. Selv om det ikke er umuligt, er det heller ikke sandsynligt, og det forekommer vanskeligt at anvende den veletablerede norske våbenkronologi som løftestang i en sådan argumentation. Det er svært at se, at der kan være plads til en tredje streng i våbenudviklingen i første halvdel af femte århundrede ved siden af de i forvejen parallelle våbengrupper Kvamme og Tveito (Jf. Bemmann & Hahne 1994). Samtidig kan man ikke anvende Ilkjærs argumentation vedrørende femte århundredes våbenkronologi, idet hans våbengruppe 12 snarere har karakter af en rodekasse, der dækker det meste af femte århundrede. Helt galt går det imidlertid, da ANJ hævder, at tredje deponering ved Ejsbøl også er samtidig med en deponering fra Kragehul indeholdende sværd med timeglasformede fæster og sværdskedebeslag og bæltespænde i Nydamstil. De to sværd med timeglasformet fæste fra Kragehul kan imidlertid næsten entydigt knyttes til nogle helt andre sværdskedebeslag, nemlig ophæng af type Ven-Lomelde og Indre Kvarøy samt lange vingeformede dupsko og desuden enkelte spyd og lan-

ser fra våbengruppe 11, mens de nævnte genstande af sølv knytter sig til helt andre lansetyper end våbengruppe 11's, nemlig type Kragehul og de senere vingeformede lanser. Ved Kragehul kan der ikke være tvivl om, at der er tale om deponering fra våbengruppe 11 og en deponering fra første halvdel af femte århundrede, der er tidsmæssigt parallel med Bemmann & Hahnes Kvamme- og Tveitogrupper. Det skal i samme åndedrag nævnes, at jeg også er enig med Ørnsnes, når han daterer en enkelt lanse fra Ejsbøl Syd (nr. 14262) til ældre germansk jernalder, idet den er stærkt beslægtet med lanser af type Kragehul. ANJ benævner den med Ilkjærs typebetegnelse 3, og daterer den til Ejsbøl 2.

ANJ's konklusion er, at Ejsbøl Syd ikke kan opretholdes som et *pars pro toto*-fund stort set kun indeholdende pragtudstyr med overvejende tilknytning til sværdudstyr, ligesom Nydam II, men at fundet er mere spredt med lanser, spyd og ikke mindst sværd med timeglasformede sværdfæster fundet i Ejsbøl Nord. Jeg har selv formuleret et standpunkt, der lægger sig midt mellem de to synspunkter, idet det efter min mening er helt klart, at lanser af type Mollestad og Havor, spyd af type Sättra og de timeglasformede sværdfæster tilhører en deponering, der er yngre end Ejsbøl Nord, men ældre end Ejsbøl Syd. Der er altså ikke tre men mindst fire ofringer ved Ejsbøl, og tolkningen af Ejsbøl Syd som et *pars pro toto*-fund kan stadig opretholdes.

Kapitlet om bådnaglerne sætter forfatterne på den umulige opgave at rekonstruere forhistoriske både alene på baggrund af fundne klinknagler. Trods fundet i fire koncentrationer med mellem 32 og 353 nagler i hver, opfattes de samlede 958 bådnagler i to størrelser som to fartøjer, et mindre og en båd på størrelse med de store Nydambåde. Forfatteren til denne anmeldelse vil ikke gøre denne mulige

tolkning til genstand for en længere diskussion, men blot indskyde, at han for nylig foretog en upræcis optælling af nagler i en ca. 7 meter lang jolle opstillet ved Nymindegab Museum, hvilket førte til et antal mellem 900 og 1000 jernnagler, i øvrigt i flere størrelser.

Ingen bog om våbenofferfund uden en diskussion af genstandenes proveniens. Fundene fra den ældste ofring fra tiden omkring Kr.f., mener ANJ med "en vis skepsis", stammer fra Østersøområdet eller Østtyskland/Polen. Fundet består som bekendt af et par håndfulde våben, der generelt fungerer dårligt i proveniendiskussioner, så forbeholdet må tages meget alvorligt, ikke mindst på grund af den meget lidt grundige forudgående genstandsbehandling. Alligevel skal vi præsenteres for et landkort med en angrebsbølge indtegnet efter klassisk forbillede fra Ilkjær. For den store ofring fra tiden omkring 300 e.Kr. er det som allerede nævnt pragtbæltet fra Ejsbøl Vest, der er hovedargument for en proveniens umiddelbart syd for det nuværende Danmark, men der indgik formodentlig også krigere fra Østersøområdet. Her følger ANJ Ilkjær med henvisning til en håndfuld skjoldfæstebeslag af Ilkjærs type 5cx, der ellers kun forekommer i en tilsvarende håndfuld gravfund fra Øst-sverige. ANJ beskriver dem som beslag med udsvungne ender. Det er imidlertid ikke det, der karakteriserer type 5cx, men derimod deres særlige flade randliste langs grebet. Det nævnes ikke, at Bemmann & Hahne (1994) mener at have fundet to skjoldfæstebeslag af samme type i deres gennemgang af det norske gravmateriale, og at Ilkjær kun har forholdt sig til det ene (2009). For ANJ's tredje ofring er holdepunkterne ligeledes meget få. Norge udelukkes, fordi lanser af type Havor og spyd af type Sättra er sjældne i gravfundene. Til det må man sige, at de dårligt kan hævdes at være

mere sjældne i Norge end andre steder i Skandinavien (Jf. Ilkjær 1990, Abb. 43 og Abb. 177). Det nuværende Sverige udelukkes, delvist med rette (se dog ovenfor vedrørende antallet af ofringshorisonter), fordi korsformede fibler ikke findes her. Det sydvestlige Sverige kan dog ikke udelukkes på den baggrund. Uden yderligere holdepunkter anslår ANJ, at ofring 3 nok havde sin proveniens i samme område som den foregående ofring.

ANJ opererer med en typologi over danske våbenofringer, der er en videreførelse af tanker fra Porskjærbogen. Våbenfundene inddeles i komplette våbenofferfund med et bredt spektrum af typer (I), bredspektrede våbenofringer (II), forsorterede våbenofringer (III) og enkeltdeponerede våben (IV). Ejsbøls ældste ofring opfattes som forsorteret, Ejsbøl 2 som komplet, og Ejsbøl 3 som bredspektret. Der gives eksempler på fund indenfor hver type offerfund, men ikke en gennemgang af alle fund, hvilket formentlig også ville afsløre typologiens svagheder. De komplette og bredspektrede fund findes kun i yngre romersk jernalder, og tilmed Hjortspring fra førromersk jernalder, mens forsorterede fund findes i alle perioder. Man kan anføre, at mange af disse forskelle skyldes repræsentativitet. Det skal dog anføres, at typologien kan minde om anmelderens egen inddeling af fundene i større og mindre ofringer, samt i stereo- og monotype ofringer, men her kunne der i det mindste påvises en klar regional forskel mellem de to førstnævnte og de to sidstnævnte (Kragehul, 2010).

Kapitlet om det militære kulturlandskab, i sig selv et ganske godt udtryk, er udmærket, men det præsenterer ikke væsentligt nyt i forhold til forfatterens artikel i bogen Sejrens Triumf (2003). ANJ vil tydeligvis gerne se en direkte sammenhæng mellem de sydjske sejlspærringer og langvolde og de krigshandlinger, der

findes afspejlet i Ejsbøl Mose. Det endda i en sådan grad, at de øvrige våbenofringer i området (Vingsted, Nydam, Thorsberg) slet ikke er med på kortet, Abb. 133. Det havde ellers været mere nærliggende at se en forbindelse mellem sejlspærringen i Gudsø Vig fra midten af tredje århundrede med det samtidige og nærliggende våbenfund i Vingsted Sø, frem for det senere og fjernere beliggende Ejsbøl (2). Man kunne have ønsket sig en beskrivelse af den samtidige bebyggelse i området omkring Ejsbøl, og måske også et bud på, hvilke samfund der ofrede og kæmpede i århundrederne efter Kr.f. Det er dog tydeligt, at der tænkes relativt stort, og årsagerne til kampene ses som en kombination af folkevandringer, kamp om ressourcer, stammers imperialisme og territoriale magtkampe, hvad forskellen så end er på de to sidstnævnte.

Lysten til at slå offerfundene sammen som fordelingsofre eller som resultatet af en eller flere kampagner i samme krig er gennemgående og kan minde om Ilkjærs tanker om angrebsbølger. Det nævnes tilbagevendende, hvor interessant det er, at de samme våbentyper går igen i mange fund af våbenofringer, om end i lidt forskellige kombinationer, men senere erkendes det dog, at våbenmoden består af overregionale skandinaviske typer (s. 238). Dermed forsvinder argumentet for fordelingsofringer reelt. Selvmodsigelsen får imidlertid yderligere et løft på s. 252, hvor man kan læse, at våbenmoden var regional og formodentlig udtryk for politiske territorier: "Vermutlich sind jene Regionen mit Bevölkerungsgruppen, Stämmen oder militärischen Einheiten gleichzusetzen". Her refereres til Margrethe Watts ofte citerede regionalanalyse (1994), der imidlertid bygger på en sammenblanding af våbengrave fra forskellige faser af yngre romersk jernalder. Ingen kan i dag med rimelighed hævde gyldigheden af Watts regionalgrupper.

Derimod kan det undre, at Jytte Ringtveds regionalanalyse af Jylland ikke findes citeret noget sted i bogen, heller ikke i litteraturlisten.

Også i gennemgangen af den militære organisation tænkes der stort. Hæren rekonstrueres ned til sidste våben(-fragment), og på baggrund af det og især bælteudstyret rekonstrueres hæren og dens organisation. Hæren ved Ejsbøl 2 havde således en hærfører, en stedfortrædende(!) hærfører, 12 underofficerer, ca. 55 fuldbevæbnede krigere og mellem 72 og 76 delbevæbnede krigere. Hærledelsen, herunder de fleste underofficerer, var beredne, de øvrige krigere til fods. Der tales ikke om et korps af bueskytter, men fundets mere end 600 pilespidser fordeles med fem til hver kriger.

Det er en lidt problematisk 1:1-tankegang, der ligger til grund for en sådan detaljeret rekonstruktion af hæren. Dels forudsætter den, at hele modstanderhæren blev nedkæmpet, og alt udstyr blev ofret. Der findes naturligvis historiske fortilfælde, Thermopylæ, Varusslaget etc., men det må have været yderst sjældent, at en tabende hær blev nedkæmpet til sidste mand. Jørn Lønstrup har på baggrund af netop Ejsbølfundet (1988) argumenteret for, at der kan skelnes mellem faldne (ANJ's fuldbevæbnede krigere), og dem som slap væk, men smed det tungeste udstyr fra sig i flugten (ANJ's delbevæbnede krigere). Jeg har selv videreført denne diskussion med henvisning til et lignende mønster ved Illerup Ådal. Man undrer sig over, at Lønstrups argumentation slet ikke nævnes i bogen. Det andet forbehold vedrører Ejsbøl Moses historik efter Ørsnes' udgravninger. Når så store dele af mosen er bortgravet, kan vi næppe være sikre på, at hele fundet er overleveret. Det virker næsten absurd, at ANJ også vælger at diskutere hærstruktur, officerer og fuldbevæbnede ved den lille sene ofring, Ejsbøl 3 (men dog ikke den tidlige Ejsbøl 1), særligt i lyset af, at ANJ

opfatter den som et bredspektret, men ikke komplet våbenofferfund.

Hos ANJ er der ingen slinger i valsen i brugen af officersbegrebet, når de sociale forskelle i de individuelle udstyrsgrupper skal forklares. ANJ hævder, at den militære organisation sker efter romersk forbillede (s. 216) med henvisning til Tacitus' beskrivelser af rangordningen *princeps, comites og pedites*. Der er tale om en sammenblanding af flere synspunkter (Albrethsen 1997 m.fl. der ser et romersk forbillede i den germanske hærorganisation og den ret udbredte brug af Tacitus som kilde til beskrivelsen af germanske sociale strukturer), men senere, s. 262, er henvisningen til Tacitus korrekt rettet til en germansk rangorden, og det virker her, som om bogens redaktører eller fagfællebedømmer har fanget fejlen det ene sted, men ikke det andet. Beviset for en sådan rangordens universalitet findes ved en sammenligning af den militære organisation ved Illerup Ådal (A) og Ejsbøl (2). Det talmæssige forhold mellem Illerup og Ejsbøl ses som meget ens: Dvs. 1-1,5 % hærførere, 8,5-9 % officerer, og 87-91 % fodfolk/menige. Regnestykket har imidlertid en bias, fordi der ved Ejsbøl er tale om en inddragelse af hele våbenudstyret, mens kun skjoldbulerne indgår i beregningen for Illerup Ådal. Der er fundet væsentligt flere lanser og spyd end skjoldbuer ved Illerup Ådal, og skulle man følge ANJ's logik og tale om delbevæbnede her, ville Illeruphæren være noget større, med et deraf væsentligt forandret forhold mellem officerer og fodfolk. Den militære organisation er således kun sammenlignelig mellem Illerup Ådal, plads A og Ejsbøl derved, at der på baggrund af ganske vist forskelligt udstyr (skjoldbuler af sølv, bronze og jern ved Illerup, bæltet ved Ejsbøl) med nogen ret kan tales om en hær med tre niveauer eller rangordner, men den numeriske organisation kan ikke sammenlignes – hvil-

ket er nok så væsentligt – i diskussionen af den generelle forståelse af jernalderens samfund. Det kunne her have været givtigt at inddrage Raus diskussion af de sociale strukturer, der giver et væsentligt andet bud på forståelsen af jernalderens rangsystemer, og det burde også være forventeligt al den stund, at Raus bog findes opgivet i litteraturlisten, ligesom jeg selv har udtrykt mindre konkrete, men mindst lige så skeptiske forbehold overfor de germanske hæres kommandostruktur (Kragehul, 2010).

Hvor jeg er mindre begejstret for de typologiske og kronologiske diskussioner end sine afsnittene om militær organisation, er der til gengæld mere positivt at sige om kapitlerne om metallurgien og mosegeologien, men med det forbehold, at jeg ikke i samme grad er i stand til at bedømme kvaliteten. Derfor er det også ærgerligt, at der ikke findes danske resuméer af deres indlæg i bogen. Under alle omstændigheder er det afgørende for tolkningen af de nye og meget spredte fund fra Ejsbøl, at det lykkes for Arne Jouttijärvi at påvise identiske legeringer på tværs af fundstederne, inklusive Ejsbøl Nord, hvorved man trods de spredte deponeringssteder med overvejende sandsynlighed kan hævde, at der er tale om sammenhørende deponeringer. Jouttijärvi har foretaget 290 analyser på i alt 122 beslag af bronze, kobber, messing og rødmetal, og redegørelsen virker meget overbevisende. En kritisk kommentar går dog her til oversættelsen, som jeg ikke generelt er i stand til at bedømme. Oversættelsen af “den rige vestegn”(dvs. Københavns Vestegn) til “der reiche Westen” (s. 267) må uomgængeligt føre til misforståelser.

De geobotaniske undersøgelser omfatter et angiveligt helt overdrevent antal pollenprøver fra de gamle udgravninger samt prøver fra de nye. Ejsbøl Sø var på ofringstidspunktet ca. 4,5 meter dyb, og først i middelalderen blev den omdannet

til en mose. Der kan således sammensættes en pollenserie, der dækker perioden fra boreal tid til 8.-9. århundrede. Der kan endvidere påvises en stigning i grundvandsspejlet i løbet af yngre bronzealder. Vigtigt er det også at nævne, at der på ofringstidspunktet ikke var tale om en intensiv landskabsudnyttelse i den umiddelbare nærhed af Ejsbøl Mose. Forfatterne kan i øvrigt ikke i deres prøver se spor efter den foreslåede brednære afbrænding af de ofrede både.

Som det fremgår af det ovenstående, er Ejsbøl-bogen desværre ikke nogen udelagt bog. De arkæologiske afsnit har betydelige mangler, både hvad angår faglighed og konsekvens. Til gengæld er den, trods den stedmoderlige genstandsbehandling med mangelfulde diskussioner og referencer, meget lang. 611 sider skal der til for at behandle de 1.428 nyfundne genstande, hvoraf de 836 er skibsnagler. Det virker næsten som om, alle involverede har anstrengt sig for at gøre bogen så lang som muligt. Er 32 sider med fundlister, yderligere 26 sider med liste over bådnagler, 4 siders liste over prydnitter og 21 sider med typelister virkelig nødvendige? Selv den ellers sparsomme litteraturliste er trukket ud over 17 sider ved at indramme hver titel, så der kun er plads til 13-15 titler pr. side. ANJ's tekst er alt for lang. De lange opremninger af de enkelte våbens mål og variationer kunne med fordel have været præsenteret i tabelform, og der er en overdreven brug af gentagelser eller opsummeringer, endda med brug af *copy paste* af lange passager. Desuden findes en overordentlig hyppig brug af punktstillinger, som jeg af egen erfaring ved er oversætterens kæphest. Det er ikke altid en god idé, og man undrer sig i hvert fald her over mange af dem. Jeg havde ikke troet, at jeg nogensinde skulle skrive, at en bog er overillustreret, men det er Ejsbølbogen også. Mange illustrationer og tabeller

viser det samme eller næsten det samme, og de er ofte overdimensionerede: Hvorfor skal f.eks. en udgravningsplan med blot en enkelt stjerne som symbol for Ejsbølfundets pragtbælte fylde mere end en halv side (Abb. 103), når Abb. 106 viser det samme samt lidt til. Og hvorfor skal antallet af lansetyper både vises i tabelform (Tab. 2) og som søjlediagram (Abb. 39)? Disse indsigelser er i høj grad også en kritik af redigeringen af bogen, og her burde redaktørerne også have fanget, at teksterne i fig. 29, 39 og 54 ikke er oversat til tysk. I det hele taget er de arkæologiske afsnit rodede, og der burde have været investeret i en større redaktionel indsats. Endelig må der skrives et par ord om fagfællebedømmelsen, som bogen angiveligt har været underlagt. Hvem, der har fagfællebedømt den, vides ikke, men der er kun få, der ville være i stand til det på bogens egne præmisser. Man sidder tilbage med det indtryk, at enten har fagfællebedømmeren ikke haft den fornødne indsigt, eller også har man ikke i tilstrækkelig grad taget hensyn til fagfællebedømmerens indsigelser. Det sætter det nyligt indførte system under pres fra starten.

Ikke desto mindre må det samtidig siges at være meget positivt, at Ejsbølfundene nu er publiceret i deres helhed, om end man stadig skal orientere sig i to bøger. Med Ørsnes' Ejsbølbog og nu denne nye kan man, såfremt man kan finde rundt i sidstnævnte, selv arbejde videre med fundet. De to naturvidenskabelige bidrag er hver især væsentlige, og Jouttijärvis fremlæggelse er afgørende for forståelsen af sammenhængen mellem de spredte fundlokaliteter. Men det er ærgerligt, at den arkæologiske behandling af et så vigtigt fund, som Ejsbøl, ikke er blevet bedre, end tilfældet er her.

Rasmus Birch Iversen
Moesgaard Museum

Hans Krongaard Kristensen:

Franciskanerklosteret i Horsens. Jysk Arkæologisk Selskab & Horsens Museum. Højbjerg 2016. 135 sider. ISBN 978-87-93423-01-5. Pris: 188 DKK.

I 2013 udgav Hans Krongaard Kristensen storværket *Klostre i det middelalderlige Danmark*; en bog, der ikke alene nu må regnes som et uomgængeligt hovedværk herhjemme, værket repræsenterer også et helt akademisk livs kredsen om emnet. Krongaard Kristensen har imidlertid ikke lagt klosterforskningen på hylden, for nu, tre år senere, har han udgivet monografien *Franciskanerklosteret i Horsens*. Bogen, der tæller 135 rigt illustrerede sider, er af et betydeligt mindre omfang end førnævnte værk. Ikke desto mindre genkender man umiddelbart strukturen og fremstillingsformen.

Krongaard Kristensen har arbejdet længe med klosteret i Horsens, ikke mindst gennem rækken af uddannelsesgravninger, som Afdelingen for Middelalder- og Renæssancearkæologi ved Aarhus Universitet afviklede på klosteromtten mellem 1999 og 2001. Bogprojektet, der skulle fremlægge arbejdets resultater, har imidlertid været forsinket, og som forfatteren selv skriver i sit forord, blev han ydermere overhalet af Danmarks Kirkers udgivelse af klosterkirken i 2004. På trods af overlappet imellem de to publikationer er udgivelsen af *Franciskanerklosteret i Horsens* fuldt berettiget, for bogen præsenterer både nyt stof og nye sammenhænge, der ikke har fundet vej ind i Kirkeværkets gennemgang.

Franciskanerklosteret i Horsens er opdelt i otte kapitler, der i første kapitel fører os fra franciskanerordenens historie og klostrets grundlæggelse i Horsens, over udgravninger på klostergrunden i andet kapitel, til en gennemgang af den stående klosterkirke og de tilhørende klosterbygninger, der nu stort set kun kendes

fra arkæologiske udgravninger (kapitel 4 og 6). Vi får også et kapitel om kirkens brug (kapitel 5) samt en redegørelse for udgravningernes genstandsmateriale i kapitel 7 samt en beskrivelse af de arkæologisk påviste skeletter (kapitel 8). Endelig afsluttes bogens brødtekst med en ekskurs skrevet af Lene Møllerup, om den kuriøse dobbeltgrav, der blev fundet under udgravningen i 2000.

De overordnede kapitler falder dermed i logisk rækkefølge og muliggør for Krongaard Kristensen, på systematisk vis, at præsentere små og store iagttagelser vedrørende både kirken og klosterbygningerne. Og det er netop i helhedsperspektivet, at *Franciskanerklostret i Horsens* har sin helt store styrke. Fordi forfatteren selv har deltaget i udgravningerne og ligeledes arbejder som bygningsarkæolog, opstår der en sammenhæng i beskrivelsen af anlægget, som man sjældent ser så systematisk og overbevisende fremlagt. Anlæggets kronologi, så vidt den lader sig bestemme, bliver dermed ganske tydelig, og det eneste, man kan beklage er, at der fortsat savnes håndfaste beviser for en ældre granitkirke på klostergrunden, før munkene kom til, for havde denne ligeledes været arkæologisk påvist, ville udviklingen fra begyndelsen til reformation være skildret på smukkeste vis. At Krongaard Kristensen tilmed foreslår korrektiver til forståelsen af den stående kirkebygning, gør læsningen endnu mere interessant, selvom det måske kunne have været ønskværdigt med nogle generelle ord om de forskelle, han ser i forhold til Kirkeværkets udlægning af anlægget. Dette er imidlertid af mindre betydning.

De arkæologiske udgravninger har været en central videnskilde for forfatteren, det fremgår med al tydelighed, men præsentationen af arkæologiske udgravningsresultater er en særlig genre, som ikke nødvendigvis er synderligt interessant læsning for den, der er mere optaget

af forfatterens konklusioner end vejen til disse erkendelser. Præcis det indtryk får man desværre let under læsningen af *Franciskanerklostret i Horsens*, der meget loyalt, udgravningsfelt for udgravningsfelt, forklarer iagttagelser af forskellig karakter og betydning. Indtrykket af en udbygget udgravningsberetning er overvejende, og læseren må holde tungen lige i munden for at bevare overblikket – dog godt hjulpet på vej af nogle oversigtstegninger. Ikke desto mindre er det fristende at forestille sig, at en stor del af bogens kapitel 2, benævnt “Udgravningerne”, kunne være afviklet mere elegant og formidlende. Forfatteren kunne have fortalt mere bredt og henvist de nødvendige, nøjagtige detaljer til noterne eller et appendiks til sidst. Det ville uden tvivl gøre teksten mere spiselig for andre end den snævre kreds af interesserede arkæologer. Mens bogens overordnede struktur således er klar og logisk, bliver flere af de informationstunge kapitler ganske flimrende, fordi der ikke hierarkiseres i de oplysninger, som viderebringes. Alt fortælles, og det er beundringsværdigt, at Krongaard Kristensen gerne vil lægge alt sit stof frem, men forfatteren kunne med fordel have taget sin læser bedre i hånden.

Grundighed er dermed et kerneord, hvis man skal beskrive bogen, men omhyggeligheden fører også forfatteren til at træffe valg, der virker mindre overbevisende. Som eksempelvis på s. 50, hvor vi under overskriften “Fænomener på grunden” får præsenteret en række tilfældige iagttagelser, der ikke entydigt kan sættes i relation til noget andet. I sig selv er det fint, at dette nu er publiceret, men ganske symptomatisk tynger det fremstillingens helhed, fordi det i sidste ende siger meget lidt om tolkningen af anlægget som helhed.

Det lader sig heller ikke fornægte, at bogen har en række fagligt blinde vinkler. Krongaard Kristensen har eksempelvis et afsnit, der hedder “Byggeri efter Refor-

mationen” (s. 79-80), hvor man kunne forvente en redegørelse for kirkens gravkapeller og kirkens generelle udvikling efter 1536. Sådant forholdet det sig imidlertid ikke. Det lille afsnit bruges i stedet til at forklare, hvordan det middelalderlige byggeri stykke for stykke blev afviklet. Fokus ligger med andre ord entydigt på stedets middelalderlige historie, hvilket er fuldt ud berettiget, men måske forfatteren så burde undlade at åbne perspektiver, der ikke følges op. Præcis dette bliver ganske tydeligt i Kapitel 5 (“Kirkens brug”), der bedst kan beskrives som en brokkasse, hvor forfatteren får lejlighed til at diskutere den begrænsede mængde af middelalderligt inventar fra klostertiden. Det kun syv sider lange kapitel er så kortfattet og overfladisk, at den læser, der forventer at blive klogere på klosterkirkens funktioner, uvægerligt vil blive skuffet. Navnlig kan det ærgre, at der ikke er nogen videre refleksion over betydningen af den udtalt franciskanske ikonografi på korstolens gavle. At den åbne altertavle med korsfæstelsen beskrives som en festdagsstilling synes også problematisk, navnlig når man husker på, at det netop var lukningen af tavlen, der markerede årets største højtid på sken. Trods kapitel- og afsnitsnavne, der lover (for) meget, forbliver Krongaard Kristensens fokus rettet på bygningerne, og måske kapitel 5 helt skulle være udeladt? Det ville i hvert fald gøre fremstillingsens helhed stærkere.

Der kan ikke være nogen tvivl om, at teksten løfter sig og flyder betydeligt bedre, når blikket hæves fra de arkæologiske udgravningshuller til den stående bygning, hvor kompositionen ikke længere sprænges af de mange, meget korte afsnit. Her griber forfatteren læseren med en langt stærkere fremstillingsform, der sikkert formidler beskrivelser og nye iagttagelser. Det viser imidlertid også, hvor meget stærkere fremstillingen som helhed havde været, hvis forfatteren havde udfor-

dret sig selv eller den arkæologiske vane-tænkning en smule og i langt højere grad redigeret bogens informationer i forhold til tekstens anliggende.

For den, der har læst Krongaard Kristensens *Klostre i det middelalderlige Danmark*, og det har de fleste af årbogens læsere forhåbentlig, er strukturen og fremstillingsformen i indeværende bog, som indledningsvist nævnt, forbløffende bekendt. Det er ikke ubetinget en god ting, men det forandrer ikke noget ved det faktum, at *Franciskanerklostret i Horsens* er en ganske vigtig monografi, både for den, der interesserer sig for tiggermunkenes byggerier generelt og for den lokalhistorisk interesserede. Vi kan da også kun håbe på, at Hans Krongaard Kristensen fortsætter videre til andre klostre og giver dem samme kompetente behandling.

Martin Wangsgaard Jürgensen
Nationalmuseet

Tenna R. Kristensen (red.): *Haderslev – en købstad bliver til. Udgravninger ved Starup og Møllestrømmen*. Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, årbog 2015 (= Museum Sønderjyllands Skriftrække nr. 11). Haderslev 2016. 208 sider. ISBN: 978-87-88376-92-0. Pris: 250 DKK.

Bogen er en fremlæggelse af en række arkæologiske undersøgelser udført over et langt tidsrum og en tolkning af disse til belysning af Haderslevs tidlige historie.

Efter en indledning ved Lennart S. Madsen (s. 9-13), der ridser den topografiske situation i området op, er bogen delt i fem kapitler.

Kap. 1. Anders Hartvig: *Udgravninger ved Sdr. Starup Kirke* (s. 17-48). Gennem århundreder har kirken ligget ensomt tæt ud mod Haderslev Fjord. Her i kapitlet fremlægges resultaterne fra en serie arkæologiske udgravninger i tidsrummet

fra 1985 til 2010. Ved undersøgelserne er der påvist mindst 34 huse fra 1000- til 1200-tallet. Flere af de forholdsvis små huse overlapper hinanden, således at der formentlig ikke har været en fast struktur, der har kunnet videreføres over lang tid. Hovedparten af husene regnes som beboelseshuse. I forbindelse med udgravningerne er der fundet mange metalgenstande og tydelige spor af metalbearbejdning. En lang række genstande af forskelligt materiale præsenteres i kapitlet. Derimod er der fundet forholdsvis få importerede genstande. Der er heller ikke fundet brudsølv eller vægtlodder og kun få og ret sene mønter. Der er således ikke megen vidnesbyrd om handel, og lokaliteten afskrives som en handelsplads.

Det antages, at bebyggelsen kan have dækket fire ha, så i det lys har man nok ikke det fulde overblik over stedet, og der er stadig plads til overraskelser. Her synes man som læser egentlig, at der mangler nogle huse, som modsvarer den store kirke, som engang var en treskibet basilika.

Kap. 2. Thomas Bertelsen: Storhed og fald. Den romanske frådstenskirke i Starup og Haderslevs første stenkirke (s. 51- 84) foretager en fornyet undersøgelse af den basilikaudformede kirkebygning. Ved en omhyggelig murværksanalyse kan Bertelsen påvise byggegangen med en etapevis opførelse af kirkebygningen og ikke mindst af skibet, der er bygget i flere sektioner, hvor murpartierne er ført helt op, før man er gået videre mod vest. Dette sammen med andre spor viser, at sideskibene mod ældre opfattelser virkelig har været bygget. Ligeledes argumenteres der for, at et tårn over kirkens vestende også har været fuldført. Dendrokronologiske undersøgelser viser en opførelse o. år 1100.

Et formodet pulpitur i kirkens vestende omtales ved en rygmarvstolkning som et herskabspulpitur. I den forbindelse kunne man måske i lyset af de senere års tyske forskning have været opmærksom på, at

nu omtolkes i disse år en række vestpulpiturer i tyske kirker som værende en del af kirkernes liturgiske udformning. Basilikaformen er almindeligvis heller ikke nogen udpræget stormandsmarkør i modsætning til de velkendte aristokratiske kirker som Fjenneslev med tvillingtårnene og rundkirken i Bjernede, der faktisk har ganske små grundplaner.

Sideskibene blev på et tidspunkt fjernet og hovedskibets arkader tilmuret. Bertelsen mener, at det kan være sket allerede i 11- eller 1200-tallet. Ombygningen opfattes derfor som en meget bevidst reduktion i en magtkamp, da kirken næppe kan have været meget forfalden på dette tidspunkt. Nu kan ombygningen næppe dateres, eftersom fraværet af tegl vel ikke kan tillægges nogen betydning i Starup, da der var materiale nok fra nedrivningen til en tilmuring af arkaderne. Først engang i 1400-tallet er der sikre beviser på anvendelse af tegl i bygningen. Fjernelsen af sideskibene kan vel derfor også have fundet sted i slutningen af 1300-tallet og været en udramatisk tilpasning til sognets daværende beskedne befolkning.

Kap. 3. Anton Englert: Haderslevskibet. Et vidnesbyrd om traditionsskiftet i skibsbygningen og Haderslevs udvikling i højmiddelalderen (s. 85-112) behandler et gammelt skibsfund gjort i Haderslev i 1954. Den fornyede undersøgelse giver mange væsentlige oplysninger om skibet, som pga. omstændighederne kun blev udgravet partielt. Beskrivelsen af skibsvraget er meget detaljeret med brug af mange fagudtryk. Nogle kunne være forklaret ved konstruktionskitser eller i forbindelse med de eksisterende illustrationer, mens andre som firmabetegnelser på tekniske apparater kunne have været forbeholdt undersøgelsesrapporten. Lidt hjælp fra redaktøren kunne nok have sikret en mere ubesværet læsning.

Analysen af skibsdelen viser, at der er tale om et klinkbygget skib beregnet til

sejlads i områder med lavt vand. I lastet tilstand har det stukket ca. 0,9 m. Midtskibs har afstanden mellem spanterne ikke været større end spanternes egen bredde, således at skibet har været beregnet til en tung last. Dendrokronologiske undersøgelser tyder på 1220 som tidspunkt for bygningen og med en reparation o. 1240. Skibet kan være bygget i Jylland eller her-tugdømmet Slesvig. Skibets udformning med ringe dybgang passer med forholdene i den lavvandede Haderslev Fjord, men viser også hvilke skibe, der i 1200-tallet har kunnet sejle helt op til byen.

Kap. 4. Tenna R. Kristensen: Møllestrømmen. Et arkæologisk indblik i Haderslevs oprindelse (s. 115-187) fremlægger resultaterne fra en udgravning i 1994 i den centrale del af Haderlev tæt ved Møllestrømmen, der forbinder Haderslev Dam med fjorden. De ældste lag fra 1100-tallets første halvdel indeholder i sig selv ikke bygningsrester, men fundene viser aktiviteter i nærheden, og i et yngre hus blev der benyttet genbrugstømmer fra begyndelsen af 1100-tallet. Fra anden halvdel af 1100-tallet var der rester af en bygning med vægge opført af jordgravede stavplanker. I begyndelsen af 1200-tallet (mellem 1210 og 1215) opførtes en solid bygning med stenbrolagt gulv. Huset blev kun undersøgt partielt, men antages at kunne være en vandmølle. Sikre beviser på en mølle har man dog først ved midten af 1200-tallet, hvor en stendæmning bliver anlagt tværs over Møllestrømmen. Dæmningen blev lagt hen over vraget af Haderslevskibet. Den har både fungeret som opstemning og givet god vejforbindelse fra byen mod syd. I 1409 blev dæmningen erstattet af en større lidt længere mod øst, hvorved vandstanden bagved blev hævet op mod to meter og den ældste dæmning oversvømmet. I udgravningsområdet påvistessuccessive bolværksrækker til beskyttelse af bredden og meget betydelige opfyldninger.

Kapitlet er vedhæftet et katalog over udvalgte genstande fra udgravningen. Takket være den hævdede vandstand i Haderslev Dam har der været meget gode bevaringsforhold for organisk materiale. Kataloget er velillustreret og utvivlsomt meget nyttigt for den middelalderarkæologiske genstandsforskning.

I kap. 5 giver Englert, Hartvig & Kristensen: Betragtninger over Starup og Haderslevs tidlige udvikling (s. 191-202). For Starups vedkommende bliver det slået grundigt fast, at det ikke var nogen handelsplads. Derimod tolkes den som en "anløbsplads" vel i håb om, at dette begreb for læseren er tilstrækkelig forklaring. Der fremsættes hypoteser om, at stedet kunne være en ledingshavn, og at der kunne være udskibet lokale produkter (landbrugsvarer) til markeder i de omliggende farvande. Kirken opfattes som et verdsligt magtsymbol for en lokal stormand, og det antages, at den blev reduceret i midten af 1100-tallet som en demonstration efter ordre fra kongen.

Det havde været forfriskende, hvis arkæologerne havde turdet anskue den store kirkebygning som havende en central religiøs funktion o. 1100. Måske kunne denne funktion have været overført til Vor Frue Kirke i Haderslev, som i hvert fald i den senere del af middelalderen vides at have haft en speciel kirkelig status, og hvortil Vor Frue i Starup var knyttet. I så fald ville reduktionen af Starup Kirke til gengæld være u dramatisk og blot en tilpasning til nye tider og nye forhold. Måske er ombygningen også foretaget betydeligt senere end antaget her i kapitel 5.

At se udviklingen mellem Starup og Haderslev som en magtkamp mellem en stormand og kongen virker også rigeligt dramatiseret. Hvis Starup var en anløbshavn, har den vel lidt samme skæbne som alle andre anløbshavne – nedgang og undergang. Stedet havde en dårlig placering, dengang da de oplandsbaserede byer i høj-

middelalderen voksende frem. Her var veje i alle retninger, som fremmede handel hele året, en nødvendighed i tilknytning til sejlads om sommeren. Haderslev har samme placering som næsten alle andre byer fra 11- og 1200-tallet – Starup ikke.

Det er meget prisværdigt, at Museum Sønderjylland har fremlagt de arkæologiske undersøgelser fra Starup og det ældste Haderslev i denne flotte udgivelse. Det grundlæggende materiale er jo forudsætningen for, at man kan diskutere de overordnede tolkninger.

Hans Krøngaard Kristensen
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Mette Svart Kristiansen, Else Roesdahl and James Graham-Cambell (eds.):

Medieval Archaeology in Scandinavia and Beyond. History, trends and tomorrow. Aarhus 2015. 406 sider. ISBN 978-87-7124-378-9. Pris: 400 DKK.

I oktober 2011 fejret Afdelingen for Middelalder- og renaissancearkeologi ved Aarhus Universitet sitt 40-årsjubileum med en stor international konferanser, “40 years of Medieval Archaeology”. Konferansen hadde ifølge Mette Svart Kristiansen og Else Roesdahls introduksjon flere formål, hvorav de viktigste var 1) “to survey the medieval archaeologies of Denmark, the rest of Scandinavia and the North Atlantic lands”, og 2) “to discuss the history, achievements and status of the Aarhus University departement of medieval archaeology” (s. 15f). Utgangspunkt er m.a.o. det bredest mulig tenkelige, nemlig dels middelalderarkeologiens utvikling i et geografisk perspektiv, i hovedsak begrenset til Skandinavia (inkl. Island, Grønland og Færøyene), Finland, Nord-Tyskland og England, dels gjennom et utvalg tematiserte fremstillinger og

med utblikk og innblikk både bakover i tid og fremover.

Boken er forskriftsmessig disponert etter samme geografiske prinsipp i tre deler: I del 1 er samlet innlegg om landskaps- og bosetningsarkeologi på de Nord-Atlantiske øyene, dagligliv i vikingtiden, framveksten av en middelalderarkeologisk forsknings- og forvaltningspraksis i Danmark, arkeo-osteologi osv. Innleggene gir samlet et kompetent og perspektivrikt innblikk i flere viktige tema i den aktuelle danske middelalderarkeologiske forskningsdiskursen. I del 2 er samlet seks innlegg som hver på sin måte fremstiller middelalderarkeologiens framvekst og faglig posisjon, kildeproduksjon, metodeutvikling og *Stand der Forschung* i de skandinaviske nabolandene samt Island, Færøyene og Grønland. Disse faghistoriografiske fremstillingene med sin reflekssive tilnærming bidrar til en nyttig oversikt over framveksten av middelalderarkeologien og dens lokale/regionale praksiser, og er dessuten verdifull i en større sammenheng der man i ettertid kan lete etter fakta og forhold som kan kaste et fornyet lys over de diskursive sammenhengene innom hvilket de epistemologiske, politiske og kulturelle rammene middelalderarkeologien utviklet seg i det nordvestre hjørnet av Europa i siste halvdel av det 20. og begynnelsen av det 21. århundre. I del 3 er samlet innlegg fra den historiske arkeologiens praksisfelt “beyond” den skandinaviske halvøya: Neil Price gir et riss av nye innfallsvinkler, kilder og metoder som kan utvide vår innsikt i vikingenes og deres samtids liv og virke på individnivå, gjennom deltakelse i ulike sosiale nettverk og som representanter for maktens øverste tinder, der bl.a. nye undersøkelser i Jelling har nyansert vår innsikt i de kongelige maktsentraenes fysiske og symbolske manifestasjoner. Christof Krauskopf gir oss et innblikk i en klassisk middelalderarkeologisk forskningstema-

tikk, "kastellologi", og demonstrerer potensialet i nye innfallsvinkler basert på en tverrfaglig tilnærming til utforskningen av dagliglivets utfoldelse innenfor borgmurene. Mark Gardiner presenterer i sin artikkel om middelalderens engelske hallbygning en tilnærming til dette rommets habituelle betydning og det han beskriver som skiftende "*ideas of what a hall was and what it represented.*" En hall er dermed ikke et entydig spatielt fenomen iflg Gardiner siden den kunne skifte menings- og betydningssinnhold alt etter besøkerens egen erfaringsbakgrunn. Mannfred Gläser tar oss gjennom resultatene av nyere arkeologiske undersøkelser i Lübeck, som bl.a. viser en raskere og mer massiv utvidelse av bylandskapet enn tidligere antatt gjennom bebyggelsens ekspansjon ut i det grunne havnebassenget i første halvdel av 1200-tallet. Boken avsluttes regimesig og symbolsk treffende ved å gi siste ord til Mathias Wemhoff, som beretter om undersøkelsene av et utbombet hus i sentrum av Berlin, hvis kjeller inneholdt en mengde "Degenerate Art" konfiskert i 1942 av Nazi-regimet. Wemhoff's artikkel er et treffende eksempel på hvordan historisk arkeologi kan bidra til sosial og kulturell verdiskaping i samtiden, samtidig som den eksponerer potensialet i en samtidsarkeologisk undersøkelses- og forskningspraksis.

Så til det overordnede: Boken tar utgangspunkt i et ambisiøst forsøk å presentere en oversikt over middelalderarkeologiens utvikling i tid, rom og forskningsfokus fra sin spede barndom til engang inn i (en nær) fremtid. Spørsmålet er om det er lyktes på en måte som gir fremstillingen konsistens og sammenheng. Dette forsettet har i noen grad sviktet i gjennomføringen, bl.a. fordi den reproduserer konferansen i et "ett til ett"-forhold. Vi vet alle hvordan en stor konferanse, uaktet hvor hardt den er blitt målrettet styrt, alltid vil være underkastet

tilfeldighetens spill mht til presenterte innlegg. Boken har på den annen side lyktes med å fange opp en diversitet og et mangfold i den historiske arkeologiens tematikker, metodikker og praktikker som gir grunnlag for en forfriskende og inspirerende lesning. Videre levner boken ingen tvil om at middelalderarkeologi-miljøet ved Moesgaard fra Olaf Olsens dager og frem til i dag har spilt en sentral rolle i utviklingen av en middelalderarkeologisk forsknings- og undervisningspraksis med innflytelse langt utenfor Danmarks grenser. For undertegnede, som selv deltok aktivt i en tilsvarende prosess fra et ståsted på den andre siden av Øresund (Lund), var det interessant å følge med på hvordan tingene ble angrepet og løst, men ikke uten tidvis å bli både forundret og en smule provosert over hvordan middelalderarkeologi-miljøet på Moesgaard på 1970- og 1980-tallet var i overkant forankret i historiefaglige og kunsthistoriske fagdiskurser. Sett fra vårt lundensiske ståsted gav dette mindre rom for kunnskapsproduktiv eksperimentering og for å kaste seg over problemstillinger og områder av fortida som i utgangspunktet ikke var erklært stuerene fra historikerhold. Hva kunne arkeologien bidra til ut over å tilføre mer empiri og detaljkunnskap på allerede veletablerte områder der historikerne gjennom generasjoner hadde drevet sitt "kjeldestrev"? Hvor ble det av det spesifikt *arkeologiske* perspektivet i formuleringer av overgripende problemstillinger og tematisk nyskaping? Hvilke nye horisonter og på hvilke måter kunne middelalderarkeologien gjennom materielle levninger, kulturlandskap og bygde miljøer bidra til å fange opp lyset fra annerledes fortidige horisonter? Og hvordan kunne arkeologien åpne nye dører inn til det forgangne uten å ha en generasjonslang forskningstradisjon forankret i en helt annen type kildematerial på slep? Dette var i mange, mange år et

hovedskille mellom de to viktigste akademiske miljøene som drev systematisk forskning og undervisning i middelalderarkeologi, nemlig Lund og Aarhus, og en motsetning som har spilt en vesentlig og fruktbar rolle i utviklingen av det som i dag er blitt til en mangfoldig historisk-arkeologisk forskningspraksis begge steder. Dette er etter min mening et forhold som burde vært drøftet mer inngående i en bok som pretenderer å overblikke og fremstille utviklingen av middelalderarkeologien i Skandinavia "and beyond". Det blir imidlertid bare summarisk berørt av Else Roesdahl i hennes historiografiske oversikt over middelalderarkeologiens utvikling gjennom de siste 40-årene ved Aarhus Universitet, eksplisert ved å henvise til Olaf Olsens og hennes egen delvise bakgrunn som historikere av profesjon, dels ved å referere til instituttets navneendring i 2005 (s. 23 og s. 29f) som generelt berørte diskusjonen omkring forholdet mellom arkeologi og historie. Roesdahl går imidlertid noe videre når hun i et forsøk på å forklare bakgrunnen for denne "historiologiske" posisjonen peker særskilt på betydningen av at dørene ble holdt åpne for *alle* relevante fagdisipliner samt antikvariske og museale praksiser i den hensikt å søke mulige svar på spørsmål "*based on its own sources*" (s. 30). Men hvor kommer de gode spørsmålene fra? Mange steder, men ikke minst fra kildematerialet selv. Iflg. Roesdahl resulterte denne åpne, tverrfaglige tilnærmingen til middelalderarkeologisk forskningspraksis i en særlig bevågenhet omkring metodiske utfordringer, mens interessen for det teoretiske spenningsfeltet "*has been moderate*" (s. 31). Spørsmålet er hva denne forskningsstrategiske tilnærmingen har ledet til på sikt? Roesdahl svarer: "*We were empirically based*" (s. 31). Ja, og nettopp heri ligger en vesentlig årsak til hvorfor middelalderarkeologien ved Moesgaard i lang tid ble mer formet og styrt

av tilgangen på ny empiri og deskriptive tilnærminger enn av teoriutvikling, problemformulering og analyse. På den annen side; i møtet med den "materielle vendingen" fra begynnelsen av 2000-tallet kan det i den langvarige omgangen med "det empiriske" ligge et potensiale for å hente fram ny og uventet styrke i aktuelle forskningstrender: I dag er nemlig blikket iflg. Else Roesdahl rettet mer enn noen gang før mot "*natural sciences, excavation evidence and techniques, data-treatment and theory*" (s. 31). Møtet mellom middelalderarkeologien slik den er blitt praktisert gjennom mange år på Moesgaard og de nye trendene i den historiske arkeologiens forskningsfront er et av temaene i Mette Svart Kristiansens fremadskuende bidrag med den forlokkende tittelen "*The future of the Past*". Kristiansen gjør en rimelig detaljert fremstilling av de mange og viktige organisatoriske og kompetanse-/personalmessige endringene som har funnets sted både innenfor Aarhus universitetets organisasjonsmodell(er) og i relasjonene til Moesgaards viktige sparringpartner gjennom mange år, museet. Kristiansen får på en nøktern men tydelig måte frem både det frustrerende og destruktive i slike prosesser og det motsatte, nemlig hvordan nye forutsetninger skaper nye muligheter. Her tar Kristiansen fram både den faglige synergieffekten som kan oppstå når flere fagmiljøer møtes og kan samarbeide innenfor samme organisatoriske og fysiske rammer, samt de forskningsstrategiske og organisatoriske mulighetene som ligger i en tettere integrering mellom universitet og museum: Det bringer i utgangspunktet undervisningen nærmere den hverdagspraksis mange av studentene vil gå ut i etter endt studium og forskerne kommer dessuten tettere på den daglige museale og forvaltningsrelaterte praksis. Heri oppstår et fruktbart krysningspunkt for en rekke spennende nye problemstillinger og utfordringer knyttet bl.a. til allmenn-

rettet forskningsformidling, museologi og kulturarvstudier. I gjennomgangen av nye undervisningsprogram og forskningsinitiativ gir Kristiansen oss et spennende innblikk i den nyorienteringen som nå ser ut til å skje hurtig i det historisk-arkeologiske forsknings og undervisningsmiljøet i Danmark. Kristiansen står for en av bokens viktig fagstrategiske erkjennelser når hun hevder at “...an archaeology including the recent and contemporary past will need to (re) define itself in relation to ethnology, anthropology and sociology.” (s. 67) Jeg ville i samme åndedrag ha lagt til biologi, klimatologi, geovitenskap og paleogenetikk.

Boken levner ingen tvil om at middelalder- og renessansearkeologien ved Moesgaard har stått for store og avgjørende bedrifter de siste 40 årene. Gjennom fagets lutring i den organisatoriske skjærsilden og i møtet med endret lovverk og den internasjonale forskningsfronten levner boken et positivt inntrykk av at dette veletablerte miljøet står godt rustet på startstreken mot realiseringen av nye faglige mål og horisonter. En slik horisont er allerede beskrevet av Jes Wienberg som er forfatteren av artikkelen “*Historical archaeology in Sweden – from the Middle Ages to Modernity*”. Han avslutter artikkelen med et utsagn som etter min mening må være alle historisk-arkeologiske forskningsmiljøers største utfordring fremover: “*Historical archaeology has to be archaeological before it can be historical or anything else*” (s. 170). I 1992 uttalte undertegnede at “*Den overordnede målsettingen med arkeologi i historisk tid er å øke innsikten i historiske prosesser og tilstander ved hjelp av arkeologisk teori, material og metodikk.*” (Jfr. A.Christophersen: Mellom tingenes tale og tekstenes tyranni. Om faglig identitet og selvforståelse i historisk arkeologi. *META*, nr. 4. Lund 1992, s. 70-87, særskilt s. 72.)

Jeg kan konstatere, at undertegnede og Jes Wienberg – dette ektefødte barn av 1980-tallets middelalderarkeologiske

Moesgaard-miljø – etter mange år befinner oss på samme banchalvdel!

Gratulerer med 40 fruktbare, arbeidskrevende, men suksessrike år, og gratulerer med en flott designet, vel-skrevet, informasjonsrik og mangfoldig jubileumbok. Den tjener middelalderarkeolog-miljøet på Moesgaard til ære og vil bli lest flittig langt ut over de fysiske rammene som herregården Moesgaards vakre natur- og kulturlandskap har dannet omkring dansk middelalderarkeologiske barndom og ungdomstid.

Axel Christophersen

Vitenskapsmuseet

Norges teknisk-naturvitenskapelige

Universitet

Ulrik Langen: *Tyven. Den utrolige historie om manden, der stjal guldhornene.* København 2015. 364 sider. ISBN 978-87-400-1545-4. Pris: 300 DKK.

For alle historieinteresserte har guldhornene alltid været et smertensbarn. De forsvandt. Blev stjålet og smeltet om. To uvurderlige oldsager med en hel mytologi af fabeldyr og trehovede uhyrer og runer. Guldet var dragende nok i sig selv, men det var udsmykningen, som tiltrak opmærksomheden – en kryptisk besked fra fjerne tider. Men før arkæologer og historikere nåede frem til at løse gåden om guldhornenes univers, så blev de stjålet. Ikke engang en nøjagtig kopi eller tegning er bevaret til i dag, og derfor står vi tilbage med en fornemmelse af, at noget vigtigt fra vores fortid for altid er gået tabt. De er blevet et symbol på en mistet viden og en gemen tyvs forbrydelse mod et helt folks fortid. Hvem tyven var, og hvad der drev ham har derimod ikke interessert særligt mange. Indtil nu.

Ulrik Langens interesse må være blevet vakt, da tyveriet af guldhornene har ef-

terladt sig et omfattende kildemateriale i kølvandet på opklaringsarbejdet og anholdelsen af tyven i 1802. Men der er meget mere end det. For tyven – Niels Heidenreich – havde levet et omtumlet liv. Langen har formået at samle stumperne fra det liv og omhyggeligt sat dem sammen til en skildring af en enestående forbryderskæbne i guldalderens udkants-Danmark og i selveste kongens København.

Vi møder Niels første gang i 1760'erne. Han blev født i Tjele ikke langt fra Foulum i Midtjylland 8. juni 1761. Han var søn af degnen Otto Nathansen, som senere tager navneforandring til Heidenreich, og smededatteren Anne Birgitte Sørensdatter. Umiddelbart virker det som en udmærket familie at være født ind i, men det skulle snart vise sig, at utroskab og druk sendte ham ud på en løbebane, der skulle komme til at forme resten af hans liv.

Niels' far drak, og hans mor var ham utro. De blev skilt, og derfra var Anne Birgitte og hendes børn overladt til et omflakkende liv i Jylland, hvor de levede på andres og pantelånernes nåde. Men Niels havde et lyst hoved, og det lykkedes ham at komme på latinskole i Horsens, hvor han klarede sig godt. Alligevel satte han sin lovende fremtid over styr for at følge sin mor til København og hjælpe hende ud af pantelånernes greb.

Det er som om, at morens ulykke og uansvarlige forhold til at låne penge uden at overveje konsekvenserne, er en livsstil, som tvinger Niels væk fra en lys fremtid og ind i mørket. I København bliver Niels hurtigt fristet af at svindle med pantsætning og falske pengesedler. Det er et desperat forsøg på at hive familien væk fra fornedrelse og fattigdom og ind i det bedre borgerskab, hvor de føler, at de retteligt hører til. Men han bliver fanget og dømt.

I tugthuset på Christianshavns torv i København følger vi ham, mens han mod alle odds kæmper sig op gennem den

barske fængselsverden og vinder fangerens og ledelsens gunst med sit vindende væsen, kønne ansigt og kløgt. Niels benådes efter ni år i tugthuset og får lov til at erhverve sig som urmager og guldsmed. Han var et godt eksempel på, at en fange kunne rette sig, og det belønnes helt ekstraordinært af kongen med et borgerbrev, som giver ham ret til at erhverve sig som frimester.

Han gifter sig med Johanne, som også sad inde i tugthuset for småtyverier. Han klarer sig i nogle år godt, men så går tingene skævt. Af grunde vi aldrig kan vide, så fristes han af guldhornene frem for andre guldting i kongens Kunstskammer. Det var åbent for besøgende efter aftale, og her var Niels ofte med på rundvisningerne. Resten er gået over i historien.

Ulrik Langen tager os med tilbage til guldalderens Danmark og trækker os igennem gaderne inden for Københavns volde, så vi kan fornemme lugten af skarn og hengemte kjoler gennemsvedte på en varm junidag. Det er næsten som at være der selv, og det er det, der gør bogen så god. Den er mesterligt skrevet med lige dele detaljer og godt sprog. Diskrete noter henviser læseren til, at det ikke er en skønlitterær roman, man sidder med, men en historisk fagbog og en slags biografi over danmarkshistoriens mest udskældte tyv. Fra 1761 og frem til 1844 får vi serveret et stykke af vores danmarkshistorie set gennem øjnene på en storsvindler.

Når det er sagt, så er det også bogens eneste svaghed. Der er en gylden streg i sandet, som historikeren Langen ikke kan krydse. Han må ikke digte sig til et motiv, han må kun spekulere i, hvad Niels Heidenreich tænkte, da han tog hornene i Kunstskammeret. Han kan kun gisne om Niels' mor Anne Birgittes rolle i hans livs nedtur, og det begrænser læseroplevelsen. Vi får aldrig svar på alle vores spørgsmål, som i en velkomponeret roman med en lykkelig slutning. Vi kommer aldrig helt

tæt på, hvorfor han gjorde det. Og lige meget hvor mange gange Ulrik Langen selv kredser om de centrale spørgsmål i bogen, så kommer han aldrig selv nærmere et svar. Kilderne har sine begrænsninger – trods alt.

Men det er måske også godt det samme. For lige meget hvor sympatisk og uheldig Langen prøver at beskrive Niels, så ændrer det ikke ved, at selv 200 år efter forbrydelsen står tabet lige klart. Trods de mange år og generationer mellem nu og da, så giver Langens malende beskrivelser af forbrydelsen én lyst til at række armene tværs gennem tiden og kværke idioten, der smeltede guldhornene om i sit køkken, velvidende at uerstatteligt kulturarv gled ud i smeltediglen og ned i en halv-dårlig udført pagodeform.

Jeanette Varberg
Moesgaard Museum

Nina Lau: *Das Thorsberger Moor, Band 1: Die Pferdegeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum.* Schleswig 2015. 484 sider. ISBN 978-3-00-046354-9. Pris: 49 EUR.

Ruth Blankenfeldt: *Das Thorsberger Moor, Band 2: Die persönlichen Ausrüstungen.* Schleswig 2015. 545 sider. ISBN 978-3-00-04372-0. Pris: 49 EUR.

Susana Matešić: *Das Thorsberger Moor, Band 3: Die militärische Ausrüstungen. Vergleichende Untersuchungen zur römischen und germanischen Bewaffnung.* Schleswig 2015. ISBN 978-3-00-051555-2. 613 sider, 124 farveplancher. Pris: 69 EUR.

Ruth Blankenfeldt, Claus von Carnap-Bornheim, Walter Dörfler, Julia Gräf, Klemens Kelm, Nina Lau & Susana Matešić: *Das Thorsberger Moor, Band 4: Fund- und Forschungsgeschichte,*

naturwissenschaftliche und materialkundliche Untersuchungen. Schleswig 2014. 446 sider. ISBN 978-3-00-046355-6. Pris: 49 EUR.

Thorsbjerg bind 1-4 udgives som resultat af det store forskningsprojekt "Jernalderen i Nordeuropa – 400 f.Kr. til 600 e.Kr.", som blev finansieret af Carlsbergfondet i 2005-2009. Bind 1-3 er resultatet af tre tyske ph.d.-projekter, som løb parallelt med gennemgangen og publikationen af flere andre våbenofferfund, nemlig Illerup Ådal, Nydam Mose, Ejsbøl Mose, Kragehul Mose og Vimose. Det er tydeligt, at de tre forfattere til bind 1-3 har arbejdet nært sammen i forløbet, og det er en af værkets styrker, at der henvises på kryds og tværs mellem bindene. Forskerne har simpelthen kunnet indarbejde kollegernes resultater i deres publikationer. Det gælder heldigvis også for resten af jernalderprojektets resultater, som i høj grad ligger til grund for og supplerer Thorsbjergværket.

Dette mastodontværk fylder over 2000 sider, og det er klart, at denne anmeldelse slet ikke kan gå i dybden med hver enkelt publikation. I stedet vil anmeldelsen bestå af en overordnet gennemgang af hvert af værkernes indhold og en betragtning over enkelte diskussioner og nye resultater, som Thorsbjergbindene præsenterer.

Første bind i serien er Nina Laus dyberegående analyse af hesteudstyret. Hun starter med en grundig oversigt over hestetøj i romersk jernalder – med hovedtøjet som absolut vigtigste og fyldigste emne. Hvert beslags typologi bliver behandlet for sig, før hun behandler de fire hovedtyper af hovedtøjer: type Kirpehnen, type Vimose, type Illerup og type Thorsbjerg. Typerne med diverse undertyper og mellemformer dækker fra omkring vor tidsregnings begyndelse til ca. 400 e.Kr. De første sikre beviser på brug af sadler – eller rettere de første beslag til sadler – stammer fra det tidlige 3.

årh. e.Kr. fra Illerup Ådal, og Lau diskuterer de tidligere forsøg på rekonstruktioner af sadler. Udbredelsen af de forskellige hovedtøjstyper koncentrerer sig i 3-4 hovedområder, nemlig området omkring Kaliningrad i Samland, Jylland og de danske øer og Nordvesttyskland henholdsvis Donauområdet. Det har ført til en længevarende diskussion om oprindelsen af det typiske germanske hovedtøj med kædetøjler. Nina Lau foreslår i stedet, at man søger oprindelsen i en blanding af en lang række forskellige kilder. Hun ser f.eks. en tidlig inspiration i visse bælteformer fra den sene Latène periode. Samtidig argumenterer hun retteligt for, at de germanske bidslers skal ses som resultatet af en smeltedigel af forskellige inspirationskilder, både de tidlige Balkan-Italienske bidslers fra 4.-3. årh. f.Kr., de galliske sen Latène bidslers, de ornamenterede, gennembrudte beslag fra de mellemtytske Oppida samt de tidlige romerske bidslers fra forterne langs Limes. Nogle hovedtøjstyper har en udpræget skandinavisk udbredelse (primært i de store våbenofferfund), og det er naturligt at søge oprindelsen i de samme områder, som forskerne har søgt oprindelsen af det ofrede udstyr fra moserne.

Herefter er læseren godt klædt på til at koncentrere sig om hesteudstyret fra Thorsbjerg Mose. Efter en kort indføring i fundhistorien og en gennemgang af kronologien gennemgår Lau hovedtøj og sadelbeslag. Derpå bliver beslagene knyttet til de enkelte hovedtøjer, som nu rekonstrueres. Thorsbjerg adskiller sig fra de andre våbenofferfoser ved, at bevaringsforholdene for læder er optimale. Det betyder, at der er bevaret en del af de læderremme, som hovedtøjernes beslag har været monteret på (jf. bind 4). På den anden side har hovedtøjterne – ligesom resten af udstyret – været udsat for en udpræget grad af destruktion, så der må tages forbehold for rekonstruktionerne. Det gør forfatteren også, og både daterin-

gen af de enkelte hovedtøjer, brugsspor, reparationsspor og destruktionsspor bliver udførligt gennemgået med detailfotos, før hestetøjet bliver hierarkisk inddelt.

Det sidste kapitel omtaler kort kavalieriet hos germanerne. Det er ikke så meget brugen af krigshestene eller kavaleriets funktion, der diskuteres. Derimod viser Nina Lau selve kvintessensen af det germanske hovedtøj – tøjlekæderne – og deres brug som symbol for den beredne kriger. Hun fremdrager billedparalleller fra brakteater i nord og romerske gravsten og trækker en parallel til westernridningen, hvor den ene hånd også holdes fri. Efter en sammenfatning og et engelsk summary følger udførlige lister og en katalogdel; 64 tavler viser højkvalitetsbilleder af Thorsbjergmaterialet.

Ruth Blankenfeldts gennemgang af den personlige udrustning er anderledes bygget op. Hun begynder med en indføring i materialet med en gennemgang af Thorsbjerg Mose. Derpå følger en diskussion af både offerritualerne og valget af Thorsbjerg som offersted. På den måde sætter hun Thorsbjerg Mose ind i både sine nære omgivelser (samtidige bo- og gravpladser i området) og den nærliggende Nydam Mose. Blankenfeldts publikation har datering i centrum, og derfor bliver kronologisystemer diskuteret som del af indledningen. Våbenofferfundenes materiale dækker over et stort oprindelsesområde, og derfor er det fornuftigt at bruge god plads på at omtale de forskellige kronologisystemer og prøve at samkøre disse. Blankenfeldt ender som mange andre med at kombinere Ulla Lund Hansens oversigt fra 1987 med de nyere gennemgange af våbengravene fra Bemman og Hahne fra 1994 og med Ilkjærs våbengrupper 1-12 fra Illeruppublikationerne. Det betyder, at man som læser skal forholde sig til flere forskellige kronologi- og våbensætsystemer, og det kan være forvirrende, hvis det ikke er et stof, man kender

lidt til i forvejen. Diskussionen er teknisk og absolut for feinschmeckere; men det er absolut nødvendigt at tage emnet op. Til gengæld er Blankenfeldts gennemgang gennemført og inkluderer nyere litteratur, og hun hjælper læseren på vej med en række letlæselige skemaer, der på bedste vis sætter de forskellige fund, grupper og systemer op i læsevenlig form.

En af de vigtigste fundgrupper blandt det personlige udstyr er fiblerne, og Thorsbjergfundet indeholder usædvanligt mange, nemlig 54 eksemplarer. Da netop fibler traditionelt opfattes som kendetegnende for dragt og identitet, har en grundig gennemgang stor betydning for den efterfølgende diskussion af oprindelsesområdet for det ofrede udstyr og dermed hærenes sammensætning. Blankenfeldt begynder derfor afsnittet med at tage forbehold for, hvorvidt fibler rent faktisk kan bruges som identitetsmarkør, idet udbredelsen af fibler f.eks. i nogle tilfælde ses i forbindelse med handel med tekstiler. Blankenfeldt tager også en anden meget vigtig diskussion op, nemlig de ofrede fibler som del af kvinde-dragten. Her findes naturligvis en række forskellige forklaringsmodeller: At offerpladserne også har været brugt til civile ofringer, at fiblerne har siddet på de tekstiler, som de ofrede våben var viklet ind i, at fiblerne er resultat af de overvundne hæres plyndringer osv. Kvinder som integreret del af de germanske hære har været et næsten tabubelagt emne i skandinavisk arkæologisk forskning (denne anmelder har set voksne mænd rødme ved tanken om kvinder i hærene). Hvorfor er svært at forstå, når man mindst siden 1980'erne i romersk arkæologi har vidst, at koner, kvindelige slægtninge, kvindelig læger og andre håndværkere har været en integreret del af de romerske hære. Desværre har der ind til for nylig været skodder mellem romersk og forhistorisk arkæologi, men heldigvis er der nu så småt bygget bro over de to forskningstraditioner. Blankenfeldts

analyse og diskussion af fiblerne betyder forhåbentlig, at vi nu fremover vil kunne se en større nuancering af også dette emne.

Det næststørste kapitel omhandler bæltet og bæltebeslag. Til det personlige udstyr hører også knive, fyrtøj, hvæsse- og slibesten, smykker, pincetter, kamme, spillebrikker for slet ikke at tale om sporer. Igen bliver hver genstandstype gennemgået for sig med grundig behandling af udbredelse, komparative fund og datering. Som kuriosum kan nævnes seks omtrent ens remtunger, der oftest tolkes som bæltebeslag. Blankenfeldt foreslår, at de har været en del af et skogarniture sammen med en stolspore. Nyt er også, at Blankenfeldt har identificeret en probersten. Dette tages som indikation af tilstedeværelsen af finsmede – en tolkning, der harmonerer fint med den store mængde værktøj fra især Illerup og Vimose. Der har ikke før været eftervist finsmede i Thorsbjerg, så dette (og et muligt træhåndtag fra en kirurgs skalpel) er tegn på de germanske hæres professionelle organisation med et effektivt tros.

Et mindre kapitel omhandler de billedfremstillinger, der findes på enkelte pragtgenstande, et emne, som Blankenfeldt før har behandlet i en række artikler. Ligesom Nina Laus konklusioner om hesteudstyrets blandede oprindelse, der udmunder i en særlig germansk stil, konkluderer Ruth Blankenfeldt, at selvom der er romersk påvirkning i billedsproget, så har germanerne fundet deres helt egen billedstil allerede i ældre romersk jernalder.

Sidste tekstkapitel er en diskussion af og en oversigt over nedlægningerne i Thorsbjerg Mose og deres datering. Foruden de kendte ikke-militære nedlægninger i bronzealder og førromersk jernalder, identificerer Blankenfeldt en nedlægning i ældre romersk jernalder med fibler og flere nedlægninger af mosepotter. Disse tidlige ikke-militære nedlægninger kendes fra stort set alle våbenoffermoser med

varierende indhold; mosepotterne er dog en fællesnævner. Den første egentlige våbenedlægning i Thorsbjerg (Thorsbjerg 1) stammer fra starten af yngre romersk jernalder, og det nedlagte udstyr har sin oprindelse på Kontinentet, især i det Elb-germanske område og øst herfor. Den største nedlægning af våbenudstyr, Thorsbjerg 2, stammer fra tiden mellem 220-240 e.Kr., dvs. periode C1b, og er altså omtrentlig samtidig eller lidt senere end både Illerup A og Vimose 3-nedlægningerne. Til gengæld er proveniensen nu mere skandinavisk end tidligere foreslået. Blankenfeldt åbner forsigtigt for, at der kan være flere oprindelsesområder, eller måske kulturelle paralleller mellem forskellige stilistiske grupper. Den tredje og sidste våbenedlægning i Thorsbjerg dateres til tiden 300-330 og omtrent samtidig med Ejsbøl N og den svenske Skedemosse på Öland. Her er den skandinaviske oprindelse meget tydelig, og Blankenfeldt foreslår, at krigerne kom fra den sydlige-sydøstlige del af Sverige og fra de danske øer.

Efter en sammenfatning og et engelsk summary afsluttes bind 2 med en række nyttige bilag, lister og plancher. Den korte oversigt over alle typer med billeder er særdeles nyttig og kan ryge direkte ind på universitetets undervisningsplan, mens den skematiske fremstilling af de kvantitative elementer set i forhold til landskaber er mere finurlig og er beregnet for dem, der vil helt i dybden med materialet. Igen afsluttes bindet med farveplancher af Thorsbjergmaterialet.

Tredje bind består af både et tekstbind og et katalogbind og er Suzana Matešićs behandling af det militære udstyr fra Thorsbjerg. Den er lidt anderledes i sin indgang til materialet end de første to bind – måske fordi Matešić har sin uddannelse indenfor romersk arkæologi. Thorsbjergfundet omfatter et stort våbenmateriale på over 1500 genstande, hvoraf hovedparten

stammer fra den store nedlægning i 1. halvdel af 3. årh.e.Kr. I dette bind er det fremfor alt oldsagerne og deres udsagnsværdi om datering, udbredelse og små finurligheder, som er i centrum. Materialet omfatter fortrinsvis sværdbeslag og skjoldbeslag, derudover er der et par hjelme og rester af brynjer. Da bevaringsforholdene i Thorsbjerg er særlige, er der kun få og dårligt bevarede jerngenstande til stede. Derfor er det primært sværdgreb og ske-debeslag, som bliver analyseret i første del af bogen. En lille "teaser" er en særlig remløber fra en sværdskede. Remløberen selv er af typen med fuglehovedprotom af bronze dekoreret med presblik af sølv og ligner andre fra Thorsbjerg og andre fund. Men inde bag fuglehovedprotomet fandt Matešić ved røntgenundersøgelse en lille sammenrullet blyplade. I germansk kontekst er dette unikt, men i græsk-romersk kontekst bruges små blyplader med indskrifter som amuletter. Så selvom der ikke kunne konstateres indskrift på den lille blyplade i dag, kan man ikke afvise, at blypladen engang har båret en indskrift – måske en besværgelse for at beskytte bæreren?

Matešić har tidligere i flere artikler behandlet sammensmeltningen af romerske og germanske elementer i f.eks. sværdskedernes dupsko og remløbere. Dette tages også op i denne publikation, hvor Matešić, foruden at afdække forskellige udbredelsesområder for de romerske beslag fra Thorsbjerg, også foreslår en typologisk udvikling fra den "rene" romerske form over genkendelige former til helt nye "rent germanske" former. Hele denne diskussion om imitation, inspiration og adaption af fremmede elementer (som også ses hos Nina Lau i bd. 1) har været i vælten i nogle år og var f.eks. hovedtemaet for Roman Military Equipment Conference i København i 2013. Diskussionen har også været ført for andre materialetyper, f.eks. lerkar og bebyggelsesstrukturer, og bringer en vigtig forståelse af et dyna-

misk samfund, som påvirkes og påvirker, udvikles og finder nye inspirationskilder.

En anden vigtig overvejelse er, hvordan sværdene blev båret. Foruden at diskutere forskellige praktiske forslag tager forfatteren hul på spørgsmålet om, hvorvidt sværdene har været båret på højre eller venstre side. Hun udfordrer den gængse tolkning, nemlig at germanerne i 3. årh. bar sværdet på højre side, og konkluderer, at det venstrehængte sværd er det mest sandsynlige. Til sidst i dette kapitel fremlægger Matešić en række rekonstruktioner af sværdgarniturer (6 romerske sværdbælter og 8-11 germanske). I den forbindelse argumenterer hun for en omtolkning af en bestemt spændetype, som hun knytter til skulderdelen af sværdbæltet.

I behandlingen af skjolde og skjoldbeslag følger Matešić den gængse typeinddeling og bruger også her tid på destruktionsspor og genanvendelse. Thorsbjerg Mose adskiller sig fra alle andre våbenof-fund ved at have romerske skjoldbuler, dog sjældent af den høje kvalitet, men snarere af mere enkel og beskeden udformning.

Thorsbjerg Moses absolutte pragtstykker er de romerske og germanske hjelme, som er afbildet i talrige publikationer og i mere eller mindre uheldige rekonstruktioner. Forfatteren har før behandlet disse hjelme, og i denne publikation argumenterer hun igen overbevisende for en nytolkning af den "kvindelige" maskehjelm. Ringbrynjer kendes både fra Vimose og Thorsbjerg, og Thorsbjergmaterialet indeholder mindst fire eksemplarer. Tre er tolket som romersk producerede, men alle er blevet omformet af germanske håndværkere. Et klart germansk indslag er runeindskriftene, der allerede er identificeret, dertil kommer nu fire nye mulige indskrifter. Til sidst kommer den kronologiske og korologiske indordning, og bindet afsluttes med et resume og et engelsk summary. Det omfangsrige katalogbind

indeholder alt, hvad den interesserede læser skal bruge af lister m.v., dertil kommer 124 farveplancher.

Det fjerde og sidste bind i serien samler en række mindre artikler og udgivelser. Først kommer en længere artikel ved Blankenfeldt, Lau og Matešić om Thorsbjergs topografi, de botaniske undersøgelser, arbejdet med at samkøre de gamle udgravningsskitser med nyere kort, en grundig fund- og samlingshistorie samt en forskningshistorie. At man har valgt en samlet redegørelse for det fælles grundlag for Thorsbjerg bind 1-3 giver faktisk god mening, og fokuserer bind 1-3 på hovedemnerne. Derpå følger oversigt over plancherne i henholdsvis Engelhardts 1863 publikation, Raddatz publikationer fra 1957 og 1987 samt de nye Thorsbjerg bøger. Man har også valgt at genoptrykke hele Engelhardts Thorsbjergpublikation fra 1863.

Derpå følger et par særlige materialestudier. Først Julia Gräfs ombearbejdede magisterarbejde om læderfundene. Som nævnt tidligere har Thorsbjerg Mose gode bevaringsforhold for netop læder, og både sko, læderbælter, hesteudstyr m.v. er bevaret i større og mindre stykker. Gräf kommer først med nogle generelle betragtninger om læderarbejder og har inkluderet et kort kapitel om proveniensen af læderet gennem strontium analyser. Nogle prøver viser tilsyneladende god overensstemmelse med det lokale miljø, mens andre lædergenstande er fremmede. Derpå følger gennemgang af materialegrupperne: Sko, balteus og bæltter, hvoraf nogle har været forgyldte, samt hestetøjet. Også denne artikel følges af katalog, plancher og engelsk summary. Det er en grundig artikel, der viser, hvor stor betydning hele den organiske materialegruppe har haft, og vi glemmer ofte, at en stor del af vores materiale er forsvundet.

Walter Dörfler går bogstaveligt talt i dybden med selve mosen, og via pollen-

analyser afdækker han mosens omgivelser fra mesolitikum til den sene middelalder. Han konkluderer bl.a., at på det tidspunkt, hvor våbenofringerne fandt sted, er der relativt få spor af bebyggelse omkring mosen. Der har sandsynligvis groet træer omkring mosen på ofringstidspunktet. Klemens Kelms metallurgiske undersøgelser bygger på brug af scanningelektronmikroskopi (SEM) og energidispersiv spektrometri (EDS) af bronze- og sølvgenstande. Undersøgelserne er ikke helt uproblematisk, idet målingerne er meget afhængige af behandlingen af genstandene.

Til sidst slutter Claus von Carnap-Bornheim bind 4 – og dermed hele serien – af med nogle overordnede betragtninger om krigsbytteofringerne, hvor han trækker linjer til hele Jernalderprojektets resultater og kommer med nogle mere teoretiske betragtninger om ofringen som en ritualiseret hændelse.

Overordnet set står de tre første bind klart stærkest. De har alle som “ægte” tyske publikationer materialet i centrum, men forfatterne formår at trække relevante problemstillinger frem. Der er mange små finurlige resultater og historier gemt i disse publikationer. Det har ikke været formålet at udfordre den etablerede forskning, men det var alligevel kun sjældent, at denne anmelder fik fornemmelsen af, at forfatterne ikke ville tage konsekvensen af deres resultater og udfordre etableringen. Hvis man vil diskutere overordnede problemstillinger som proveniens, hærenes oprindelse og organisation, så giver Thorsbjergbindene rig mulighed for at trække nye argumenter frem.

Illustrationerne til tekstdelene af bind 1-4 er generelt velvalgte og kvaliteten helt i top, og hvert bind er forsynet med farveplancher med materialet fra Thorsbjerg – både nyttigt og smukt udført. Dog et lille hjertesuk: I Matešićs bind 3 sammenligner hun især med våbenofringerne fra

Vimose, som materialemæssigt har store paralleller, og med Illerup Ådal. Det betyder, at en meget stor del af illustrationerne frem for alt stammer fra Vimosefundet. Med forfatterens baggrund indenfor romersk arkæologi ville det have været spændende, at denne vinkel også blev understreget i billedmaterialet, ligesom et større fokus på samtidige komparative gravfund ville have underbygget hendes pointer yderligere.

Thorsbjergværket er et overordentligt vigtigt bidrag til vores forståelse af krig, kult og kontakter i ældre jernalder. Hvis man på nogen måde interesserer sig for ældre jernalders samfund, er disse fire bind et absolut *must* på boghylden. Med dette 4-bindsværk slår Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schloss Gottorf, endnu en gang sin position fast som en af Nordeuropas vigtigste institutioner indenfor jernalderforskningen. Måtte dette smitte af på dansk arkæologi, så vi kan lære, at hvis man fastholder og dyrker dygtige forskere, så kommer de gode og internationalt betydningsfulde publikationer i en lind strøm.

Xenia Pauli Jensen
Moesgaard Museum

Jim Leary: *The Remembered Land. Surviving Sea-level Rise after the Last Ice Age.* London 2015. 176 sider. ISBN 978-1-47424-590-6. Pris: 42 £.

Bogens overordnede mål er at diskutere, hvordan menneskene i området mellem England og Danmark i den ældre stenalder (mesolitikum) oplevede og tilpassede sig det gradvist stigende havniveau. Det forklares, hvordan landskabet ændrede sig fra at være et tørt landområde til et hav, og der gives eksempler på, hvordan menneskene i dette område kan tænkes at være blevet påvirket af denne udvikling.

Bogen er inddelt i 5 kapitler, der starter med at beskrive landskabet, der blev oversvømmet, hvorefter menneskene, påvirkningerne og tilpasningsstrategierne er i fokus. Bogen er skrevet på et let læseligt sprog. Således er bogen hurtigt læst til trods for, at forfatteren kun har valgt at medtage 7 stemningsbilleder (sort/hvid tegninger) samt et kort. På kortet, som findes i bogens indledningskapitel, er Nordsøen angivet som tørt land. Man ser floder, skovområder, bjergkæder og stednavne. Ens tanker ledes hurtigt hen på et eventyrkort, som det man finder i Tolkiens Ringenes Herre. Dette er næppe tilfældigt. Det er nemlig ret tydeligt, at forfatteren igennem hele bogen forsøger at udbrede budskabet om et kulturlandskab, som engang var, men som forsvandt i bølgerne. Leary løser denne opgave og skal have ros for på fineste vis at sælge historien om, at der nu om stunder, hvor alt synes kortlagt, er noget romantisk over genopdagelsen af de forsvundne landskaber på havbunden.

Bogens primære mål er at beskrive, hvordan menneskene opfattede havstigningen. Man finder derfor mange beskrivelser og eksempler på, hvordan og i hvilke situationer havstigningen ifølge forfatteren gav "severe social and economic problems". Alene bogens titel "*Surviving Sea-level Rise After the Last Ice Age*", antyder, at de miljømæssige ændringer af forfatteren anses som drastiske hændelser, der krævede respons.

Selvom der også gøres opmærksom på, at ændringerne kunne have positive konsekvenser for menneskene, er langt de fleste eksempler i bogen at betragte som negative.

Det antages implicit, at kystzonen havde stor økonomisk betydning. Det er et synspunkt, som potentielt set er rigtigt, men som der på nuværende tidspunkt ikke er sikkert belæg for at hævde. Det har nemlig hverken i de oversvømmede

landskaber i Nordsøen eller i de indre danske farvande været muligt at afgøre, hvilken betydning kysten havde i tidsrummet forud for Kongemose- og Ertebøllekulturen. Til tider sidder man tilbage med en fornemmelse af, at der kunne være gjort mere for at koble de antropologiske betragtninger, (som er inspirerende, men kan siges at passe på de fleste jægersamlersamfund) med vores konkrete viden om de tidligmesolitiske samfund og kystforskydningen i området.

Der er tydeligvis forfatterens primære interesse at søge at forstå, hvordan havstigningen blev opfattet, mens fastlæggelsen af kystforskydningen spiller en ubetydelig rolle i bogen. Leary gør med andre ord ikke noget forsøg på at beregne, hvor og hvor hurtigt kysten flyttede sig. I betragtning af, hvor komplekst det er at lave beregninger af kystforskydningen i Nordsøområdet, er det fuldt forståeligt, at forfatteren har undgået dette i bogen. Samtidigt er det dog lidt problematisk, eftersom der i hele bogen argumenteres for, at havstigningen og dens følgevirkninger var mærkbare inden for levetiden af en enkelt person.

Det ville uden tvivl have styrket mange af forfatterens hypoteser, om der havde været mulighed for, på baggrund af kortmateriale eller kystforskydningskurver, at vurdere, hvor, hvornår og hvor hurtigt menneskene måtte tilpasse sig. Man kunne derfor godt have ønsket sig en tættere kobling mellem hypoteser og arkæologiske/geologiske data.

Man kan med rette stille sig tvivlende overfor mange af de hypoteser, som præsenteres i bogen. De fleste forbliver nemlig meget spekulative af den simple grund, at de ikke er baseret på empiriske observationer eller data fra området. Det ændrer dog ikke ved, at bogen er inspirerende læsning for alle, som interesserer sig for de submarine landskaber og menneskets relation til disse. Fortællingen henvender

sig ikke blot til de professionelle arkæologer, men til alle der interesserer sig for klimaændringerne og deres konsekvenser i fortiden og fremtiden.

Peter Moe Astrup
Moesgaard Museum

Allan A. Lund: *Tacitus – Germania*.
Højbjerg 2016. 152 sider.
ISBN 978-87-89531-51-9. Pris: 152 DKK.

Den romerske forfatter og politiker Tacitus' beretning om Germanien og de germanske stammer har vakt interesse lige siden genopdagelsen i renæssancen. Værket, hvis latinske navn er "de origine et situ Germanorum", har været genstand for talrige oversættelser til større og mindre sprog, ofte som her under titlen "Germania". Med herværende bog har Allan A. Lund bidraget med den første danske oversættelse siden 1993. I sin optakt undlader Lund dog at gøre læseren opmærksom på, at det også var hans værk. Dengang var oversættelsen del af kildematerialet til "De etnografiske kilder til Nordens tidlige historie". Hvis vi går lidt længere tilbage, viser det sig, at Lund også i 1974 var involveret i en oversættelse af "Germania". Det var sammen med Niels W. Bruun. Ligesom denne publikation blev 1974-oversættelsen udgivet på Wormianum. Denne udgave er altså Lunds tredje oversættelse på godt 40 år. Her kunne man som almindeligt interesseret spørge til nødvendigheden af så relativt hyppige oversættelser af et latinsk værk fra år 98 e.Kr., og som af naturlige årsager ikke har ændret sig hverken siden oversættelsen fra 1974 eller 1993? Svaret på dette tilsyneladende logiske spørgsmål er, at oversættelse er en dynamisk disciplin. Det findes ikke et facit på en given oversættelse, da der altid er tale om en fortolkning, som ikke kan løsrives fra den

kontekst, som oversætteren befinder sig i. Den kan være påvirket af politiske strømninger, videnskabelige opdagelser eller af ny viden om tekstens emne. Eksempler på det første ses på den måde, hvorpå "Germania" blev udlagt af nazisterne, mens Lund direkte angiver en forøgelse i vores viden om emnet over de sidste 25 år som en væsentlig årsag til den nye oversættelse. Det er derfor af stor vigtighed for vores viden om de klassiske kilder, at de jævnligt udfordres af nye oversættelser, tolkninger og kommentarer som denne.

Lund skriver i optakten, at denne bog indeholder dels oversættelsen af "Germania", og dels et essay som indledning og introduktion. Dette essay er i ni dele, således at bogen når op på 12 kapitler inklusive forord og optakt samt selve oversættelsen. Hertil kommer et omfattende noteapparat og et mindre navneregister.

I forordet og optakten beskriver forfatteren kort, hvorfor og hvordan "Germania" har skabt interesse igennem århundrederne og ikke mindst, hvordan forskningsfokus er flyttet i de sidste 20-25 år. Hvor der i tiden inden var fokus på arkæologiske kommentarer, er der siden kommet mere opmærksomhed på, hvad Tacitus ønskede at formidle til sit publikum, frem for om det han beskriver kan opfattes som troværdige observationer. Her fornemmer man, at et væsentligt sigte for Lund med denne bog er at beskrive og tydeliggøre for et bredt publikum, hvordan Tacitus og "Germania" misbruges i nationalismens og nationalsocialismens navn i anden halvdel af det 19. og første halvdel af det 20. århundrede særligt i Tyskland, men også i andre lande, som så germanerne som deres forfædre. Om formålet med bogen skriver han i Optakten: "*Yderpunkterne i opfattelserne af skriftets karakter ligger (...) langt fra hinanden. For at finde en slags brugbar mellemvej henvender denne udgave sig ikke blot til historikere, forhistoriske arkæologer og religionshi-*

storikere, men til alle antropologisk og litterært interesserede, der gerne vil vide, hvorledes den antikke romer Tacitus opfattede Germanien og menneskene dér, og hvordan han etnografisk beskrev dem for et romersk publikum.” (s. 10) Netop dét, at bogen er udgivet på Skalks forlag Wormianum, understreger Lunds ønske om, at informationerne kommer bredt ud.

I de ni dele, som essayet udgør, kommer Lund ind på en række emner, som kvalificerer læseren, inden denne når til selve oversættelsen. Han starter med et kapitel om “Germanerne i dag - og i tilbageblik”, hvor han sætter rammen for den kontekst, man som læser skal læse oplysningerne i. Dvs. han beskriver, hvilken betydning begreberne “Germania” og “germanere/germani” har henholdsvis hos Tacitus og i nyere tids forståelse, altså primært den tyske fortolkning og overførelse af begreberne til særligt det 19. og 20. århundredes samtid.

Dette følges op med en beskrivelse af “Antikkens syn på Norden før Tacitus”, hvor Lund kort gennemgår de få antikke kilder, som har beskrevet de nordlige egne af Europa. Særligt væsentlige er personer som den græske opdagelsesrejsende Pytheas fra det 4. årh. f.Kr., fra hvem vi har meget lidt bevaret, da hans beretninger ikke ansås for troværdige af senere antikke græske historikere og geografer. Også Julius Caesar, som var den første, der beskrev germanerne som folk, er vigtig i denne sammenhæng, hvilket Lund demonstrerer i et senere kapitel. Han slutter med Pomponius Mela, en romersk geograf fra midten af det 1. årh. e.Kr., som nævner en bugt i Oceanet, hvor kimbrere og teutoner bor. Her tilføjer Lund, at kimbrerne først placeres nordligst i Jylland af den græske geograf Ptolemaios i midten af det 2. årh. e.Kr. samt at denne er den første, som med betegnelsen den “Kimbriske Halvø” nævner Jylland. Det kan undre, at Lund i dette kapitel i stil-

hed forbigår Plinius den Ældre og hans værk “Naturalis Historia” (NH) fra år 77 e.Kr. I fjerde bog, kapitel 94-97 finder vi nemlig en geografisk beskrivelse af det nordlige Germanien. Her og i forbindelse med Augustus’ flådeekspedition nævner han *cimbrorum promunturium* eller det kimbriske forbjerg (NH 2.167; 4.96), hvilket ikke stemmer overens med Lunds tilføjelse. Såfremt Lund måtte have en årsag til dette, havde en note været ønskværdig, især da det strider imod et ellers omhyggeligt og grundigt værk.

Vi er nu nået til “Publius Cornelius Tacitus” selv. I dette kapitel gennemgås Tacitus’ liv og værker. Man kender til en række poster, som Tacitus bestred, her iblandt ikke mindst at han var konsul i år 97 e.Kr. På baggrund af disse konkluderer Lund, at intet tyder på, at Tacitus selv nogensinde var i Germanien. Han kan til gengæld have mødt germanere i Rom. I og med at Tacitus synes at have fulgt den klassiske *cursus honorum* eller embedskarriere for senatorer, kan det dog undre, at der ingen beretninger er om, hvor Tacitus gjorde militærtjeneste. Det var nemlig også normalt, at senatorer i begyndelsen af karrieren tjente som næstkommanderende (*tribunus laticlavus*) i en legion, og senere som øverstkommanderende (*legatus legionis*). En sådan position kunne for så vidt nemt have bragt ham i nærheden af Germanien.

I det følgende kapitel, “Tacitus’ Germania - et farligt skrift?” når Lund frem til receptionen af “Germania” i nyere tid, særligt i en tysk kontekst. Han forklarer, at en af grundene, til at det kunne gå så galt, er, at værket imod sædvane ikke har en introduktion, som forklarer formålet. Cirka halvejs i kapitlet går Lund over til at analysere tekstens opbygning, hvilket glimrende kunne have haft en selvstændig overskrift. Lund lader nemlig receptionen fare og giver sig i stedet til at beskrive, hvordan Tacitus har struktureret sin tekst.

Foruden at Tacitus selv opdeler sit værk i en generel og en specifik del, forklarer Lund, hvilke tanker der ligger bag Tacitus' beskrivelser af tid og rum.

Lund fortsætter med at beskrive "*Germania' som etnografisk skrift*". Her forklarer han, hvordan forfatteren i sine beskrivelser ofte bruger sammenligninger eller modsætninger, som gør teksten forståelig i læserens kontekst. Som sådan tager værket naturligt udgangspunkt i den romerske verden.

I det korte, men overordentlig vigtige kapitel om "Tacitus' sigte med "Germania"" giver Lund sit syn på formålet. For Lund er det tydeligt, at beskrivelsen af sveberne i anden halvdel af bogen, er det egentlige fokus. Oplysningerne korrigerer Caesars overfladiske billede af germanerne. Lund placerer derfor værket i en kontekst, hvor kejser Trajan i år 98 e.Kr. befinder sig i de germanske provinser ved Rhinen. "*Formålet med skriftet har da i givet fald været at informere det romerske publikum om germanernes levevis (mores) og de etniske realiteter i Germanien...*" (s. 60).

I kapitlet "Om at læse "Germania"" forklarer Lund, hvilke forståelsesfælder der gemmer sig, når man vil læse en 2000 år gammel tekst. Foruden mulige tekstuelle forandringer, teksten er jo videregivet gennem århundreder, er det naturligvis en udfordring, at værket er skrevet af en romer om ikke-romere, hvilket er relateret til den føromtalte sammenligning mellem det romerske og det germanske samfund.

Det leder naturligt hen til "Om fortolkningen af "Germania"". Her beskriver Lund, hvordan tolkningen vanskeliggøres af, at her er tale om et "*etnografisk og topografisk essay, som går tankemæssigt associativt frem*" (s. 69). Som eksempel herpå giver han en mindre ekskurs om rav. Efterfølgende understreger Lund vigtigheden af, at man i tolkningen af "Germania" skal holde sig værkets kronologiske kontekst for øje.

Som afslutning på sit essay når Lund frem til "Interpretatio Romana", et udtryk som kendes alene fra Tacitus' "Germania". Udtrykket dækker over, at Tacitus så at sige "oversætter" germanske begreber eller institutioner til kendte romerske paralleller. Som eksempel nævner Lund den sociale opdeling af det germanske samfund, hvor Tacitus benytter latinske betegnelser som *rex* og *princeps*, der var umiddelbart forståelige for hans læsere. Et andet eksempel er brugen af gudenavne, hvor Tacitus ikke har problemer med, at germanerne mest dyrker Merkur. For efter hans opfattelse er det underordnet, hvad germanerne kalder ham, da det er den samme guddom, som man kender i Rom.

Efter dette 74 sider lange essay er læseren nu klædt godt på til at læse og forstå Tacitus' "Germanernes historie og geografiske beliggenhed". Om kvaliteten af selve oversættelsen er jeg ikke kvalificeret til at give en dybere vurdering, men sammenligninger med de to tidligere oversættelser viser en forventelig opdatering af sproget. Et enkelt interessant eksempel vil jeg fremdrage. I kapitel 40.2 omtales en gudinde, som køres rundt på en vogn trukket af okser. Denne gudinde svarer ifølge Tacitus til Moder Jord (*Terra Mater*). Lund benævner hende "Hertha" og ikke "Nerthus", hvilket en hurtig søgning viser bryder med traditionen. Det er muligt, at Lund vil få problemer med forskere i nordisk religion, som ser Nerthus som en forgænger til frugtbarhedsguden Njord, men Lund synes bestemt at have argumenterne på plads.

Allan A. Lund har beskæftiget sig med Tacitus' "Germania" og ikke mindst receptionen af dette værk i nyere tid blandt nationalister og nationalsocialister over det meste af sin forskerkarriere. Denne bog fremstår for denne anmelder som et vellykket forsøg på at formidle årtiers forskning til et bredt publikum i Danmark i et nemt håndterbart og overskueligt

ligt format. Samtidig må det være tydeligt, at "Germania" ikke kan afskrives som en kilde med henvisning til, at det blot er en moral tale, som refererer til de gode gamle dage i den romerske republik, at formålet var at beskrive, hvilken fare germanerne var, eller at der blot er tale om en latinsk skriveøvelse uden relation til nogen virkelighed.

Bogen kan læses ganske hurtigt, men den er samtidig forsynet med et noteapparat, som er fyldt med opdaterede og videreførende referencer, hvilket gør det muligt at bruge uger, hvis man ønsker at fordybe sig i de forskellige problematikker. Og her kommer vi til et dilemma, som også forfatter og udgiver må have stået overfor. Det er tydeligt, at man har ønsket en bog, hvor teksten fremstår så uforstyrret som muligt. Det betyder, at man samtidig har gjort køb på en anden del af brugervenligheden. Et eksempel er notesystemet. Det indeholder noterne til de forskellige dele af essayet, men det indeholder også kommentarerne til oversættelsen. Samtidig har man valgt et filologisk referencesystem, hvor refereret litteratur nævnes i sin helhed i den første note, hvor det pågældende værk refereres til. Herefter henvises med op.cit., hvilket gør det utrolig svært at genfinde den oprindelige reference. Det er formodentlig valgt for at undgå en alt for omfattende litteraturliste, men i betragtning af hvor pakkede med henvisninger noterne er, havde det været en stor gave for læseren at have haft en litteraturliste. Man har også holdt navneregisteret på et minimum. Det havde bestemt været ønskværdigt at supplere med et stamme- og stednavneregister. Endelig har man valgt ikke at bringe nogen illustrationer. Man kunne dog med fordel have tilføjet et kort, ikke mindst når man tænker på, at Lund undertiden er meget specifik i sin placering af stammerne, f.eks. note 388: "Dulgubinerne levede øst for angrivarierne mellem floderne El-

ben (*Albis*) og Aller, chasuarierne derimod vest for denne ved floden Hase, en biflod til Emsen (*Amisias*).” I det store og hele er dette blot småting, som ikke står i vejen for, at her er tale om en overordentlig interessant og brugbar bog.

Thomas Grane
Frederiksberg

Jens Christian Moesgaard: *King Harold's Cross Coinage. Christian Coins for the Merchants of Haihabu and the King's Soldiers.* PNM Vol. 20:2. Copenhagen 2015. 317 sider. ISBN 978-87-7602-323-2. Pris: 298 DKK.

En av Skandinavias mest bemerkelsesverdige utmyntinger er den danske såkalte korstype fra andre halvdel av 900-tallet. Litt mer blomstrende, refereres de ofte til som «Jellingemynter», fordi de ble formodet preget ved Gorm den Gamles og Harald Blåtanns hovedsete, Jelling. Det er nettopp denne mynttypen som er fokuset for Jens Christian Moesgaards nye og omfattende studium. Bakgrunnen for studiet finnes i *Bikubensfondens* bevilgning til Nationalmuseet til forskning på de kongelige monumenter i Jelling, og deres historiske, kulturelle og politiske kontekst, hvori også Moesgaards analyse inngår. Prosjektet pågikk i tiden 2009-11. I tillegg til Moesgaard selv har boken også bidrag fra Maria Filomena Guerra, Gitte Tarnow Ingvardson, Lutz Ilisch, Peter Ilisch, Peter Pentz og Hans Skov.

Boken er inndelt i fem kapitler, fire appendiks og tretti plansjer. I første kapittel gis en bred presentasjon og analyse av myntforholdene i Danmark på 900-tallet, hvor korsmyntene settes i perspektiv mot utenlandske mynter, umyntet sølv og Carolus-Dorestad imitasjonene i danske og utenlandske funn fra perioden. Andre kapittel (forfattet av Maria Filomena Guerra)

presenterer resultatene for 65 mynter underlagt XRF-analyse. I tredje kapittel (forfattet av Gitte Tarnow Ingvardson), presenteres en analyse av mulig sekundær behandling (fragmentering, bøyning og testning) av 853 mynter og myntfragmenter. Fjerde kapittel (forfattet av Ingvardson og Moesgaard) er en katalog over depotfunn fra tiden ca. 958- ca. 987 innen Danmarks nåværende grenser (Bornholm unntatt). Femte kapittel er en katalog over enkeltfunn av korstypemynter innen Danmarks middelaldergrenser. I de fire appendiksene presenteres to utenlandske depot (Lund og Pommern), en vekt med korsmotiv fra Århus og Strandbyfunnet, som er funnet på et så sent tidspunkt (september 2012) at det ikke kunne innlemmes i analysen. Det er et bredt empirisk materiale som presenteres i boken, rundt 850 mynter fra innen- og utenlandske depotfunn, samt enkeltfunn. For de danske depotfunnene presenteres hver mynt inngående med primære og sekundære data, og arven fra det svenske CNS-prosjektet (*Corpus Nummorum Saeculorum IX–XI qui in Suecia Reperti Sunt*, Kungl. Vitterhetsakademien) er åpenbar.

Moesgaards primære konklusjon er at en ny mynttype, korstypen, ble introdusert i Danmark i tiden 975-80, og at Harald Blåtann er den mest sannsynlige utsteder. I sin presentasjon av typen og dens varianter forholder Moesgaard seg konsekvent til Brita Malmers typologi, slik den ble utviklet i hennes doktoravhandling (B. Malmer: *Nordiska mynt före år 1000*, Lund 1966), og utfordrer den ikke. Det gjør han nok rett i. Bakgrunnen for introduksjonen av korstypen lå i en tiltagende sølvtørke etter at de store strømmene av kufisk mynt avtok etter midten av 900-tallet. Disse myntene fikk raskt en betydelig rolle i pengeomløpet i hele kongens område. Sammen med den noe eldre Carolus-Dorestad typen skulle korsmyntene komme til å dominere den myntba-

serte delen av dansk økonomi. Tilveksten av funn har endret forutsetningene for Malmers opprinnelige avvisning av Hedeby som myntsted for korstypen, og på bakgrunn av disse nye myntfunnene, og da særlig enkeltfunnene, argumenteres det for at myntene ble preget i Hedeby. Forfatteren kaller dette et «best guess». Bokens fremlagte empiri tilsier at det skal mye til for å etablere et bedre forslag enn dette. Dette, mener Moesgaard, er en klar indikasjon på at Hedeby lå under den danske kongens kontroll, og ikke tysk. Det tegnes to scenarier for introduksjonen, den ene at mynten ble slått for å betale kongens soldater, og som gaver til allierte magnater for å holde dem lojale, den andre at myntene ble preget for å opprettholde kongelig kontroll over markedene. Når Moesgaard selv tilsynelatende vekter det militære scenariet noe mer enn handelsscenariet, er jeg tilbøyelig til å være enig med ham. Bokens argumentasjon om en distribusjon ut i et aristokratisk og militært miljø, for så å bli redistribuert ut til den allmenne befolkning, synes å være en mer plausibel forklaring. Dette kan være forklaringen på at mynttypen så hurtig ble spredt i hele kongens område. Det behøver riktignok ikke å være en stor motsetning i de to scenariene.

En av bokens sterke sider er diskusjonen vedrørende forholdet mellom en kontrollert myntøkonomi og en sølvbasert økonomi, dominert av utenlandsk mynt (kufisk, tysk) og umyntet sølv. Forfatteren diskuterer forskjellene både på et prinsipielt grunnlag og spesielt opp mot de forholdene som var i Danmark under Harald Blåtann. Moesgaard påviser den store forskjellen mellom den dominerende sølvøkonomien i størsteparten av riket og den mer pengebaserte i og rundt markedene. Hvorvidt man skal tolke det faktum at korstypen fikk en dominerende rolle i den myntbaserte økonomien som følge av en villet politikk fra kongens side, eller

om dette var en utilsiktet virkning, avhenger av i hvor stor kontroll man mener kongen kunne ha i sine områder på dette tidspunktet. Forfatteren går ganske langt i å fremheve Haralds styrke, men konkluderer at Haralds myntreform var en pragmatisk handling fremfor et fullskalaforsøk på et kontrollert myntomløp.

Et meget interessant og ambisiøst aspekt i boken er forsøkene på å identifisere ikke bare myntenenes sølvinnhold, men også sølvets opprinnelse. Med hensyn til XRF-metodikkens muligheter for bestemmelse av sølvinnhold, er de relativt begrenset, da det kun er en overflateundersøkelse. Dette erkjennes også i boken. Den populære metodikkens fordeler og ulemper var også gjenstand for omfattende diskusjoner under den internasjonale numismatiske kongress i 2015. Undersøkelsene viser også at sølvet kom fra forskjellige kilder, sannsynligvis det sølvet som til enhver tid var tilgjengelig. Forfatteren stiller spørsmål om dette skyldes at den nye utmyntingen tiltrakk seg sølv fra utlandet, spilte Hedeby's handelsmenn en rolle i anskaffelsen av sølvet, eller om dette bare var gjenbruk av gammelt sølv, men unnlater fornuftig nok å konkludere. Her ville det likevel kun bli spekulasjoner. Andre spørsmål som kunne vært stilt, er om utmyntingen var organisert i kongelig regi, basert på skatte- og bøteinntekter eller hos private entreprenører, hvor man brakte sølv og utenlandsk mynt til veksling i kongens mynt – men her ville det også ligge på det spekulative planet.

Hvis man skal anføre noen kritiske bemerkninger ligger dette i noen av valgene som er gjort i utformingen av katalogen. Dette gjelder sekundær behandling. Som nevnt i innledningen er oppsettet klart influert av CNS-prosjektet. At det anføres hvilke former for sekundær behandling myntene har vært utsatt for er ikke problemet – tvert imot. Det er meget viktig at dette registreres. Hvorfor det er gjort

så minutiøst kan man stille spørsmål ved. Hva ønsker man å oppnå? Grunntanken for systematikken er at det er en korrelasjon mellom bøyninger, proberhakk og sirkulasjon, og mellom antall registrerte proberhakk og lengden på sirkulasjonstiden og intensiteten i sirkulasjonen. Men er det nå gitt at antallet proberhakk korrelerer med antall skifte av eier, sirkulasjonstid eller intensitet i sirkulasjonen? CNS-prosjektets skjematisk innfallsvin- kel var strengt tatt bare å si at mynten var testet og bøyd så og så mange ganger – på en kostbar måte.

Samlet sett er denne boken et meget solid bidrag til forståelsen av ikke bare dansk mynthistorie og økonomi i tiden før år 1000, men også et viktig innlegg i debatten om Harald Blåtanns regime, Haralds evne til makt på et generelt nivå. Gjennom sin behandling av myntmaterialet har Moesgaard også levert et solid bud på tolkningen av hvem som kontrollerte det viktige emporiet Hedeby, og slik vist at mynter er et relevant og viktig materiale i tolkningen av fortiden.

Jon Anders Risvaag

NTNU Vitenskapsmuseet

Seksjon for arkeologi og kulturhistorie

Norges teknisk- naturvitenskapelige universitet

Viggo Nielsen og Niels-Chr.

Clemmensen: *Oldtidsagre i Danmark. Fyn og Langeland.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter. Højbjerg 2015. 179 sider. ISBN 978-87-88415-95-7. Pris: 350 DKK.

Forfatteren til denne bog er en af de ubetinget vigtigste danske arkæologer inden for forskningen i oldtidsagre. Viggo Nielsen døde 94 år gammel i februar 2014, og disse linjer omhandler hans sidste værk.

Oldtidsagre er den geografisk mest omfattende type af forhistoriske monu-

menter i Danmark. Agrene kan blive op til flere hundrede hektar store og består af mindre, rektangulære jordlodder, der typisk er omgivet af lave volde eller terrassekanter.

Selv blot kortere perioder med pløjning og opdyrkning sletter sporene efter disse agerskel fra landskabets overflade; voldene er derfor kun bevaret i skov, hede og områder, der har undgået intensiv dyrkning siden jernalderen. Oldtidsagrene har senest modtaget betydelig interesse internationalt, både i takt med inddragelsen af nye registreringsformer, og idet man er blevet opmærksom på deres sammenfald og mulige forbindelse med andre vigtige kulturelle ændringer.

Siden begyndelsen af 1950'erne har Viggo Nielsen foretaget systematiske opmålinger af flere hundrede forekomster af oldtidsagre i Danmark sammen med sin hustru Gudrun Nielsen og landmåler Niels-Christian Clemmensen, som også er medforfatter til indeværende værk. Ligesom pioneren Gudmund Hatt formåede han at kombinere registreringerne med arkæologiske og naturvidenskabelige undersøgelser, først suppleret af luftfotografier og senere laserscanninger. Det er der kommet en række helt enestående værker ud af, og Viggo Nielsen modtog i 2000 Erik Westerby-prisen for sit fremragende arbejde.

Viggo Niensens første store værk bestod af en detaljerig præsentation af undersøgelserne af Store Vildmose i Vendsyssel udgivet i 1993. Herefter fulgte bindene "Oldtidsagre i Danmark: Bornholm" i 2000 og "Oldtidsagre i Danmark: Sjælland, Møn og Lolland-Falster" i 2010. Indeværende værk repræsenterer den naturlige forlængelse af disse to bind, idet det kortlægger knap 50 nye lokaliteter fra Fyn, Langeland og de øvrige øer ved Fyn. Selve fremlæggelsen er skrevet efter Viggo Niensens død, med bidrag af Mogens Bo Henriksen samt Peter Steen Henriksen,

Morten Fischer Mortensen, Ingrid Nielsen, Jesper Olsen og Peter Rasmussen.

Bogen er inddelt i et introduktionsafsnit (s. 8-23), et katalog over de registrerede forekomster af oldtidsagre (s. 24-136); få, mere dybdegående nedslag på arkæologisk undersøgte pladser og deres omgivende kulturlandskaber (s. 137-49, 150-59) samt tre afsnit, der adresserer emnerne datering, morfologi og repræsentativitet (s. 160-69). Sidst i bogen findes et oversigtskort over alle 48 lokaliteter.

Bogens første del giver en kort introduktion til fænomenet oldtidsagre, de mest hyppigt fremtrædende karakteristika og ledsagende anlæg (stenrækker, høje, mv.) samt en redegørelse for kortmateriale og anvendelsen af LIDAR (*Light Detection and Ranging*). Anvendelsen af LIDAR giver mulighed for at generere nogle meget præcise kort, og, med simulerede skyggevirksomheder, visuelt at fremhæve konturer i landskabet, der ellers er vanskelige at se. Om tilliden til Niensens og Clemmensens øjne i felten skal imidlertid ikke herske nogen tvivl: sammenligner man kortene fra de tidligere udgivelser med de nye reliefkort, er sammenfaldene mellem dem gåsehuds-præcise.

Alle de lokaliteter, som er identificeret på reliefkortene, er desuden blevet besøgt, hvorved 15 ud af 63 blev fraskrevet som sandsynlige forekomster.

Bogens anden del gennemgår alle forekomster systematisk efter amt, herred og sogn. Til hvert herred hører et kort over forekomsten af oldtidsagre og højryggede agre samt skov/krat og vådområder fra Videnskabernes Selskabs Kort. Kataloget rummer en beskrivelse af hver enkelt forekomst samt en optegning af agersystemerne ud fra reliefkortene. Kataloget giver et overblik over agrenes udbredelse samt andre fortidsminder i området som højryggede agersystemer og gravhøje. Til enkelte pladser hører et afsnit med 'udgravninger' (s. 28-9, 77, 129-34); her

findes mere dybdegående beskrivelser af udgravninger, ledsaget af oplysninger om stratigrafi, dateringer og tolkning.

Bogens tredje del indledes med et selvstændigt kapitel om de naturvidenskabelige undersøgelser ved Tårup Lund, forfattet af Peter Rasmussen, Jesper Olsen, Peter Steen Henriksen og Morten Fischer Mortensen. Undersøgelserne har prioriteret at kombinere stratigrafiske iagttagelser med C14-dateringer og makrofossilundersøgelser. Endvidere fremstiller de et pollendiagram fra et lille moschul centralt i systemet. Dette giver et enestående indblik i samspillet mellem den lokale vegetationshistorie og samspillet med agrenes etablering og opgivelse.

Herefter følger tre kulturlandskabsanalyser forfattet af Mogens Bo Henriksen med inddragelse af væsentlige oldtidsfund og aktivitetsspor omkring forekomsterne.

Bogens sidste del indledes ligeledes af Mogens Bo Henriksen med et afsnit om dateringen af marksystemerne. Teksten inddrager også forekomster af volde under gravhøje, som ellers normalt går under radaren. De efterfølgende afsnit udgør en samlet udtegnning af oldtidsagrene samt overvejelser over deres udbredelse og historiske samt topografiske årsager hertil.

Zoomer vi lidt ud, repræsenterer dette værk et vigtigt arbejde i form af en systematisk registrering af de tilbageværende rester af en truet type fortidsminde, som forsvinder under plantning af juletræer og pyntegrønt og ved almindelig brug af skovene. Samtidig er det en af de få anlægstyper, der ikke typisk fanges med de store fladeudgravninger.

Men det, der gør værket særlig interessant, er ikke blot oldtidsagrenes registrering, men at bogen samtidig bidrager til forståelsen af deres kompleksitet. Her må særligt positivt fremhæves undersøgelserne af lokaliteterne Tårup Lund og Ræveskov. Disse giver et unikt indblik i marksystemernes anvendelse og samspil med det

omkringliggende landskab, som sandsynligvis vil blive refereret til fremover.

På trods af de mange forfattere fremstår værket sammenhængende. Dertil kommer, at det er sat flot op i samme stil og format som de tidligere bind; de sort/hvide reliefkort er meget grafiske og signalerer en ny æra i registreringen af disse forekomster. Samtidig er der også tale om et relativt "råt" bind, hvor de perspektiverende afsnit er særdeles kortfattede. For eksempel behandles systematikken i udlægningerne af marksystemerne på en enkelt tekstsider; et emne, som er ekstremt komplekst og indebærer en så stor tidsdybde, at denne systematik ikke spontant åbenbarer sig todimensionelt. Dermed fremstår disse dele af bogen lidt kursoriske og kunne fint have fået mere plads.

Det kan også i få tilfælde være vanskeligt helt at følge udredningerne af marksystemerne ud fra de tilhørende reliefkort (for eksempel fig. 22 og 37), hvis morfologiske træk også kan være stærkt besynderlige (for eksempel fig. 29b og 91). Dette er imidlertid noget, der måske ændrer sig med den nye DHM-model, som blev frigivet kort tid efter bogens udgivelse, og som har endnu bedre opløsning og nøjagtighed end den her anvendte 2007-model.

Det vil også være oplagt at inddrage disse nye muligheder i en fuldendelse af det projekt, som Viggo Nielsen påbegyndte i 1950'erne, med inddragelsen af hele Jylland og gerne også Slesvig og Skåne. For selvom dette værk ubestrideligt er Viggo Niensens sidste, rejser det både gamle og nye spørgsmål: Hvor hurtigt fandt udlægningerne sted, og hvilke systematikker fulgte de? Er der en tilbøjelighed til, at dyrkningen af oldtidsagrene nær kysterne har været opgivet først, og hvordan skal vi i givet fald forstå dette mønster? Hvor synkroniserede var disse landskabsændringer i et tværregionalt perspektiv? Hvordan skal vi forstå deres relation til gravhøje og andre allerede ek-

sisterende markeringer af landskabet. Og helt centralt: *hvorfor* opstod de?

For indeværende er der tale om et kolossalt arbejdskrævende og vigtigt værk i fodsporene på et enestående projekt, der indledtes for mere end 60 år siden, og som hermed har fået en flot, forhåbentlig kun midlertidig, afslutning.

Mette Løvschal

Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Lis Helles Olesen og Esben Schlosser

Mauritsen: *Luffotoarkæologi i Danmark.*

Holstebro 2015. 416 sider. ISBN 978-87-8752-13-7. Pris: 350 DKK.

Køkkenvægten dirrer omkring de 3 kg. Foran mig ligger en vægtig sag på 416 sider i et storformat i bedste trykke-kvalitet bundet i stift bind. Et par dyk ind i bogen afslører en flot opsætning og et fremragende illustrationsmateriale. Værket leverer som sit første indtryk ingen tvivl om, at der ligger mange timers arbejde og en hel del hjerteblod bag. Ikke nok med det: en bog af denne størrelse og sammensætning kræver stamina og styr på materialet. Og det har forfatterne tydeligvis.

Bogen udspringer af et to gange fire-årigt projekt under ledelse af Lis Helles Olesen fra Holstebro Museum, som også er udgiver. Dette projekt har som mission at dokumentere mulighederne i at iagttage anlægsspor fra luften, kaldet "luftfotoarkæologi". Begrebet blev skabt tidligt i projektforløbet, og forfatterne finder i dag selv begrebet en smule problematisk (s. 17), men har holdt ved det uanset. De engelske begreber "aerial archaeology" som en del af et større "remote sensing" felt anses som værende mere præcise, idet sidstnævnte omfatter brugen af alle former for sensorer – velkendte ekssi-

sterende såvel som ukendte nye – som non-destruktivt kan lede til opdagelse og nærmere bestemmelse af kulturspor i landskabet.

Bogen indledes med en udmærket og kort redegørelse for baggrunden for projektet. Derefter følger en præsentation af de anvendte metoder. Bogens hovedvægt ligger på en 190 siders fremstilling af en stor mængde fundne lokaliteter. Derefter følger nogle case-studies – øen Föhr, ved den sydlige del af Nissum Fjord og ved Varde Å. Disse cases efterfølges af tre kapitler, der evaluerer forskellige kildegrupper og metoder: lodfotos, metaldetektorer og laserscanning. Så følger et kapitel om, hvorledes "luftfotoarkæologien" kan indgå i den fysiske planlægning - efterfulgt af en vurdering af projektets resultater og perspektiver. Der gives et engelsk summary og en engelsk oversættelse af figurteksterne, et udførligt noteapparat og bibliografiske referencer, billedlister, et stedregister (!) og endeligt et oversigtskort over de lokaliteter, som blev omtalt 200 sider tidligere.

Tydeligvis afspejler bogen således projektet og de knopskydninger, et mangeårigt arbejde med flere deltagere naturligt nok vil udvikle. Men de forskellige kapitler om teknik og metode, fund og evaluering heraf, disponeres ikke helt sammenhængende. Mere om det senere. Først til lokaliteterne.

I bogen præsenteres et udvalg af fundne lokaliteter: 127 ud af en samlet mængde på 745. Udvalgelseskriterierne herfor er mangfoldige, så uvilkårligt efterlyser man de resterende 618. Man oplyses i bogen om, at restgruppen er at finde i en lokal database. På projektets hjemmeside har jeg dog forgæves ledt efter materialet. Nuvel, samtlige opdagelser er indtastet i den offentligt tilgængelige "Fund og Fortidsminder", og det er vel det vigtigste.

Lokaliteterne er inddelt i 16 kategorier, alt efter anlægstype. Som man kan

forvente, er en anlægstypes synlighed fra luften bl.a. afhængig af dets størrelse, og dermed er f.eks. hele stenalderen svagt repræsenteret, mens metalaldrene er meget mere synlige. Hvorom alt er, så behandles hver af de udvalgte lokaliteter grundigt: årsagen til dets synlighed fra luften, kortmateriale og tidligere undersøgelser bruges til at kvalificere observationernes validitet som kulturspor – fra køkkenmødding til 2. verdenskrigs pansergrave – her diskrimineres ikke.

Helt igennem spændende er de tilfælde, hvor det har været muligt for projektet selv at foretage afklarende udgravninger eller foretage afsøgning med metaldektektor på lokaliteterne. Der er i projektet en erkendelse af, at en ting er nok så overbevisende iagttagelser fra luften, en anden ting er helt håndgribelige beviser fra udgravninger. Disse undersøgelser bidrager derfor til en læreproces, hvor de flyvende arkæologer bliver stadig bedre til at tolke sporene og opnå en helt nødvendig sikkerhed i bestemmelsen. Derved kan naturlige fænomener bortsorteres, som f.eks. hekseringe i græsmarker (s. 64). Andre steder, hvor en afklarende udgravning ikke har været mulig endnu, må forfatterne lade tolkningen stå åben. Disse "gådefulde spor" åbner op for alskens forklaringer, hvor forfatterne klogeligt fører den fantasi, som uvægerligt presser sig på, i faste tøjler.

Intet mindre end fascinerende er de tilfælde, hvor hele landsbyer med massevis af gårdsanlæg, hegn og veje eller store flader med agersystemer, gravpladser eller glemte borganlæg har åbenbaret sig i den dyrkede mark. Man kan ikke undgå at blive betaget af disse fotografier, og man kan ikke undgå at foreslå dem bevaret for eftertiden. Forfatterne tænker tydeligvis det samme ("en skjult skat der skal bevares for eftertiden") og forsøger sig med citater fra Malta-konventionen til bevaring af den arkæologiske kulturarv, som Dan-

mark har ratificeret. Men der henvises ikke til gældende dansk Museumslov, der netop explicit fritager jord- og skovbrug for et økonomisk ansvar. Dermed ikke blot udstilles arkæologiens underordnede vilkår i samfundet, den forties også. Skyldes fortielsen, at jord- og skovbruget har to ansigter: et der fører til lokaliteternes opdagelse, men også et der fører til deres destruktion?

En helt anden strategi end i de 745 foregående tilfælde er valgt i case-studiet Föhr, som er en af De Nordfrisiske Øer. Her er de første – sensationelle – opdagelser af Esben Mauritsen i 2006 blevet fulgt op af især LIDAR-opmålinger og systematiske magnetometeropmålinger, mark for mark. Universitetet i Kiel har på dette område nogle særlige kompetencer og har udviklet meget effektive metoder, hvorved store arealer kan afsøges. Resultaterne heraf finder anmelderen bare skal ses ved selvsyn (s. 247-263), og de tyske kollegers superlativer formidler ellers beskedne forskeres tydelige begejstring. Særligt må fremhæves de såkaldte "kæmpediger", som endnu er udaterede, men som synes at lukke det kronologiske hul mellem ældre jernalders agersystemer og de højryggede agersystemer, vi kender fra middelalderen. Kun udgravninger kan opklare dette spørgsmål – så hvor længe vil de tyske kolleger udskyde disse?

De øvrige to casestudier, ved Nissum Fjord og Varde Å, fokuserer henholdsvis på vikingetid og middelalder og yngre jernalder og vikingetid. Begge projekter har til formål at forsøge at bestemme bebyggelsestætheden og identificere lokaliseringsparametre. For alle tre studier – her inkluderer jeg således også Föhr – viser det sig, at bebyggelserne ud mod kysten er væsentligt tættere end i indlandet. Fiskeriet har velsagtens spillet en rolle, men havet har simpelthen medført bedre muligheder for handel. I alle tre studier bliver fokus dog på det lokale. Der må her

være tale om et bevidst valg, idet der findes en del nyere forskning som behandler kystlandskabet og dets rolle i udvikling af håndværk og handel i disse perioder.

At forfatterne netop tager fat på lokaliteter fra den sene del af forhistorien og tidlig middelalder er ingen tilfældighed. Det skyldes, at det netop er anlæg fra disse perioder, der er store og tydelige nok til at sætte sig spor, men det skyldes også en særlig faglig interesse. Dermed kan man også bedre forstå projektets flyruter, som planlægges på forhånd (s. 35). Der afsøges således ikke kvadrat for kvadrat i et udlagt net. Men går til gengæld efter lovende positioner, som forfatterne ud fra de hidtidige resultater forventer positive resultater af.

Anmelderens egne erfaringer med *surveys* er, at en ting er, hvad man forventer, noget andet er, hvad man rent faktisk iagttager, og det er dette overraskelsesmoment, som ændrer ens afsøgningsmønster. At søge efter lokaliteter er en læreproces, som aldrig ender. Bedst som man tror, at man har fundet et mønster, ja, så dukker nye overraskelser op. Dette er måske grunden til, at de metodiske og evaluerende afsnit findes så spredt i bogen.

Derfor er evalueringer af i en vis forstand usystematiske afsøgninger også vanskelige at udføre, idet nogle flyvninger blev udført under helt bestemte konditioner og med et helt bestemt erfaringsgrundlag i baghovedet. I sidste ende er det kun de positive fund, man kan bruge. Fundfrie områder betyder ikke, at der ikke er fund at gøre, men at der ikke er fundet noget. For flyfotografering gælder det helt særligt, at der er tre forhold, som er helt afgørende: de forhistoriske anlægs størrelse og karakter, jordbunden og vejret. Især de to sidstnævnte forhold er måske årsagen til, at luftfotograferingen ikke helt har fået den opmærksomhed, som forfatterne og vi andre kan ønske os. Sandet jordbund kombineret med tør

sommer og kornafgrøder, er det optimale. Så det er kun under disse særlige forhold, man for fremtiden kunne ønske sig, at en systematisk, kvadratnetbaseret overflyvning ville kunne foretages. Det efterfølgende billedmateriale ville så skulle digitalt behandles og analyseres.

“Luftfotoarkæologi i Danmark” er et meget flot bogværk, som i mange år fremover vil stå som et monument for en vilje og evne til at få gjort opmærksom på de mange uopdagede lokaliteter, som stadig gemmer sig i det intensivt udnyttede danske kulturlandskab. Bogen indeholder en rig kilde til et væld af fremtidige undersøgelser og bevæger sig i en fin dansk museumstradition mellem det faglige og det folkelige.

Jens Andresen

Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Teresa Østergaard Pedersen:

Sammenlignende vandalisme. Asger Jorn, den nordiske folkekunst og arkæologien. Moesgaard Museum og Museum Jorn. Højbjerg 2015. 114 sider. ISBN 978-87-93251-05-2. Pris: 198 DKK.

Bogens titel refererer til det tværfaglige institut for nordisk billedforskning, “Skandinavisk Institut for Sammenlignende Vandalisme”, som Jorn grundlagde i 1961 med et hastigt stigende antal fotografier, ca. 25.000, som i dag befinder sig i SISV-arkivet på Museum Jorn i Silkeborg.

Teresa Østergaard Pedersens bog er en gedigen fortælling om Jorns forsøg på en forening af de etablerede videnskaber inden for arkæologi og kunstfortolkning. Asger Jorn (eller Jørgensen, som han var døbt) blev læreruddannet, men debuterede allerede i 1933 på “Frie jyske maleres maleriudstilling”. Op gennem

30'erne voksede hans interesse for den nye avantgardistiske kunst, ikke mindst under et ophold i Paris i 1936 på "Atelier de l'Art contemporain". En skelsættende begivenhed blev også mødet med maler og arkæolog P.V. Glob, der havde samme interesse som Jorn, nemlig fortidens indflydelse på modernistisk kunst. Bekendtskabet blev langvarigt og intenst, ikke mindst i samarbejdet om megaprojektet "10.000 års nordisk folkekunst". Men allerede tidligere påbegyndte Jorn og Glob et samarbejde om udgivelse af et værk om olddansk kunst. Jorns interesse for oldtidens genstande manifesterede sig i hans overbevisning om, at de var materielle med en brugsfunktion, men også som æstetiske objekter, som den arkæologiske forskning ikke tidligere havde haft øje for. "Da han for eksempel begyndte at vise interesse for billeder fra bronzealderen, fik han fra Nationalmuseet af arkæologen og inspektøren H.C. Broholm og flere af hans kollegaer med ham at vide, at disse billeder ikke var kunst, og at kunstværker først fremkom i Danmark i romersk jernalder." Bogen blev aldrig udgivet – Glob blev en travl mand som nyudnævnt professor og museumsleder i Aarhus.

Teresa Østergaard Pedersen gør opmærksom på, at anvendelsen af billedillustrationerne skulle blive et stadigt viderudviklet kardinalpunkt hos Jorn: "Det særligt bemærkelsesværdige ved "Olddansk kunst" er billeddelen. For i lyset af den mere udbredte materialistiske tilgang til stoffet, så synes den æstetiske billedside ikke at opføre sig helt så stringent. Denne tilsyneladende modsætning mellem historisk kontekst og æstetisk form udgjorde imidlertid sagens kerne: Billederne skulle ikke blot tjene som illustrationer til teksten og underordne sig progressionen i det skrevne. Tværtimod, så skulle billederne bidrage med visuelle og æstetiske pointer på deres egne præmisser – og dermed være ligeværdige med teksten som et gyldigt

udtryksmiddel for nye forståelser for og oplevelser af den olddanske billedkultur."

Jorns opfattelse af billedets betydning til forståelse af det materielle værk eller genstande blev udgangspunkt for de senere publikationer, hvor mængden af fotografier eskalerede i forhold til teksten – "Et kunstværk skal tale for sig selv", men Jorns ønske om fotografiets fleksibilitet ved beskæring og behandling af lys og skygge blev kendetegnende for hans senere aktiviteter, ikke mindst det siden 1961 indgåede samarbejde med den franske fotograf Gérard Franceschi, der begyndte med bogen "Signes Gravés – sur églises de l'Eure et du Calvados" (1964), med bidrag af den norske arkæolog Guttorm Gjessing og P.V. Glob. Planerne om udgivelse af "10.000 års nordisk folkekunst" skulle således omhandle hele den skandinaviske oldtidskunst som særegen og lige så lødig som den klassiske i Middelhavsområdet, men "Hvor fantasien og den formmæssige bearbejdning var en indlejret del af den kulturelle erindring og verden omkring sig", på samme måde som Jorn opfattede den moderne avantgardistiske kunst.

Med hensyn til den redaktionelle side af værket havde Jorn allerede i 1962 forslag til de enkelte landes forskere. Og projektet voksede. De planlagte 16 bind blev udvidet til 28, idet det nu ikke blot var den førkristne skandinaviske kunst, der skulle behandles, men også den senere folkelige i Norden, bl.a. i Finland og Grønland. Her overskrides for første gang i den etablerede forskning grænsen mellem oldtid og nyere tid. Kunsthistorien startede ifølge traditionen i skellet mellem oldtid og middelalder – arkæologerne havde den tidlige, kunsthistorikerne den senere periode som genstandsfelt. Tænk at arkæologiske fund ikke har fået adgang til vore kunstmuseer. Tænk om en runesten med plante- eller dyreornamentik eller en døbefont med falliske figurer havde fået plads på et kunstmuseum.

Jorns intention med det store bogprojekt havde en fællesskandinavisk dimension i et samarbejde mellem de tre skandinaviske forlag, det norske Gyldendal, det svenske Bonnier og det danske Gyldendal. Sidstnævntes direktør, Ole Wivel, foreslog at ændre serien til en række lommebøger, som Jorn kun kunne opfatte som et forsøg på at være morsom, da det under ingen omstændigheder kunne modsvare de reproduktionskrav, som det fotografiske arbejde berettigede. Wivel krævede yderligere det fulde ansvar for hele projektet, herunder det redaktionelle, og forkastede tanken om samarbejdet med de to andre nordiske forlag. I et skarpt svarbrev til Wivel kalder Jorn forslaget en "abort". Som eksempel på den gode fotografiske reproduktionskvalitet, som illustrationerne kunne få, indgik Jorn et samarbejde med det danske litografiske værksted Permild og Rosengreen. Resultatet blev den fantastisk smukke bog "Skånes Stenskulptur under 1100-tallet" med tekst af Erik Cinthio fra Historiska Museet i Lund.

Videreudviklingen af instituttet havde trange kår ligesom publikationen af mammutværket "10.000 års nordisk folkekunst". I 1965 foreslog Jorn, at det nordiske råds kulturfond skulle inddrages i projektet, men daværende kulturminister Julius Bomholt krævede, at et udgivelsesvilligt forlag blev inddraget, og det lykkedes Jorn at få en aftale med Skandinavisk Bogforlag i Odense, der krævede økonomisk støtte fra Nordisk Råds kulturfond, der betingede sig Glob som ansvarshavende redaktør. Jorn følte sig hermed, og med rette, henvist til sidelinjen som observatør. I en kritik af Ole Klindt-Jensens og David Wilsons bog "Vikingetidens kunst" skriver han: "Opdeler man vikingestilen i Borrestil, Jellingestil, Mammenstil etc. og disse igen i ABCD, da er dermed selve stilbegrebet blevet meningsløst." Jorns opfattelse var, at der manifesterede sig

en selvstændig udvikling i den nordiske visuelle kultur. "Det er en kendsgerning, at bestemte særligt yndede billedtemaer hårdnakket forbliver i en kulturkreds, selv om de indgår i præterationsændringer (...)"

Jorns opfattelse af, at bogseriens formål kun kunne opfyldes af en kunstner som ham selv som billedredaktør, blev accepteret af de mange involverede videnskabsfolk i Norden med enkelte undtagelser. En forespørgsel fra den danske kunsthistorierestuderende og SISV-medhjælper, Margrethe Bank, til de involverede forfattere om man fortsat kunne acceptere Jorn som hovedansvarlig for billedafsnittene og teksterne, resulterede i stor tilslutning fra de involverede forskere. Men her standsedes projektet af Kulturfonden, der krævede rigsantikvaren som ansvarshavende redaktør samt redaktionelle akademiske medlemmer med samme stemmевægt som Jorns. Han besluttede derfor at udmelde sig af komiteen "med hvis arbejdsmetoder og vurderingsprincipper jeg absolut intet har tilfælles. Efter at have fået tilbudt et par lommebøger fik jeg tilbuddet om at blive puttet i lommen på universitetsstanden". Da Glob afstod fra yderligere samarbejde om den Nordiske Folkekunst, var projektets realisering ikke længere muligt. Jorn blev kørt helt ud på et sidespor i de senere forhandlinger mellem Glob, redaktører og forlag. Samarbejdet mellem Jorn og Glob var forbi. Også deres venskab. Det gigantiske projekt om den nordiske folkekunst blev aldrig realiseret.

Hvad angår den midlertidige lukning af SISV havde Jorn stadig håbet om en fortsættelse og reorganisering som forskningscenter med offentlig adgang til fotoarkiv, bibliotek og arkiv, fastansat personale og et tidsskrift, finansieret af Nordisk Råds kulturfond. Men projektets realisering blev aldrig videreført. Instituttets levetid blev årene 1961 til 1965. Men Jorn havde stadig meget på hjerte vedrørende billedtradi-

tionen fra folkevandringstiden og langt op i kristen tid: Han delte ikke Globbs opfattelse af, at forhistoriens billeder var illustrationer til eksisterende myter og sagn, "og at den modsatte proces, at den højt værdsatte eller som helligt opfattede billeder aldrig eller yderst sjældent giver ophav til og inspiration til nye udlægnninger i form af myter; sagn eller legender". Jorn måtte finde andre kanaler for sine udgivelser, og i årene 1969 til 1973 blev det dagbladet *Demokraten*. Samarbejdet med Francheschi var ophørt, og fotografen Poul Pedersen blev den nye partner på billedsiden. En del af artiklerne i *Demokraten* blev af Jorn samlet i bogudgivelser "Tegn og underlige gerninger" (1970) og "Indfald og udfald" (1972). Indtil sin død arbejdede Jorn på en udgivelse af et værk om "Folkekunstens Didrek" og "Gotlands Didrek", men det udkom posthumt i 1978, redigeret af kunsthistorikeren Troels Andersen og tekst af sagnforskeren Niels Lukman. Jorn døde i 1973 af lungekræft. Han blev begravet i Grötlingbo på Gotland ved siden af kirken med reliefferne af Didrek-sagnet.

Teresa Østergaard Pedersens bog er en fremragende kildekritisk publikation af Jorns omfattende produktion af og tanker om Nordens fortidskunst og dens levedegørelse i samarbejdet og konflikterne mellem det tekstlige og det illustrerede område. En anmeldelse som nærværende skal naturligvis ikke påpege komma- eller stavfejl, med mindre de er meningsforstyrrende: "Franceschi havde lavet flere udtryksfulde billedværker om romansk skulptur, og nu ønskede Jorn hans hjælp til at fotografere en udstilling om Iransk kunst" (s. 30-31). Ja, hvorfor ikke; Jorn blev jo med årene mere og mere vidtfavnende: Erstatte man bogstavet I med et F, bliver det dog mere forståeligt.

Inger-Lise Kolstrup
Aarhus

Dalia Anna Pokutta: *Population Dynamics, Diet and Migrations of the Unetice Culture in Poland*. GOTARC Series B, vol. 60. Gothenburg Archaeological Theses. University of Gothenburg. Göteborg 2013. 360 sider samt CD. ISBN 978-91-85245-53-4. Pris ikke oplyst.

Titlen "Population Dynamics, Diet and Migrations of the Unetice Culture in Poland" indrammer ganske fint bogens tema. Kort sagt kan emnet karakteriseres som palæo-demografi, og som det rigtig nok angives i forordet til bogen, så er mængden af litteratur ganske begrænset, når det kommer til populationsdynamikker og demografi indenfor Europas forhistorie. Det er dette forhold, som Dalia Pokutta søger at rette op på, for som hun skriver i sit forord, så kender vi meget lidt til fortidens mennesker sammenlignet med den viden, vi har om f.eks. bronzestøbning og keramik.

Bogen fokuserer på den tidlige bronzealders Úněticekultur i Schlesien i det nuværende sydvestlige Polen, ca. 2100-1600 f.Kr. Det er gennem isotopanalyser fra gravlæggelser i dette område, at Dalia Pokutta vil bringe os tættere på bronzealderens demografi. Bogen omfatter i alt otte kapitler og følges af resumeer på fransk og polsk foruden appendiks I-III. Appendiks I indeholder en fortegnelse over alle kendte polske Únětice lokaliteter, mens appendiks II rummer isotopdata. Appendiks III findes på den medfølgende CD, der rummer et simpelt interaktivt kort med alle lokaliteterne fra appendiks I, en beskrivelse af de arkæologiske kulturer fra senneolitikum og tidlig bronzealder samt mere end 170 supplerende fotos, grafer, kort og planer. En billedliste til appendiks III findes bagest i bogen samt på CD'en.

Kapitel 1, introduktionen, starter med en gennemgang af Úněticekulturens forskningshistorie i Polen samt en kort præsentation af selve kulturen, dens udbredelse og regionale opdelinger. Herefter

får vi en definition af bogens hovedtema "populationsdynamikker", hvilket omfatter studiet af befolkningstilvækst og de faktorer, der er involveret i en befolknings opretholdelse, ekspansion og nedgang. Vi får en indføring i den valgte metodik og fremgangsmåde byggende på traditionelle arkæologiske analyser, palæopatologi, C14-dateringer af menneskeskeletter samt ikke mindst isotopanalyser (kulstof-, nitrogen- og strontiumanalyser: $\delta^{13}\text{C}$, $\delta^{15}\text{N}$ og $87\text{Sr}/86\text{Sr}$). Formålet er at rekonstruere de schlesiske Úněticesamfunds palæo-demografiske profil ved at kombinere kostanalyser (kulstof og nitrogen) og mobilitetsmønstre (strontium). Kapitlet afsluttes med en kortfattet kronologisk afgrænsning af Úněticekulturen i Schlesien.

Kapitel 2 lægger ud med en udførlig beskrivelse af Schlesiens geologi, klima, flodsystemer og jordbundsforhold, som har udgjort livsbetingelserne for den tidlige bronzealders befolkning. Der fokuseres primært på Nedre Schlesien, dvs. lavlandsområdet omkring Wrocław (tysk: Breslau), hvor op mod 80% af gravpladserne findes. Efter den geologiske og klimatiske gennemgang gives der et overblik over Úněticekulturens gravskik i det sydvestlige Polen samt en præsentation af de vigtigste gravpladser. Kapitlet slutes af med en gennemgang af det zoologiske materiale.

Efter gennemgangen af det empiriske materiale i kapitel 2 præsenterer kapitel 3 den metodiske baggrund for isotopanalyserne og C14-dateringerne, hvis resultater fremlægges i kapitlerne 4-7. Kapitel 4 handler om livsforløb, helbred og sygdomme og giver en bioarkæologisk/ antropologisk præsentation af det tidlige bronzealdermenneske.

Kapitel 5 er dedikeret til analyser af kosten baseret på isotopanalyser fra en række gravpladser sammenholdt med en baseline opbygget på baggrund af faunaprøver. Resultaterne viser bl.a. overraskende høje $\delta^{15}\text{N}$ -værdier, hvilket kan

tolkes som højt indtag af bl.a. fisk og brug af gødskning (første gang påvist i Polen). Kostanalyserne understøtter endvidere bogens øvrige resultater vedrørende tilstedeværelsen af immigranter, da den kostmæssige profil synes at være stabil for den lokale bofaste befolkning, mens den varierer blandt "ikke-lokale" dvs. immigranter. Kapitlet afsluttes med et afsnit om Únětice-kulturens religion og kult. Kapitlets tema og overskrift ("Diet") taget i betragtning forekommer dette afsluttende afsnit imidlertid noget malplaceret.

Kapitel 6 lægger ud med en gennemgang af migrationsteorier og fortsætter med en afdækning af den tidlige bronzealders migrationsmønstre, primært indvandring til Nedre Schlesien, belyst ud fra strontiumisotop-analyser af 53 individer fra 13 forskellige lokaliteter. Heraf fremgår det, at gennemsnitligt 40 % (optil 50 % for perioden ca. 2000-1900 f.Kr.) af de undersøgte individer må betragtes som immigranter, hvilket umiddelbart må siges at være en stor andel. Den sidste halvdel af kapitel 6 omhandler denne relativt store indvandrings indvirkning på sociale aspekter som kulturel identitet, udviklingen af øget social stratifikation samt handelsrelationer og udvekslingsnetværk. I kapitel 7 præsenteres en C14-sekvens for Schlesien i den tidlige bronzealder byggende på i alt 50 C14-dateringer fra Úněticekulturens grave, primært dens klassiske periode (ca. 1950-1750 f.Kr.).

Efter præsentationen af C14-dateringerne kommer vi til bogens afsluttende kapitel 8 med en opsummering af konklusionerne og en videre diskussion af migrationsteorier og brug af isotopanalyser. Blandt de opnåede resultater fremhæves den påviste høje grad af territorial mobilitet med immigranter kommende fra det nuværende Tyskland, Tjekkiet, Ungarn og i et enkelt tilfælde Sydsverige. Disse forhold resulterede i en demografisk ekspansion af den schlesiske

befolkning og dannelsen af et multietnisk samfund i den klassiske Úněticeperiode. Der afsluttes med overvejelser omkring Úněticekulturens postklassiske periode, hvor ingen af de kulstof-14-daterede grave kan relateres til (ca. 1740-1640 f.Kr.). Denne mangel på daterede grave (og bopladser) ses også i det sydlige Polen. Det kronologiske sammenfald med den minoiske kulturs forsvinden på Kreta understreges, men på nuværende tidspunkt er det ikke muligt at give en endelig forklaring på denne umiddelbare nedgangstid.

Det er bestemt ikke nogen nem opgave, som Dalia Pokutta har givet sig i kast med ved at afdække den demografiske udvikling, og generelt set udgør bogen et rigtig godt bud på denne udvikling. Bogen indeholder mange gode og kildekritiske overvejelser omkring de anvendte metoder, men de sociale, samfundsmæssige og religiøse/kosmologiske rekonstruktioner kunne godt være bedre underbygget. Her til kommer, at bogen desværre er skæmmet af et ikke ubetydeligt antal referencer, der er anført i teksten, men som man kigger forgæves efter i litteraturlisten.

Bogen er rigt illustreret med fotos, kort og grafer, der fint understøtter teksten, men som desværre er i noget svingende kvalitet. Jeg savner dog et oversigtskort med nøglelokaliteter først i bogen til de knap så velbevandrede i polsk geografi. Et brud på sammenhængen mellem tekst og billede findes i valg af forsideillustrationen, som også indgår som vandmærke på flere af billederne på CD'en, på bogens bagside og som vignet til hvert kapitel. Der er tale om en grafisk gengivelse af en plante- eller træliggende figur med spiralsnoede grene i gyldne nuancer, der giver billedet en markant dybdevirkning. Illustrationen er uden relation til Úněticekulturen eller bronzealderen og kommer dermed til at virke malplaceret. Bedømt som publiceret bog, og ikke som indleveret afhandling, savnes helt generelt

en redaktionel og grafisk gennemarbejdelse samt en let sproglig korrektur. På trods af de nævnte skønhedsfejl og kritikpunkter er der tale om et grundigt og velkomment studie af en vigtig og rig region med betydning for den nord- og centraleuropæiske bronzealders tidlige udvikling.

Rune Iversen

Afdeling for Arkæologi
Saxo-Instituttet
Københavns Universitet

Felix Riede (ed.): *Past Vulnerability. Volcanic eruptions and human vulnerability in traditional societies past and present.* Aarhus 2015. 279 sider. ISBN 978-87-7124-232-4. Pris: 350 DKK.

Hvis den sovende supervulkan under Yellowstone parken i USA eksploderede, ville den ødelægge 2/3 af Nordamerika, og et sort askeslør ville dække solen i flere år med drastiske klimaændringer til følge. Forskerne har observeret, at overfladen i Yellowstone er 74 cm højere end i 1923. Det tyder på, at den fyldes med magna.

Denne bog behandler ikke fremtidige vulkaner men fortidens. Alligevel er det en god ide at læse denne bog om vulkaner, der er redigeret af Felix Riede. Han anslår nemlig, at sandsynligheden for en faktor 6, vulkan- katastrofe i dette århundrede er 100 %. Denne engelsksprogede antologi med bidrag fra forfattere med baggrunde, der rækker fra vukanologi, antropologi, arkæologi, teologi, geografi, offentlig sundhed, filologi og litteraturstudier, beretter blandt andet om supervulkanen *Toba* på Sumatra for 74.000 år siden. Det er den kraftigste eksplosion, der har været på jorden de sidste to millioner år (kapitel 14). Denne supervulkan fik temperaturen til at falde 21 grader og var tæt på at udrydde alle dalevende jægere og samlere. Hovedfokus ligger imidlertid på vulkanske

begivenheder inden for de sidste 13.000 år. Bogens kapitler er et vidnesbyrd om, at der i verdenshistorien er vulkaner, der i den grad kan påvirke klimaet og forårsage sociale, kulturelle samt menneskelige ændringer – ja ændre vores keramikstil som på Kreta (kapitel 9, 10), pilespidser og våben blandt rensdyrjægerne i Nordeuropa (kapitel 13), vores fortællinger (kapitel 1, 3, 4, 5, 7, 8, 11), vores tro på magthaverne og guderne (kapitel 2 og 6), og især påvirke overlevelseshæder (kapitel 12) i agerbrugssamfund og i tætbyggede områder (kapitel 2, 3).

I 1275 e.Kr. skabte vulkanen *Mount Tarawera* på New Zealand eksempelvis den kraftigste vulkan de sidste 10.000 år, det vi kalder den lille istid. Iskerneboringer på Grønland bekræfter dette. Det berettes samtidigt i franske annaler fra *Sainte-Cathrine du Mont Abbey* i Rouen, at høsten fra korn og druer ikke modnedes, og samme år kom der en storm, der "væltede huse og træer". Den lille istid er en kold periode, der over de næste 4-500 år fik farvandet omkring Danmark til at fryse til is om vinteren, og det sneede helt ind i juni.

Også i 536 e.Kr. gik vulkanen i *Llopan-go* i El Salvador i udbrud. Den anses som årsagen til, at en sort askesky dækkede solen, hvilket igen medførte en flerårig klimaforværring i jernalderen. Muligvis er denne begivenhed årsagen til, at mytologien om de nordiske guder opstod. For samtidigt med at askeskyen spores i de grønlandske isboringer og i romerske forfatteres kilder, finder vi i de arkæologiske kilder et skifte i bebyggelsesstrukturen og i nedlagte genstande. Nu er det guldskatte med mytologiske motiver af Odin, Balder og Tor, der dukker op. Myten om Ragnarok, de sidste dage inden jordens undergang i den nordiske mytologi, kan være grundlagt i denne periode. For temaet er netop, at solen spises af Fenrisulven, og at der kommer kolde somre

og vintre, før jorden går under. Især våde og kolde somre kunne være katastrofale for datidens agerbrugere. Når solen svigtede, svigtede høsten, og mennesker og dyr sultede. I en sådan situation kunne man let anklage magthaverne for at have svigtet. Vi ser i hvert fald i perioden efter vulkanudbruddet et nyt hierarki i bebyggelsesstrukturen, der også afspejler sig i en ændret religiøs praksis og i mytologien om de nordiske guder.

Der er også i nutiden eksempler på, at vulkanudbrud kan ændre magthavernes position. Da vulkanen *Mount Merapi* nær byen *Yogyakarta* i Indonesien i 2006 kom i udbrud, trodsede den lokale medicinmand myndighedernes opfordring til at flygte. Da lavaen flød uden om hans hus, fik medicinmanden en stærk symbolsk magt i en periode. Sultanen, der havde svigtet, måtte se sig miskrediteret. Medicinmandens magi var stærkere. På samme måde kan Nordens guder efter vulkanudbruddet i 536 e.Kr. have haft en stærkere magi end solen, der jo nok havde været dyrket siden bronzealderen. Den var jo blevet tilsløret og havde svigtet!

Et af kerneproblemerne med bogen, som også fremhæves af Riede, er det klassiske videnskabsteoretiske spørgsmål om, hvordan vi når fra en *korrelation* mellem vulkanske begivenheder og ændrede kulturelle praksisser til en *kausalitet*. Fordi der i en statistisk undersøgelse eksempelvis findes en korrelation mellem større fødder og større næser på drenge, er der ingen *kausalitet*, fordi det er deres alder, der igen er styret af hormoner, der er årsagen. På samme måde i denne bog er problemet, når vi bevæger os langt tilbage i tid at pege på en kausal sammenhæng mellem et vulkanudbrud og en social begivenhed. Kronologien og mængden af uafhængige indiciers tråde, der skal samles, er ikke altid stærk nok. Dertil har vi i arkæologien det klassiske problem, der inden for filosofien kaldes *equifinalitet* – at

flere begivenheder kan føre til det samme slutresultat. Det klassiske eksempel herpå er fra Lewis Binford, hvor han fortolker en række trækulsholdige gruber i Nordamerika til at være brugt til at røge skind, i stedet for at holde myg væk, mens en anden forsker foreslår, at gruberne også kunne bruges til at røge indersiden af lerkar. Der er etnografiske eksempler på alle forslag. Men det vi finder, er det samme: trækulsholdige gruber! Det er kun ved at undersøge grubernes kontekst nærmere, at vi måske finder indicier på, hvilken fortolkning der er stærkest.

Riede påpeger også, at en vulkansk begivenhed ofte kan have flere udfald. Katastrofens omfang er nemlig også afhængig af modtagernes sårbarhed, det han kalder *vulnerability*, i hvor stort et omfang samfundet socialt, fysisk og mentalt er rustet til katastrofale begivenheder. Her peges på faktorer, som går under det moderne begreb *resiliens*, hvor katastrofer indarbejdes i vores samfunds planlægning, livsstil, ja sågar i vores litteratur og fortællinger, som der er eksempler på fra Island og Sicilien. Ved at lægge vægt på dette bliver bogen ikke blot "endnu en bog om fortidens katastrofer", men også et redskab til at kortlægge hvordan man håndterer den kommende katastrofe. Riede ønsker at arbejde inden for disse poler, det såkaldte *dominerende*, naturvidenskabelige felt, og det *radikale* humanistiske felt. Det er mellem disse poler han ser for sig et forskningsprogram, han kalder *Paleoenvironmental Humanities*. Spørgsmålet er, om ikke hans metode i virkeligheden er den samme, som den Alison Wylie kaldte *archaeological cables* i 1989, der i korthed handler om, at vi vikler data, indicier og argumenter ind i hinanden, som et kabel, eller det Ian Hodder kalder *entanglement* i sin bog fra 2012. Søren Sindbæk kalder noget lignende for *high definition* archaeology.

Under alle omstændigheder, hvis Yellowstone eksploderer, vil det ændre ver-

denshistorien, ikke blot klimatisk, men også politisk og religiøst, som det gjorde for 74.000 år siden. Forskellen på dengang og nu er, at vi i dag er syv milliarder på vej til ni. Dengang var der vel færre mennesker end i Aarhus i dag - i hele verden! Askeskyen i 2010 fra *Eyjafjallajökull* i Island, der skabte kaos i den internationale flytrafik, er blot en svag skygge af de problemer, et højteknologisk og tætbeholdt samfund vil blive konfronteret med globalt. Den smukke røde himmel, man ser skildret på maleren, Edward Munchs maleri, *Skriget*, fra 1883 er også kun et mildt forvarsel om den stemning, der kommer. Faktisk skyldtes den smukke solnedgang på maleriet vulkanudbruddet på *Krakatau* i Indonesien. Mens vi venter på vulkanen, vil jeg derfor anbefale, at man læser denne bog. Begrebsapparatet i bogen kan ruste os lidt bedre til fremtidens katastrofer. De kommer. Spørgsmålet er bare hvornår. Det besvares ikke i bogen, heldigvis kan man måske sige.

Mads Ravn
VejeMuseerne

Christiane Ruhmann & Vera Brieske (red.): *Dying Gods – Religious beliefs in northern and eastern Europe in the time of Christianisation*. Neu Studien zur Sachsenforschung 5. Stuttgart 2015. 336 sider. ISBN 978-3-80623-260-8. Pris: 49 €.

Kristendommens fortrængning af de traditionelle førkristne religioner i Nord- og Østeuropa var, med en slidt kliche, en brydningstid. Tiden er farvet af sejrherrens historieskrivning, og moderne nationers ophavsmyter tager ofte indlemelsen i den middelalderlige europæiske fælleskultur, med den universelle kristendom som fundament, som sit startpunkt. Hedenskabet er ofte blevet set som en mørk og tilbagestående udifferentieret tid.

De førkristne religioner blev måske nok af kirken opfattet som en monolitisk størrelse, hvor en nøjere etnografisk forståelse af de hedenske samfund og deres forskellighed ikke var prioriteret fra officielt hold. At disse religioner dog ikke var statiske størrelser, og såvel lokale som regionale forskelle var mere reglen end undtagelsen, er både religionshistorikere og arkæologer i dag bevidste om. Missionsprocessen forløb over flere hundrede år, under forskellige samfundsmæssige rammebetingelser og en teologi i udvikling. De førkristne samfund i Nord- og Østeuropa eksisterede i en længere periode i periferien af et kristent senromersk rige, efterfulgt af de frankiske og byzantinske kristne kejserriger. Kristen indflydelse ses f.eks. tidligt i ikonografien, hvor kristne billedtemaer og gestusser omformedes til barbarernes egne formål. Modstand, hybridisering, synkretisme og akkulturation over flere hundrede år kan spores arkæologisk og nuancerer historieskrivningen baseret på den sejrende kristendoms egen skriftkultur, som det belyses i det symposiums-konference, der skal anmeldes i det følgende.

Det 64. internationale Sachsensymposium afholdtes 2013 i Paderborn samtidig med den internationale særudstilling "CREDO – Christianisering Europas" i samme by. Symposiumberetningen tæller 24 artikler. Den afsluttende sammenfatning er skrevet af Torsten Capelle, der døde i 2014. Bogen er tilegnet hans minde og indeholder en tematisk udvalgt bibliografi. Ifølge titlen er det geografiske fokus rettet mod Nord- og Østeuropa, hvilket dog ikke helt afspejles af bidragene. Blot et enkelt bidrag drejer sig således om missionen blandt de slaviske sorbere med udblik til andre slaviske stammer. Ellers ligger tyngden på Skandinavien og det angelsaksiske England. Flere bidrag har tilsyneladende ingen eller ringe tilknytning til det overordnede tema; det drejer sig om et studie af røntgenfotograferede

mønstersvejsede sværd, et tekstilstudie, samt en fremlæggelse af en gotisk/hunnisk krigergrav fra Juszkowo, Polen. En ret generel berøring med religiøse forestillinger har fremlæggelsen af en urnegravplads fra Bremerhaven-Lehe, samt en spædbarnsgrav med bevarede tekstiler fra Wurt Hessen, hvor der i gravlæggelsen tilsyneladende afspejles frygt for gengangeri. En udmærket gennemgang af kirkens rolle i det tidligmiddelalderlige Irland og resultaterne af udgravningen af klosteret Clonfad berører heller ikke specifikt problematikken omkring mødet mellem førkristen og kristen kultur. Den følgende anmeldelse vil derfor koncentrere sig om de resterende artikler, der for oversigtens skyld kan grupperes omkring emnerne missionshistorie og lokal tilpasning i overgangstiden, centralpladser og landskaber, ikonografi samt spørgsmålet om det religiøse udtryk i gravskikken i tiden for kristendommens indtog.

Fire bidrag om missionens fremmarch og tilpasningen af lokale skikke og gamle helte- og sagnfigurer skal omtales først.

Et strejftog gennem de tidligmiddelalderlige kristne kilders syn på genstanden for missionen, de hedenske masser, samt forskellige former for omvendelser af hedenske fyrster, foretages af Lutz E. von Padberg. Missionærene var som bekendt ikke synderligt interesserede i detaljerne i den hedenske vranglære eller de fortabtes sjæleliv, og deres fremstillinger er derfor ofte stereotype og fordomsfulde. Dette er en påtrængende problemstilling for moderne forskere, når man læser de kristne kilder til de førkristne samfunds religion, og kildekritiske briller er her en nødvendighed. Kilderne til omvendelse blandt fyrsterne har et mere individuelt præg, og samarbejdet med fyrsten havde stor betydning for missionens politiske fremdrift; men også her følges et begrænset antal teologiske mønstre for fremstillingen. Formentlig er de fleste kilders

fremstilling af den sejrige kristning en forsimpning af det skete, hvor politiske hensyn uden direkte rod i kirken nok underspilles.

Den militært understøttede mission bland sorberne, i det nuværende Böhmen, er temaet for artiklen af Matthias Hardt – som omtalt den eneste artikel indenfor emnekredsen med fokus på slaverne og dermed Østeuropa. Den frankiske undertvingelse af dette område og følgende kristning udgik fra befæstede borgkomplekser, hvor kirkerne lå beskyttet mod de hyppige revolter mod erobrerne. Centralpladser med egentlige templer, som omtales for andre slaviske stammer af Thietmar af Merseburg og Saxo Grammaticus, synes ikke at være et fænomen hos sorberne, hvilket antydes af manglen på arkæologiske fund af gudebilleder og beskrivelsen af deres centrale helligdom, Zutibure, som en lund i den åbne natur, der i øvrigt blev jævnet med jorden og erstattet af en kirke. Hvis man skulle være i tvivl, er der her et tydeligt eksempel på, at kristningen bestemt ikke altid var en fredelig eller frivillig affære.

Vikingetidens runesten som vidnesbyrd om kristningen i Skandinavien gennemgås af Anne-Sofie Gräslund med fokus på Uppland i 11. årh. Kun et fåtal runesten nævner selve kristningen, med Harald Blåtands runesten som det fornemste eksempel. Runetekster med bønner eller omtale af brobygning, der blev anset for en prisværdig kristen bedrift, samt billeder af kors og andre kristne temaer, illustrerer udbredelsen af kristendommen i Uppland, hvor nye symboler og temaer inkorporeredes i den lokale kultur af de nyligt omvendte generationer af stormandsfamilier.

Barbara Yorke undersøger de gamle guders og heltes skæbne i det angelsaksiske England efter omvendelsen. En gud som Odin kunne i en euhemeriseret version, som et guddommeliggjort menneske, leve

videre som stamfader til de engelske kongeslægter, mens en heltefigur som Vølund et stykke tid kunne optræde side om side med kristne temaer, som eksempelvis på elfbenbenskrinet Franks Casket, som en stadig relevant rollemodel i et samfund med de samme æresbegreber som før kristningen. Andre guder og sagnfigurer blev forvist til dæmonernes rækker. Efterhånden som en mere snæver tolkning af den kristne kultur fik fodfæste efter den Karolingiske Renæssance, måtte disse figurer fra den førkristne tid dog vige pladsen for kristne helte som ærkeenglen Michael og nye figurer fra den romantiske ridderlitteratur.

Den nye tro kom i løbet af sin udbredelse til at overlejre et landskab allerede besjælet af guder, ånder og helligdomme, hvor etablerede centralpladser og den samfundsmæssige magt forbundet med disse pladser kunne være både sæde for opposition eller støttepunkter for udbredelsen af den nye orden.

I en opsummering af tidligere forskning gennemgår Sarah Semple det angelsaksiske besjælede (numinøse) landskab, hvor naturhelligdomme, ældre ruiner, gravmonumenter, træbyggede templer, hellige søjler og centralpladser med haller, såsom Yeavinger, udgjorde et spirituelt ladet landskab op til introduktionen af kristendommen.

Clifford M. Sofield fokuserer på en klasse af rituelle deponeringer af knogler med kontinuitet gennem 5. til 9. årh. i det angelsaksiske område. Strukturerede deponeringer af knogler, ofte med særlig mange kranier og større artikulerede dele af dyrekroppe, findes i kontekster, der normalt tolkes som sekulære: grubehuse, grøfter og gruber knyttet til almindelige bebyggelser, og kan tolkes som husofre og ritualer forbundet med liminaliteten i bebyggelsernes grænser, nedlæggelser og påbegyndelser af konstruktioner. Enkelte menneskeknogler placeret sammen med

dyreknoglerne er af særlig interesse og understreger den rituelle karakter, men kræver nærmere udforskning: Er der tale om menneskeofre, eller er der noget andet på spil? Massive successive deponeringer af dyreknogler, især kranier, i dybe gruber kendes både fra Yeavinger, op mod væggen af det formodede kulthus, samt i forbindelse med kristne klostre. Fællesnævneren synes her at være konsumtionen af kød i stor skala under traditionelle ritualiserede former, der kunne fortsætte uafhængigt af, om der var tale om førkristne eller kristne gejstlige gilder.

Uppåkra er med mange års udgravninger og sensationelle fund efterhånden en vægtig kandidat til rollen som den førkristne centralplads i Skandinavien *par excellence*. Lars Larsson opsummerer de velkendte og spektakulære udgravninger af kulthuset med fund af guldgubber og rituelt udstyr i form af drikkebægre, våbenofrefundet nord for huset, og sekvensen af haller vest for kulthuset, samt de kristne objekter og spørgsmålet om kristendommens etablering i området. Af de nyere resultater er analyserne af knoglerne fundet nord og vest for kulthuset særligt interessante. Indblandet i den store mængde af dyreknogler er der også humane fragmenter, der ligesom de resterende knogler har gnavemærker og slid, hvilket tyder på, at de har ligget eksponeret på jorden. Sekvensen af huse og haller vest for kulthuset viser gentagne nedbrændinger, hvor brandlagene også her indeholder menneskeknogler med gnavespor og forvitring. Spørgsmålet er her, hvad disse fund afspejler. Er de gentagne nedbrændinger og genopbygninger tegn på et uroligt samfund, hvor kun kulthuset blev stående over mange generationer? Og hvorfor er de indebrændte ikke fundet værdige til normale begravelser? Uppåkra fortsætter med at give gådefulde indblik i det førkristne samfunds mærkværdigheder.

Bertil Helgesson løfter blikket til resten af Skåne, med en regional undersøgelse af rituelle landskaber og centralpladser ud fra både arkæologiske fund, kartografiske kilder, stednavne og sagnmateriale: Lund/Uppåkra, Östra Karaby, Vä, Degeberga og Maletofta. Mulighederne for kultpladskontinuitet fra førkristen til kristen tid kan sandsynliggøres i enkelte tilfælde. Det pointeres, at kildekritiske problemer er vigtige at være sig bevidst, især i omgangen med skriftlige og legendeagtige kilder. I udforskningen af regionale netværk af centralpladser med kultiske funktioner er det naturligvis fællestrækkene, der eftersøges, men de unikke tilfælde må ikke desto mindre påregnes som en vigtig faktor.

De ikonografiske studier fokuserer på skandinavisk materiel kultur i tiden før selve missionen, især guldrakteater, reliefspænder og guldgubber, og understreger en fælles forståelse for denne billedtradition som delvist integreret i en større europæisk tradition, med reflekser af senklassiske og kristne temaer og motiver.

Spørgsmålet om, i hvor høj grad fælles religiøse forestillinger var udbredt i Nordeuropa før kristningen, behandles i artiklen af Charlotte Behr. Nyere studier af religionshistorikere i vikingetidens religion har ofte understreget lokale og regionale variationer og forskelle, hvilket også afspejles i det varierede arkæologiske materiale til belysning af rituel adfærd i yngre jernalder. Et vist fravær af en teologisk doktrin og ringe mulighed for håndhævelse af en sådan i sammenligning med kristendommen, er formentlig en del af forklaringen. Fremvæksten af en egentlig billedkultur fra det 4. årh. kan have bidraget til at stabilisere og udbrede bestemte forestillinger, hvor mundtlig fortælletraditioner og rituelle handlingsmønstre af Behr anses for mere flydende måder at fastholde religiøse traditioner. Muligvis var det først med introduk-

tionen af disse billedkonventioner, at de forskellige guder og deres tilknyttede mytologi tog fast form. Da først disse billedkonventioner var blevet defineret, kunne de spredes via elitenetværk og forbundne værksteder. Guldrakteaterne, med deres ret standardiserede billedtemaer, kendes i over 1000 eksemplarer fra en periode på omkring kun 100 år, hvilket viser, at deres brug ikke var begrænset til en snævert defineret aristokratisk elite og er dermed et førsteklasses eksempel på, hvordan en hurtig og bred spredning af et bestemt budskab og symbolsprog i et proto-statsligt samfund fungerede som effektiv propaganda. Man kan indvende, at der ikke er fuld enighed om brakteaternes budskab, hvor Behr følger den udbredte tolkning fremsat af Karl Hauck, at der især er tale om afbildninger af guder med fokus på en mytologisk cyklus med Odin og Balder i hovedrollerne. Behr citerer en skeptisk kommentar fra Nancy Wicker og Henrik Williams omkring eksistensen af en standardiseret dogmatisk religion i folkevandringstiden kontrolleret af en elite og centreret omkring Odin og Balder. For undertegnede er essensen af dette spørgsmål ikke så meget på hvilket niveau, man skal forestille sig, at en elite kunne udøve kontrol over religiøse forestillinger i det 5-6. årh., hvor Behrs model forekommer overbevisende, men om Haucks indholdstolkning er korrekt. Jeg hælder mere til en tolkning af motiverne som centreret om rituelle handlinger og jordiske stormænd og fyrster. Denne diskussion er dog, desværre, ikke en del af artiklens sigte, hvor det mytologiske perspektiv explicit er præmissen.

Karen Høilund Nielsen undersøger muligheden for kristne eskatologiske iders indflydelse fra Romerriget og særligt Konstantinopel på ikonografi og ædelmetaldeponeringer i Sydskandinavien i 5-6. årh., nærmere bestemt den udbredte angst for den kommende Dømedag.

Teologiske udregninger havde sat en dato omkring år 500 for Herrens genkomst. I 6. årh. blev den apokalyptiske stemning holdt i live af en serie af naturkatastrofer, inklusive den Justinianske pest og den atmosfæriske katastrofe år 536, der blokerede solens lys og skabte misvækst. Det foreslås, at den tiltagende frekvens af ædelmetaldeponeringer i Sydskandinavien op mod år 500 afspejler denne religiøse stemning som en udefra kommende impuls, formentlig overført ved mere eller mindre direkte kontakt mellem Sydskandinavien og Konstantinopel. Året 536 er blevet set som sammenfaldende med et boom i gulddeponeringerne, en offerskik der snart efter ophørte, ligesom produktionen af guldrakteaterne, hvilket afspejler afslutningen af et bestemt samfundssystem og en gammel elite; med andre ord begyndelsen på en ny tid, yngre germansk jernalder. Et særligt motiv i Stil I identificeres på reliefspænder og brakteater som en kamp mellem mennesker og dyr og tolkes som et dommedagstema, der således understøtter teorien om en angstfuld stemning i perioden. Man kan indvende, at denne tolkning naturligvis kan diskuteres – om der i alle tilfældene er tale om aggressive vilddyr, eller om menneskefigurerne går deres undergang i møde på disse motiver, er et åbent spørgsmål. Dette har dog ikke nødvendigvis konsekvenser for teorien om en indflydelse fra kristen undergangsstemning i perioden, der er et interessant bud på en tolkning af baggrunden for den intensive offerpraksis omkring år 500 i Sydskandinavien.

Vekselvirkningen mellem den europæiske kristne og den nordeuropæiske førkristne kulturkreds undersøges af Alexandra Pesch med en gennemgang af udvalgte billedmotiver. Modstillingen mellem den kristne civilisation og de nordlige førkristne samfund er i lyset af dette materiale ikke så kategorisk, som ofte fremstillet. Den germanske billedtra-

dition er udviklet under stærk indflydelse fra senantik og tidligmiddelalderlig kultur, og mange motiver og symboler er fælles, hvor f.eks. menneskefigurer fra Norden optræder med gestusser, som i en kristen kontekst ville blive forbundet med martyrer, apostle eller Kristus selv, mens Odin ofte er et bud på en tolkning i den hedenske kontekst. Den rige flora og fauna forbundet med det kristne koncept om Livstræet og den paradisiske fred i Edens Have kunne eksempelvis også udtrykkes tydeligt med den germanske dyrestil II, der andre steder fungerer i et fortsat ramhedens miljø. Denne vekselvirkning og sammenblanding af motiver og betydninger giver både ledetråde til at tolke billederne, men som Behr pointerer, gør den paradoksalt nok også eksakte tolkninger svære og ofte genstand for diskussion.

Margrethe Watt fører spørgsmålet om tolkningen af Skandinaviens billedkultur i lyset af kristne paralleller videre til guldgubberne. Figurer med "frie håndgestusser", ofte nøgne, er i fokus for den videre analyse, hvor også de små guldfiguriner og udskåret guldblik fra de nyere fund fra Smøringe inddrages i tolkningen. Sammenligningsmaterialet fra kristen ikonografi viser en række håndgestusser, der udtrykker formelle liturgiske koncepter. Adoratio-gestussen, med hævede arme og udadvendte håndflader, optræder kun på én kendt guldgubbe, men er ellers velkendt fra både brakteater og andet ældre materiale i Sydskandinavien og optræder i kristne motiver på f.eks. burgundiske bæltespænder, hvor guddommelig hjælp og indgriben er temaet, såsom "Daniel i løvekulen". Meget udbredt på guldgubberne er til gengæld gestussen med nedadvendte arme og udadvendte håndflader, oftest forbundet med de nøgne figurer. Den kristne prototype er Guds åbenbaring, epifani. En variant over denne gestus er med indadvendte håndflader, placeret på maven, der kendes fra en lille

gruppe guldgubber, men også f.eks. på figurinerne fra Lunda. En tydelig kristen ramme for betydningen ses i en afbildning af Herrens indtog i Jerusalem på et samtidigt bæltespænde, hvor gestussen udføres af tilskuerne, altså en variant af adoratio-gestussen, et udtryk for ydmyghed og tilbedelse. Watt understreger, at selvom guldgubbernes gestusser ud fra sammenligningen med kristen ikonografi ofte synes at udtrykke underkastelse og ærefrygt i de højere magters nærvær, er figurerne ofte forsynet med genstande såsom halsringe, der angiver en høj sekulær rang. Watt har ofte før påtalt den udbredte nærmest automatiske tolkning af guldgubbefigurerne som guddomme og understreget, at der lige så vel kan være tale om afbildninger af menneskers rituelle adfærd. Artiklen afsluttes dog med en teori, hvor kategorien af henholdsvis påklædte og nøgne guldgubbefigurer tolkes som repræsentanter for de fra Snorres Edda kendte gudeslægter Aser og Vaner, med sidstnævnte opfattet som stammende fra en ældre frugtbarhedsorienteret kult. Watts studier af guldgubbernes gestusser er eksemplarisk, når det kommer til forståelsen af kropssprog og gestusser i den germanske jernalders billedverden, men denne anmelder finder dog, nok engang, et mere jordisk perspektiv mere overbevisende.

Artiklerne om gravskik i omvendelsestiden fokuserer på henholdsvis det angelsaksiske England i det 7. årh. og Mälarenregionen i Sverige i 11. årh. To af de tre engelske bidrag udspringer direkte af den store kronologiske undersøgelse "Anglo-Saxon England c. 550-720: the chronological basis", mens de svenske bidrag udspringer af projektet "A lost world? – Religious identity and practice in the Lake Mälaren region during the introduction of Christianity".

Catherine Hills argumenterer for en tolkning af de små bronzedåser med op-

hæng fundet i angelsaksiske kvindegrave fra 7. årh. som relikvieskrin. Den konkurrerende tolkning er, at der er tale om "work boxes" eller "thread boxes", da de ofte indeholder tekstilfragmenter, nål og tråd. Hills peger på manglende slidmærker på dåsernes låg, hvilket ikke tyder på en praktisk dagligdags funktion. Flere eksempler gives på dekorationer med kristne kors, samt analogier til kontinentale paralleller, der gennemgående tolkes som relikviekapsler udviklet fra antikke amuletkapsler. Små fragmenter af tekstil kan i denne sammenhæng tolkes som relikvier – ligesom splinter fra Korset, eller sten eller jord fra det Hellige Land. I England kan disse relikvarier være udviklet som en blanding mellem inspiration fra den frankiske elite på Kontinentet og den forudgående tids amuletposer. Ældre magiske forestillinger forbundet med vævning, såsom sejd og skæbnetro, kan også være en del af den symbolske baggrund for disse beholdere, hvis man stadig holder fast i en sammenhæng med "husfid". Man kan her tænke på de bornholmske paralleller fra Nørre Sandegård, som ikke inddrages af Hills. Åbningen af dem har afsløret, at de indeholdt tråd- og garnnøgler, nåle, samt i et enkelt tilfælde løg. Dåsen med garnnøgler og løg var meget slidt af brug, og dekoreret med dyrestil. Løget er blevet tolket i en symbolsk og kultisk sammenhæng og understreger mulighederne for forskellige tolkninger alt efter den religiøse kontekst og sammenvævning af praktiske og symbolske funktioner.

Spørgsmålet om tolkningen af den angelsaksiske gravskik før omvendelsen behandles af John Hines med udgangspunkt i resultaterne fra det nye kronologiske studie. Den automatiske tolkning af jordfæsteskippen med gravgaver som afspejling af tanker om den afdødes efterliv i dødsriget kritiseres for at være naiv og uden understøttelse i skriftlige kilder.

Nogen essentiel sammenhæng mellem trosforestillinger og gravskik er ikke givet, og religion kan ikke adskilles fra de sociale og økonomiske aspekter af kulturen, der afspejles i gravene. Med andre ord mener Hines ikke, at der findes noget sådant som en særlig hedensk gravskik før introduktionen af kristendommen. De kristne normer for gravskik indeholdt også muligheder for variationer og tilpasning, hvorfor det således bliver svært sikkert at adskille kristne og hedenske grave, f.eks. ud fra tilstedeværelsen af gravgaver eller ej. Kristendommens kulturelle dominans førte dog med udgangen af 7. årh. efterhånden til en vis begrænsning og standardisering af gravskikken.

Christopher Scull gennemgår kritisk den etablerede forståelse af den angelsaksiske kronologi for grave i folkevandrings-tiden og den efterfølgende "conversion period" i lyset af de nye resultater baseret på korrespondensanalyse og store mængder C14-dateringer. Skiftet er kendetegnet både ved en generel nedgang i mængden af jordfæstegrave med gravgaver og et mere simpel dragtsæt med nye perletyper i kvindegravene og nye våbentyper i mandsgravene. Skiftet er tidligere blevet dateret til ca. 600 e.Kr. og sat i forbindelse med missionens start i England år 597. Det kan nu påvises, at dette skifte allerede fandt sted i 560/70 og derfor ikke har noget med omvendelsen at gøre. En ny datering af ophøret af denne gravskik sættes til 660/80, dog med en stigning i antal og kvalitet af gravgaver i de sidste par generationer op mod denne skillelinje. På dette tidspunkt var hoveddelen af missionen allerede afsluttet, og opgivelsen af jordfæsteskippen med gravgaver kan derfor heller ikke tilskrives omvendelsen til kristendommen. Gennem hele omvendelsesperioden blev man således ved med at gravlægge sine døde efter gammel tradition, og ændringerne i gravskik eller mængden af investering i gravgaver

skal snarere forklares ud fra udviklingen i samfundet mere generelt end specifikt ud fra omvendelsen til kristendommen.

De førkristne gravpladser i Mälardalen blev ikke forladt i det 11. årh., som det er tilfældet i Sydskandinavien, men fortsatte som gravpladser for formodede kristne. Samtidig varede traditionen med at rejse kristne runesten længere i denne region end i resten af Skandinavien, hvilket kan være et tegn på langtrukne religiøse og sociale spændinger. Sten Tesch præsenterer i en længere og meget interessant artikel mange eksempler på grave og gravpladser, der synes at afspejle en ambivalent identitet i et bredt hedensk-kristent spektrum, hvor begrebet "hybriditet", hentet fra identitets- og postkoloniale studier, bruges som analyseredskab. Begrebet angiver en strategi for minoriteter og koloniserede grupper for at iscenesætte deres kulturelle identitet og modstand mod sociale forandringer ved bevidst at vælge og kombinere træk fra ældre tradition og de nye alternativer. Den svage kirkeorganisation i Mälardalen i 11. årh., hvor Hamburg-Bremens rettigheder på området blev udfordret af Vatikanet, og andre konkurrerende kirkeorganisationer også var på banen, gjorde, at der var ret frie muligheder for fortolkning af korrekt kristen adfærd. Et overregionalt kongedømme i samarbejde med kirken og indførelse af kanonisk lov med individuelle rettigheder på ejerskab af land må også formodes at have ført til konflikt med det traditionelle oðalsystem. I artiklen savner man en diskussion af templet i Uppsala, der ifølge Adam af Bremen var hovedsædet for den hedenske modstand så sent som i 1070'erne. Templets eksistens er blevet betvivlet af Henrik Janson, der ser Adams beskrivelse som en polemik mod Vatikanet og konkurrerende missionsvirksomhed i Mälardalen med de tre gudeidoler som en satirisk beskrivelse af konkurrenternes tilbudelse

af dødssynderne Hovmod (Thor), Raseri (Wotan) og Vellystighed (Fricco). Netop den store tæthed af runesten med kristne budskaber i regionen blev af Janson set som et tydeligt tegn på, at hedenskabet på denne tid forlængst var fortrængt fra Mälardalen, men tegnene på hybriditet og modstand i gravskikken i 11. årh. taler for, at hedenskaben endnu var en magtfaktor at regne med, og at individuelle konfessioner og kristen ortodoksi stadig var til forhandling.

Bådgraven fra Turinge, der er et eksempel på en genopfindelse af ældre gravskik i en fremskreden del af det 11. årh., er fokuspunktet for projektet "A lost World?", og skibet som symbol i overgangstiden er emnet for artiklen af Gunilla Larsson. Er skibsbegravelsen som udtryksform en tilbagevenden til førkristen symbolik? Og hvordan integreres denne symbolik så i en ny kristen kontekst? Turingegraven er en af flere kvindelige bådgrave, som Larsson fremhæver som en overset gruppe, hvor kvinden som aktiv agent i samfundet og i forbindelse med omvendelsen ikke bør undervurderes. Skibet som et førkristent symbol kan muligvis forbindes til frugtbarhedskult og kvindelige guddomme. I en kristen kontekst bruges skibet som metafor i beskrivelse af kirkearkitekturen, og på billedsten og mønter ses skibet lastet med et stort kors. Et forhold, som kan gå tilbage til førkristen tid, er skibets rolle som et fredeligt rum, der kendes fra landskabslovene og fra arkæologiske fund, hvor skibet begravet i Birkas vold kan forstås som en grænsemærke for byens "fridr".

Michael Neiss giver en biografi af smykkesættet i Turingegraven, komplet med skålspænder og kappespænde samt perler og hængesmykker, der alle hører hjemme i 10 årh. Udpræget slid og størrelsesforskellen på skålspænderne tyder på, at der er tale om sekundære varer, formentlig en kombination af forskellige sæt,

fra arvestykker eller ligefrem smykker plyndret fra ældre grave og abstraktionen og reduktion i størrelse på hængesmykkerne tyder på, at der er tale om kopier af ældre originaler. Kvinden er dog aldersbestemt til kun at være 25-40 år, og de resterende grave på gravpladsen tolkes som kristne. Ud fra denne "genstands-obduktion" tolkes graven således som et renæssancefænomen fra midt i det 11. årh., der griber tilbage til en ældre "hedensk" dragtmode, foruden båden som en traditionel gravform.

Symposiumskriftet "Dying Gods" indeholder mange forskellige vinkler på kristendommens indtog og fortrængning af de gamle religioner i Nordeuropa og England, belyst gennem et varieret kilde-materiale. Nogen fælles indgangsvinkel til, hvad religion er for en størrelse, og hvordan dette fænomen kan identificeres arkæologisk, er selvfølgelig ikke at forvente. Skriftet kan med fordel læses som en instruktiv oversigt over, hvordan feltet ser ud på vigtige fundkategorier og emner. Sammensætningen af artiklerne giver desværre et lidt ufokuseret præg. For læsere, der gerne vil vide mere om de gamle guders fald i Østeuropa, må man således nok henvise til den grundige gennemgang i katalogpublikationen fra Credo-udstillingen. Et gennemgående træk og en styrke ved publikationen er dog fokuseringen på de hybride identiteter og konkrete eksempler på, hvordan førkristne og kristne elementer integreres i den materielle kultur og praksis i overgangstiden. Der er altid fare for at anlægge et teleologisk perspektiv på troskiftet, men artiklerne her demonstrerer en medvidenhed om, at processen var kompleks og ikke uafværgelig eller indlysende for alle.

Kent O. Laursen
Moesgaard Museum

Martin Rundkvist: *In the Landscape and Between Worlds. Bronze Age Deposition Sites Around Lakes Mälaren and Hjälmaren in Sweden.* Archaeology and Environment 29. Umeå Universitet 2015. 153 sider. ISBN 978-91-7601-213-0. Bogladepris: Ikke oplyst.

Formålet med bogen er at undersøge placeringen af bronzealderfund i form af enkeltfund og depoter i området omkring søerne Mälaren og Hjälmaren i Sverige (Uppland, Västmanland, Närke og Södermanland). Forfatteren Martin Rundkvist (MR) anfører, at der i forvejen er publikationer vedrørende øvrige fundkategorier som grave, bopladser og helleristningslokaliteter fra området, og bogen om deponeringslokaliteter skal således indpasses heri. Overordnet set er den dermed en del af hele diskussionen om organiseringen af bronzealderens samfund samt relationen imellem de forskellige fundkategorier. Fokus er imidlertid på fundenes placering i landskabet, og intentionen er at udlede generelle karakteristika i lokaliseringen af depotfund fra bronzealderen (ca. 1700-500 BC). MR ønsker at udvikle heuristiske redskaber til at hjælpe arkæologer med at finde og identificere periodens deponeringslokaliteter i form af: "general landscape rules governing deposition" (s. 22), som eksempelvis kan være en hjælp i forbindelse med undersøgelser forud for større anlægsprojekter. Depotfund er ellers typisk ikke fundet i forbindelse med arkæologiske undersøgelser, men mere ved tilfældigheder i forbindelse med tørvegravning, drængrøfter og lignende. Det betyder, at der ofte savnes vigtige oplysninger om nedlæggelsesforhold, pakning, arrangering af genstande mv.

Allerede inden forordet indledes med tre citater, som på forskellig vis omhandler betydningen af øget fokus på de steder i landskabet, hvor der er gjort depotfund,

eller hvor der potentielt kan gøres depotfund. Et af citaterne vedrører metaldektorer, hvor MR i andre sammenhænge har udtalt sig positivt om en liberalisering af de svenske regler på området (se f.eks. "Fornvännen" 2008, 118-122). Citaterne står ukommenterede på siden, men med erfaringerne fra bl.a. Danmark, hvor depotfund i disse år typisk findes ved brug af metaldektorer, er det en relevant parameter i relation til bogen. Det nyttige i at afsøge områder med metaldektorer omtales også i senere kapitler i bogen og er en del af MR's opskrift på lokalisering af depotfund.

I de introducerende kapitler (1. Introduction og 2. Overview of the Data in Context) gives en udmærket gennemgang af forskellige nordeuropæiske publikationer, hvor depotfund er blevet behandlet i en landskabsarkæologisk kontekst, og hvor forfatteren har hentet inspiration. Der er en omfattende litteraturliste, og i bogens første del er der endvidere en god fremlæggelse af forskellige syn på fortolkninger af fundgruppen. Her gør MR dog ikke meget ud af at forholde sig til sit eget materiale i den sammenhæng, men konstaterer, at han i overensstemmelse med bogens titel hælder til den opfattelse, at depotfundene udtrykker en form for kommunikation med en anden verden. Derefter går videre med fundene i et landskabsperspektiv.

Bogen er ikke tekstmæssig lang, men datamængden er relativt omfattende (19 tabeller alene i tekstdelen fra introduktion til konklusion, der fordeler sig på 44 sider). Hertil kommer et indeks (Gazetteer, s. 54-67), hvor en række udvalgte deponeringssteder gives en grundig præsentation. Appendix A (s. 77-123) indeholder fotos af udvalgte fund, fundsteder samt kortmateriale. I Appendix B (s. 124-137) vises en fundliste over kendte lokaliteter og tilhørende fund (her er indsamlet oplysninger om 143 stk), mens

Appendix C (s. 138-153) er en liste over fund med mere usikre oplysninger. Når listen i Appendix C regnes med, kommer MR op på 391 fundsteder. Der er således uden tvivl brugt megen tid på et stort og grundigt arbejde med indsamling af fundoplysninger, indhentning af diverse kortoplysninger samt udarbejdelse af diverse kort og tabeller. Formodede depotfund fra alle bronzealderperioder indtages, og der er både tale om genstande af sten og bronze. Materialet behandles i kapitel 3 (Grouping and Characterising the Sites). Her pointeres vigtigheden af depotfundenes tilknytning til forskellige typer af vådområder og vand i det hele taget i form af moseområder, åer, søer, vige mv. Søer (særligt de lange) og søbredder er den mest almindelige kategori (47 af fundstederne). Flodfund indgår også, og her er det et karakteristisk træk, at der er fund ved strømfyldte steder eller ved steder, hvor vandløb ændrer karakter. Overordnet er det dog vanskeligt at få et klart overblik over, hvor gennemgående de enkelte karakteristika ved pladserne er, og om de koncentrerer sig i bestemte områder. Derved bliver konklusionerne nemt lidt generelle udtalelser om landskabskarakteristika, som vil være svære klart at udpege og teste. Fundbilledet med dominans af vand og vådområder stemmer generelt set overens med deponeringer fra det nordeuropæiske område, men da bogens undersøgelsesområde netop er et udpræget sølandskab, er det heller ikke så overraskende. Fund fra tørt land er dog også en del af fundbilledet – f.eks. i relation til større sten. I forhold til genstandene nævner MR bl.a., at sværd og dolke knytter sig til moser, hvor der eksempelvis kun sjældent forekommer økser. Materialet antyder således nogle tendenser, men det er alligevel ikke helt stort nok og for blandet i udtrykket til, at det kan overføres til generelle modeller på en overbevisende måde.

Netop det varierede og det vanskelige ved at rubricere materialet er et væsentligt problem ved at arbejde med depotfunds-materiale i en landskabsmæssig sammenhæng. Her er nogle klare fællestræk, som eksempelvis vand og vådområder, men samtidig præges materialet af stor variation i detaljen. Noget af det samme kan siges om landskaber generelt set, hvor der både kan være overordnede ens træk og samtidig stor detaljeringsgrad. Og selvom de overordnet set kan synes ens, var det netop ikke alle steder, der blev udvalgt til deponeringssteder. En diskussion som godt kunne have været mere udfoldet i bogen.

I forordet gøres det klart, at undersøgelsesområdet er valgt ud fra en præmis om, at det ikke skulle ligge for langt væk fra det område, hvor MR selv bor. Det giver god mening i forhold til et landskabsarkæologisk perspektiv og ønsket om at opleve mange af stederne til fods, men der savnes imidlertid en sammenligning med andre områder i Sverige, da det er uklart, hvor tæt fundmængden i undersøgelsesområdet er i forhold til andre områder. Dette ville dog kræve yderligere en ret omfattende arbejdsindsats med kortmateriale og i arkiver, men MR anfører imidlertid også (s. 22), at undersøgelsesområdet ikke er særlig rigt sammenlignet med eksempelvis Skåne. Derfor vil det også være mere vanskeligt at opstille klare analysekriterier, og dette må nok betegnes som bogens Akilleshæl. Fordi det derfor ikke stemmer godt overens med hensigten om, at MR med inspiration fra forskere som Arnoldussen og Fontijn (2006) vil forsøge at opstille nogle generelle landskabelige regler for deponeringer. MR har helt ret i, at depotfundenes landskabelige placering formentlig rummer en væsentlig nøgle til en større forståelse af fundgruppen, og det er et vigtigt og prisværdigt arbejde, som han har taget hul på. At besvare problemstillingen mere fyldestgørende ville

dog kræve flere vidnesbyrd om diakrone deponeringstraditioner i landskaber, end undersøgelsesområdet kan levere (I kap. 3 omtales kort seks stykker).

Samtidig er det en generel anke, at det på trods af diverse tabeller og kort er vanskeligt at få overblik over materialet, hvor der godt kunne have været gjort et større arbejde for at præsentere materialet for læseren på en mere overskuelig måde. Det gælder dels for de mange lokale stednavne, som er vanskelige at få overblik over, når man ikke er kendt i området, dels for kortmaterialet. For sidstnævntes vedkommende mangler der for det første et oversigtskort over Sverige med en markering af undersøgelsesområdets placering, mens kortene i Appendix A er vist i en så forstørret skala, at man meget nemt mister overblikket over deres placering og derfor savner at få vist dem i relation til et oversigtskort.

I det fjerde og konkluderende kapitel oplister MR fem punkter i en form for huskeliste i relation til regler for depotfund og deres landskabelige placering i forbindelse med planlægning af arkæologiske undersøgelser. For det første at tjekke undersøgelsesområdet for tidligere fund og være opmærksom på klumpninger af depotfund. For det andet at tjekke landskabet ved gennemgang af historisk og geologisk kortmateriale. For det tredje at kigge efter steder, hvor vandløb ændrer karakter – fx løber sammen. For det fjerde at kigge efter forekomst af bopladser og helleristningslokaliteter, der kunne være forbundet med deponeringssteder (inden for en afstand af ca. 1,8 km) og endelig for det femte at undersøge lovende områder i terrænet med detektor og gravemaskine. Det er gode og væsentlige forslag, men reglerne er dog også meget generelle, og formentlig ville der potentielt være mange lokaliteter at undersøge. Det er dermed ikke nogen nem opgave, MR har givet sig selv, og

bogen giver heller ikke en færdig opskrift til brug i felten. Forhåbentlig vil den dog betyde, at der kommer fokus på en større forståelse af de aktiviteter, der foregik ude i landskabet lidt på afstand af bo-pladser, marker og grave, og som nævnt er det i den henseende et prisværdigt arbejde, som MR har taget hul på.

Lise Frost
Moesgaard Museum

Olaf Wagener (Hrsg): *Arborte im Mittelalter und der Frühen Neuzeit. Bauforschung. Archäologie. Kulturgeschichte.* Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte 117. Petersberg 2014, 304 sider. ISBN 978-3-7319-0093-1. Bogladepris: 69 EUR.

På dansk kalder vi den "Hemmelighed", middelalderens betegnelse for det rum som mennesket benytter til at forrette sin nødtørft, mens man på tysk kalder dette nødvendighedens hus for "Aborte". Bogen handler kort sagt om lokummer og latriner i middelalder og nyere tid, og det hører for danske forhold til sjældenheden, at en hel antologi dedikeres til så snævert et tema. Heldigvis er dette stadig muligt i de tysktalende lande, og jeg kan kun glædes ved at holde en bog i hånden, der virkelig er indbegrebet af grundig og empiribaseret forskning. Bogen handler dog om meget mere end blot de latrinære forhold i middelalder og tidlig moderne tid.

Bogen udkom i 2014 og er resultatet af en konference med titlen "Das "Stille Örtchen" Fäkalien und ihre Entsorgung im Mittelalter". Antologien består af en introduktion af redaktøren Olaf Wagner og 32 bidrag, hvor alle, på nær et, er forfattet på tysk og af noget varierende længde på mellem 5-15 tryksider.

Overordnet set er de fleste artikler velskrevne og godt illustrerede. Der er

fra redaktørens side ikke foretaget nogen tematisk inddeling af bidragene, og indholdsfortegnelsen giver det umiddelbare indtryk af en samling vidt forskellige artikler, der alle har det til fælles, at de tager udgangspunkt i lokummer og latriner. Til fremtidige læsere skal der derfor her gives et forsøg på en tematisk inddeling:

Introduktion: Disse fungerer som en grundlæggende introduktion til tematikken. Kursorisk gennemgår G. Ulrich Grossmann forholdene og udviklingen i klostre, på borge, i by og på land. Han tegner et billede af den store variation, der findes inden for anlægstypen. I et forskningshistorisk perspektiv afspejler denne gennemgang, at temaet kun i begrænset omfang tidligere har været behandlet, og at der stadig mangler en etablering af en egentlig kronologi og kortlægning af anlægstypens udvikling og placering. Gennem de billedlige kilders mangfoldighed introducerer Johannes Grabmayer os til, hvorledes man på forskellig vis har gengivet de latrinære forhold, hvorledes man har forrettet sin nødtørft og ikke mindst natpotten! Desværre er dette bidrag det eneste af sin slags i antologien, der generelt savner et mere flerfagligt tilsnit. Bidragene af Beatrix Petznek og Güther Stanzl giver gennem arkæologiske og skriftlige kilder den antikke baggrund for håndteringen af fækalier i middelalderen.

Lokummer og latriner på borge: Denne må betragtes som en af antologiens hoveddele og behandler hovedsageligt bygningsarkæologiske aspekter. Man mærker, at forfatterene er borgforskere og ikke lokumsforskere; Dieter Barz overvejelser vedrørende udviklingen af lokummet i højmiddelalderens fæstningsbyggeri, bidragene af Jan Kamphuis og Teco Hermans, som på grundlag af den nederlandske borgarkitektur diskuterer, om lokummet udelukkende opfyldte funktionelle behov eller også var udtryk for en funktionel luksus, og Oluf Wagners

overvejelser vedrørende placeringen og tilgængeligheden til lokummet på middelalderlige borge og placeringen af afløbet både i murlivet eller udvendigt. Udover disse mere generelle betragtninger udgør flere af bidragene indgående behandlinger af enkeltmonumenter med fokus på faser og kronologi; Stefan Köhls redegørelse for tre faser af lokummer med tre forskellige løsninger på Burg Montfort, Reichard Schmitt meget udførlige fremlæggelse af latrinkronologien på Schloss Neuenburg ved Freyburg (Unstrut), Johannes Müller-Kissings kommentar til lokumstårnet på Falkenburg ved Detmold-Berlebeck, Kurt Freins indgående behandling af lokummet på Burg Reichenberg og Andreas Priesters analyse af lokummets placering i rumorganisationen på renæssancens adelsborg i Thüringen.

Lokummer og latriner i byer: Denne del trækker hovedsageligt på arkæologiske kilder til belysning af tematikken; Jens Friedhoff ser tværgående på forholdene på rhiniske og westfalske borge, klostre og byer på baggrund af skriftlige og arkæologiske kilder under inddragelse af bygningsarkæologiske iagttagelser. Hertil kommer en fremlæggelse af forholdene i en lang række tyske byer: Karin Sczech om Konstanz, Freiburg i Breisgau og Erfurt, Manfred Gläser om konstruktionen af latriner i Lübeck og Doris Mührenberg om indholdet af latrinerne som kilde til hverdagslivet samme sted. Benjamin Laqua tager udgangspunkt i de konflikter, der i senmiddelalderens byer opstod ved håndteringen af menneskelige efterladenskaber, og her var latriner ingen undtagelse. Stephan Sander-Faes giver et glimrende eksempel på denne konflikt og håndteringen heraf i Zadar i det nuværende Kroatien, hvor Franciskaner klostret i 1564 kommer i strid med deres naboer i forbindelse med etableringen af en ny spildevandsledning. Daniel Burger behandler natmændene og deres arbejde i Nürnberg, og hvorledes

etableringen af en ny og større latringrube ved dominikanerklostret i 1469 kostede flere mænd livet, da de druknede i fækali-erne. Bernd Fuhrmann breder dette perspektiv ud til at omfatte affaldshåndteringen i byerne i den øvre del af Tyskland fra 1300-tallet til 1500-tallet, og spørgsmålet om det var en privat eller offentlig opgave. Benedikte Stadler sætter gennem bygraven omkring Mannheim fokus på voldgraven som deponeringssted for bl.a. fækalier og på de negative sundhedsmæssige konsekvenser, dette har haft.

Lokummer og latriner i klostre: Selv om man fra mange klostre, ikke mindst de danske, kender meget til latrin og toiletforholdene, beskæftiger sig kun to bidrag med dette. Alfons Zettler og Ulrich Knapp tager begge udgangspunkt i klostergrundplanen fra St. Gallen, et meget oplagt, men ikke særligt nytænkende udgangspunkt. Zettler ser på de antikke forbilleder, mens Knapp ser på latrinanlæggenes udformning i klostre. Arkæologiske undersøgelser af latrinanlæggene, glimre ved sit fravær og havde med gode eksempler styrket begge bidrag.

Lokummet og latrinen i kulturhistorisk kontekst: Fækaliernes rolle i den før moderne sygdomsteori og ikke mindst forandringen i den europæiske opfattelse og forståelsen af hygiejnen i løbet af nyere tid, behandles i bidragene af Patrick Sturm og Alfred Stefan Weiss. I forlængelse af de tidligere omtalte bidrag af Beatrix Petznek og Günther Stanzls viser bidraget af Thomas Schuetz om Ibn Jubairs beskrivelse af det kristne Akkon og Kathrin Machineks bidrag om hygiejne i islamiske fæstninger, der understreger forskellene imellem den middelalderlige europæiske latinske kultur og den samtidige islamiske kultur. Disse var ikke indrettet efter vores moderne forestillinger om renlighed og hygiejne, men så de der udstationerede soldater kunne følge de religiøse forskrifter om bøn og individuel rituel renlighed. Den

etymologiske og definatoriske forbindelse mellem herskerens "trone" og den "anden trone" (latrinen) og de kultur- og socialhistoriske aspekter af dette præsenteres af Siegrid Schmidt. At det ikke altid var nedværdigende og negativt at dø, mens man befandt sig på latrinen, viser Julia Birkhards og Manuel Kamenzin med mordet på ridderen Erasmus Lueger i 1484 på borgen Lueg i det nuværende Slovenien, idet man skelnede mellem et beklageligt uheld og en guddommelig straf. Baggrunden for dette negative billede som stod skarpt i kontrast til Ars Moriendi, tegner Patricia Tesch-Mertens med udgangspunkt i en analyse af den tidlige middelalders historiografi, der især havde sit negative forbillede fra beretningen om hvorledes præsten og kætteren Arius døde mens han forrettede sin nødtørft. De finurlige skatologiske figurer, der både kendes fra verdslige og gejstlige sammenhænge i senmiddelalderen, præsenterer Elizabeth den Hartog med eksempler fra det nordlige af Nederlandene.

Antologiens største mangel er det påfaldende fravær af naturvidenskabelige undersøgelser, der kunne have bidraget til at løfte den ud af det borg- og bygningsarkæologiske hængedynd, som præger dens helhed. Men "*Arborte im Mittelalter und der Frühen Neuzeit*" samler et ellers overset forskningsområde og en anlægstype, som ellers kun findes behandlet i sammenhæng med bygningernes øvrige helhed. Man kunne måske rette den kritik, at ved at behandle disse særskilt mister man konteksten, men dette er på ingen måde tilfældet med denne antologi. Tværtimod giver den inspiration til at se på latriner, lokummer og hemmeligheder fra nye vinkler og se dem som andet end blot "det lille hus".

Lars Meldgaard Sass Jensen
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Rainer-Maria Weiss & Anne Klammt (Hrsg.): *Mythos Hammaburg. Archäologische Entdeckungen zu den Anfängen Hamburgs.* Veröffentlichung des Helms-Museums, Archäologisches Museum Hamburg, Stadtmuseum Harburg Nr. 107. Hamburg 2014. 508 sider. ISBN 978-3-931429-27-0. Pris: 29,50 EUR.

Hammaburg er nævnt første gang i de skriftlige kilder i 834. I flere århundreder har man søgt efter Hammaborgen, der opfattes som kimen til byen Hamburg og formodes at have ligget under Domkirkepladsen i byens centrum. Denne søgen er over tid næsten blevet til en myte. De første systematiske udgravninger blev gennemført i forbindelse med byens genopbygning efter 2. verdenskrig. Den daværende byarkæolog Reinhard Schindler har altid publiceret sine udgravningsresultater meget hurtigt og let forståeligt, men han har først og fremmest tolket dem på baggrund af de historiske kilder og kom dermed til at præge billedet af byens tidlige historie i de efterfølgende årtier. Først O. Harcks og T. Kempkes videnskabelige analyse og publikation af de gamle udgravningsresultater i 2002 har revideret den hidtidige tolkning betydeligt, men er stort set ikke nået ud til byens befolkning, hvor efterkrigstidens historiebillede stadig er gældende. I 2005/06 blev de foreløbige sidste store udgravninger på Domkirkepladsen gennemført. I 2011 lykkedes det K. Kablitz ved en bearbejdning af alle udgravninger i Hamborgs bykerne at komme med en ny tolkning af byens udvikling fra begyndelsen i det 8. årh. til 11./12. årh. I december 2013 blev der afholdt et tværfagligt, udstillingsforberedende kollokvium, som havde til formål kritisk at tage stilling til de nye arkæologiske resultater og sætte dem i relation til de få skriftlige kilder. Resultaterne fra denne konference danner grundlag for den foreliggende publikation, som er udkommet

i forbindelse med udstillingen "Mythos Hammaburg", som blev vist i "Archäologisches Museum Hamburg" fra oktober 2014 til april 2015.

Den rigt illustrerede antologi indeholder 46 artikler, skrevet af 39 arkæologer, historikere og geologer. Bogen er delt i tre hovedkapitler: "Mythos Hammaburg", "Die Suche nach der Hammaburg – im Spiegel archäologischer Forschung" og „Die Hamburger Befunde in der wissenschaftlichen Diskussion“.

I bogens første kapitel "Mythos Hammaburg" giver R.-M. Weiss på 36 sider et udførligt overblik over publikationens indhold, dens formål, problemstilling og den nuværende "Stand der Forschung". Allerede her får læseren et grundigt indblik i Hamborgs tidlige historie, som kort skal refereres her.

"Den ældste bebyggelsesstruktur (Hammaburg I) er et ovalt ringgrøftsanlæg (mål 48-58 m), anlagt engang i det 8. årh. på et næs ved udmundingen af åen Alster i Elben. Omkring 800, dvs. omtrent samtidig med Karl den Stores erobring af Saksen mellem 772 og 804, blev ringgrøften sløjfet. Området befandt sig på det tidspunkt i et spændingsfelt mellem saksisk, frankisk og slavisk overhøjhed. Men i modsætning til Esesfelth ved Itzehoe nord for Elben er Hamborg endnu ikke nævnt i de skriftlige kilder, og myten om Karl den Stores grundlæggelse af byen kan derfor aflives. Først med et gavebrev fra kejser Ludvig den Fromme til missionsbiskop Ansgar fra 834 rykker Hamborg ind i historiens lys. Omkring 15 år før Ansgars ankomst blev der bygget et nyt, større ringvoldsanlæg med et indre mål på 65 x 75 m (Hammaburg II). Der fandtes ikke spor efter bebyggelse indenfor ringvolden grundet yngre forstyrrelser. Keramik fra første halvdel af det 9. årh. fundet vest for Hammaborgen antyder en boplads her. Heller ikke Ansgars kirke har kunnet påvises arkæolo-

gisk. Man har altid ment, at kirken måtte have ligget indenfor borganlægget! Men under diskussionen ved kollokviet i 2013 fremførtes den tanke, at Ansgars kirke har ligget udenfor borgen og mest sandsynligt under den middelalderlige kirke Sct. Petri ca. 80 m nord for volden. I 845 blev Hammaburg overfaldet af vikinger og ødelagt. Ansgar var nødt til at flygte til Bremen, hvor han blev biskop. Selvom Ansgar i hamborgensernes øjne er tæt tilknyttet byen, har hans virke gennem sine 11 år i Hamborg ikke efterladt sig sikre arkæologiske spor.

Anden halvdel af det 9. årh. er politisk præget af den frankiske rigsdeling, som i høj grad kom til at påvirke den fremtidige kirkestruktur i Nordtyskland. Først efter flere årtiers stridigheder mellem ærkebispedømmet Köln og bispedømmet i Bremen oprettede paven endeligt i 893 et selvstændigt ærkebispedømme Hamborg-Bremen. Det ødelagte ringvoldsanlæg blev nu sløjfet og tilført kraftige planeringslag med en boplads horisont med grubehuse og ildsteder fra træhuse. Men lidt før år 900 kan der iagttages en massiv byggeaktivitet med opførelsen af en ny, meget kraftig ringvold (Hammaburg III), en udbygning af havnen og en udvidelse af bopladsarealet. Det er nærliggende at sætte dette "byggeboom" i forbindelse med udnævnelsen af Hamborg til ærkebispedømme, selvom ærkebiskopen stadig residerede i Bremen. I modsætning til de to forgængeranlæg fandtes indenfor Hammaburg III, med indre mål på 85 x 95 m, spor af 19 huse og to brønde, men ingen kirkebygning. Politisk var tiden præget af ærkebiskop Adaldags mere end 50-årige embedsperiode (937-988). Adaldag var tæt knyttet til kejseren Otto I. I denne periode fik Hamborg-Bremen endelig nogle vigtige bispedømmer, bl.a. Slesvig, Ribe og Århus, lagt ind under sig.

I årtierne omkring 1000 blev byen ramt af mindst tre store slaviske angreb (983,

1018, 1028), men den blev tilsyneladende hurtigt genopbygget. I begyndelsen af det 11. årh. blev Hammaburg III sløjft og erstattet af en 300 m lang afsnitvold, den såkaldte "Heidenwall", som nu beskytter hele næsset mellem Alster og Elben. Det formodes, at det er denne vold, Adam af Bremen betegner som "castrum nobile", opført af ærkebiskop og hertug i fællesskab i 1020'erne. Desuden havde hertugen overdraget arealet med den nedlagte ringvold til ærkebispem. De fire meget kraftige stolpehuller, som R. Schindler fandt under domkirken og tolkede som hørende til Ansgars kirke, stammer antageligt fra den nye domkirke i stedet. Adam af Bremen fremhæver udover den nye stenkirke, en stenbygning til bispem ("Bischofsburg") og en til hertugen ("Alsterburg"). Siden 1800-tallet har man søgt efter spor af disse bygninger, men uden held.

For årene 1066 og 1072 omtales igen voldsomme slaviske angreb med store ødelæggelser til følge. Ærkebispedømmet mister sine bispedømmer øst for Elben. Men også indflydelsen i det skandinaviske område er ved at mindskes. Det er på den baggrund, Adam af Bremen forfatter sin krønike om ærkebispedømmet Hamborgs historie. 1104, med oprettelsen af et ærkebispedømme i Lund, mister Hamborg-Bremen endegyldigt Skandinavien. Trods dette tab kan der alligevel fra omkring 1100 - ligesom i andre nordtyske byer - iagttages en økonomisk vækst med grundlæggelse af nye bydele. Dette skyldes en generel befolkningsvækst med forøgede skatteindtægter til følge. Ikke desto mindre er Hamborg i slutningen af 1100-tallet stadig mindre end andre nordtyske byer, men nye kejserlige privilegier, om f.eks. fri skibsfart, rettigheder til købmændene, og bortfald af ærkebispem forpligtelser over for greven af Holsten, gjorde i løbet af det 13. årh. Hamborg til et betydeligt handelscentrum, og byen blev i det 14. årh. en af de første hansestæder."

R.-M. Weiss formår at gengive den komplekse byhistorie struktureret og problemorienteret. Henvisningerne til de øvrige kapitler knytter de forskellige artikler godt sammen, noget som oftest mangler i konferencepublikationer. Artiklen kan derfor både betragtes som bogens introduktion, resumé og konklusion.

I bogens andet kapitel bliver de arkæologiske udgravninger fra 1947 til 2006 nærmere præsenteret. Indledningsvis giver A. Klammt en forskningshistorisk oversigt over R. Schindlers udgravninger efter anden verdenskrig og fremhæver hans fortjeneste og betydning for Hamborgs byarkæologi. I kapitlets hovedartikel fremlægger K. Kablitz resultaterne fra sin store udgravning på Domkirkepladsen i 2005/06. Al udgravningsdokumentation, inklusiv det gamle materiale, blev for første gang digitaliseret og indgår nu i en samlet database. Analysen resulterer i en opdeling i fem faser, som dækker tidsrummet fra 8.-11. årh. Der foreligger i alt 44 14C-dateringer, og P.M. Grootes og M.-J. Nadeau forklarer i deres artikel 14C-metoden og dens begrænsninger på en let forståelig måde og relaterer resultaterne til de arkæologiske iagttagelser. Fra udgravningerne foreligger omkring 1000 skår, overvejende lokalt fremstillet og derfor vanskelige at datere mere nøjagtigt. Derimod er slavisk keramik, som udgør ca. 100 skår, lettere at tidsfæste. T. Kempe giver i sin artikel et kort, meget godt overblik over den slaviske keramik og baggrunden for dens datering. Desuden diskuterer han, hvorvidt keramikken har været en handelsvare eller tegn på bosættelse af en slavisk befolkning. Problematikken er meget relevant for forståelse og tolkning af den såkaldte østersøkeramik i Sydskandinavien.

I de efterfølgende to artikler sætter E. Först fokus på gravningerne udenfor domkirkepladsen. Hun fremlægger resultaterne fra de arkæologiske undersøgelser.

De fleste udgravninger blev gennemført langs bredden af en gammel sidearm til Elben, hvor anløbspladsen har ligget. Selvom undersøgelserne ikke var særlig store, bidrager de med vigtige oplysninger om byens struktur og udvikling fra det 9.-12. årh. En af de største arkæologiske sensationer var opdagelsen af et stort ringformet tårnfundament i 1962, som dengang, med baggrund i Adam af Bremens beretning, blev tolket som bisp Bezelin Alebrands boligårn. Supplerende udgravninger i 2008 viste, at tårnfundamentet dateres til det 12. årh. og er en del af den middelalderlige befæstning. Andet kapitel afsluttes med en kort og let forståelig introduktion til Hamburgs geologi.

Det tredje og sidste kapitel udgør med over 300 sider ca. 2/3 af bogen. Kapitlet er inddelt i en indledning og fem underkapitler. Kollokviet, holdt i december 2013, var ikke kun et forberedelsesseminar til udstillingen, men det første, store skridt til en tværfaglig diskussion, hvor også den skandinaviske forskning blev bragt i spil. Efter A. Klammts korte, fremragende oversigt over kollokviums emne og en skitsering af de væsentlige gamle og nye tolkningsforslag vedrørende Hamburgs tidlige historie, giver H. Steuer et detaljeret indblik i kollokviums mange bidrag og problemstillinger. Han knytter de forskellige synspunkter og argumenter sammen med egne overvejelser omkring Hamburg som centralplads mellem Nord- og Østersøen. I de følgende fem kapitler diskuteres emnerne politik, befæstningsvæsen, bispedømme og handel mere udførligt. Det første kapitel "Ham(ma)burg im spätsächsischen Umfeld" sætter i fire artikler (W. Thieme, J. Brandt, B. Ludowici) fokus på samtidige lokaliteter i både Hamburgs nære og videre omegn, dvs. Holsten og det nordlige Niedersachsen. Det centrale spørgsmål er her, hvornår Hamburg opnåede sin overregionale betydning som udgangspunkt for den kristne mission,

som Frankerrikets støttepunkt nord for Elben og som handelsplads.

Det andet underkapitel "Ham(ma)burg im Spiegel der Reichspolitik des 9. bis 11. Jahrhunderts" er det mest omfangsrige, og her er den historiske forskning i fokus. Indledningsvist giver S. Freund et godt overblik over karolingernes og ottonernes politik i Sachsen overvejende belyst ud fra skriftlige kilder. Men der er også plads til arkæologien: W. Giertz sætter de karolingiske importfund (keramik, korsfibler) fra Hamborg ind i en bredere kontekst, mens M. Søvsø gør resultaterne fra udgravningerne ved Ribes domkirke tilgængelige for et bredere tysk publikum. M. Müller-Wille belyser både historisk og arkæologisk Ansgars mission i Norden. Det centrale emne i dette kapitel er dog Hamburgs kirkejuridiske status i det 9. årh., som A. Klammt & R.-M. Weiss, T. Kölzer, H. Janson og V. Scior diskuterer i fire artikler. Spørgsmålet er, om Hamburg på Ansgars tid i midten af det 9. årh. blot var udgangspunktet for missionen i Norden, eller om byen var sæde for en bisp, ja endog en ærkebisp.

Det tredje underkapitel "Ham(ma)burg als Befestigung im Spiegel des frühmittelalterlichen Burgenbaus" sætter fokus på 8.-10. århs. befæstningsvæsen i Nordtyskland. Efter korte introduktioner om de frankiske (F. Biermann), de slaviske og saksiske borge (J. Schneeweiß) behandler Chr. Frey brugen af begrebet "Burg" hhv. "civitas" eller "urbs" i de tyske og latinske middelalderlige kilder. P. Ettl giver et udførligt overblik over de karolingiske borge, som overvejende ligger i den sydlige del af Tyskland. I de efterfølgende tre artikler rykkes fokus igen tilbage til Elbregionen. J. Schneeweiß præsenterer udgravningsresultaterne fra Hühbeck, en markant bakkeø, som ligger omkring 140 km opstrøms fra Hamborg. Her fandtes to voldsteder, hvoraf det ene formodentlig er det i de skriftlige kilder nævnte

“castellum” Hohbuoki. Karl den Store fik efter krigen mod sakserne kort efter 800 etableret en række voldsteder langs Elben som grænsesikring mod slaverne. Bedre kendt i Danmark er nok Karl den Stores kastel Esesfelth, som han lod bygge i 810 mod danerne, og som med stor sandsynlighed kan lokaliseres til omegnen af byen Itzehoe. T. Lemm analyserer i sin artikel Esesfelths beliggenhed og funktion og sætter det i forbindelse med de historiske begivenheder og udviklingen i Hamborg. Efterfølgende behandler han de øvrige frankisk-saksiske borge fra 9.-10. årh. i Holsten og konkluderer, at udviklingen i Nordelbien efter den frankiske erobring ikke adskiller sig væsentligt fra området syd for Elben, som tidligere antaget. Afslutningsvis giver F. Biermann et godt overblik over de slaviske borge og relaterer dem til de politiske og samfundsmæssige forhold. Spørgsmålet om, hvorvidt der findes slaviske elementer i Hamborgs ringvolde, besvares med et nej.

I det fjerde underkapitel “Ham(ma)burg im Spiegel der frühen Bistumssitze Sachsens” behandles i tre artikler de øvrige ni bispesæder i Nordvesttyskland, som stort set alle blev grundlagt i det første årti af 9. årh. U. Lobbedey giver et kort overblik over den arkæologiske og historiske forskning i Osnabrück, Münster, Minden, Paderborn, Hildesheim, Halberstadt, Verden og Bremen. Mere udførligt behandler M. Kroker domkirkeborgen i Münster og D. Bischof bispesædet i Bremen.

I sidste underkapitel “Ham(ma)burg im Netz des frühmittelalterlichen Handels” sætter tre artikler fokus på handel. I en kort, men meget inspirerende artikel rekonstruerer Th. Kempke med udgangspunkt i en landskabsanalyse handelsvejene i området mellem Danevirke og et stykke syd for Elben. Efterfølgende gennemgår R. Wiechmann importgenstande fra Hamborg. De forholdsvis få

genstande, som ikke tidligere har været behandlet, viser tydelige handelsforbindelser både til Rhinlandet (keramik) og Norge (hvæssesten). Afslutningsvis giver H. Jöns og M. Segsneider et grundigt overblik over handelspladserne i Nordsø- og Østersøområdet og deres udvikling. Det konkluderes, at Hamborgs struktur ligner handelscentrene langs den sydøstlige Nordsøkyst, mens der ikke kan påvises forbindelser til handelspladserne i Østersøområdet.

Jævnt fordelt i bogen findes ni 1-2 siders lange artikler om udvalgte genstande (keramik, fibler, en forgyldt spore, et benkors) og andre aspekter (pave Benedikt V, Hamborgs byvåben og stednavne). De korte, præcist formulerede artikler giver læseren et glimrende overblik over de vigtige fund og deres betydning. Et traditionelt katalog over alle genstande i udstillingen findes derimod ikke.

Alle artikler er velskrevne og har et højt fagligt niveau. I de fleste artikler ridses artiklens problemstilling op med relation til bog og/eller hovedkapitel. I hovedkapitlerne og underkapitlerne i det store tredje kapitel er der desuden indført et introducerende kort afsnit med et resumé og et overblik over kapitlets problemstilling. Dette gør det nemt for læseren at følge med i den ofte ret komplekse diskussion. Selvfølgelig kan enkelte gentagelser af f.eks. Hamburgs topografi og de få skriftlige kilder ikke undgås. Men strukturen gør det muligt at læse artiklerne uafhængigt af hinanden. Hvor det er relevant, findes krydshenvisninger til andre artikler i bogen. Med så mange forfattere vil der naturligvis være fortolkningsmæssige forskelle. Som eksempel skal her nævnes et af bogens centrale spørgsmål, som også er relevant for Skandinavien, nemlig om og hvornår Ansgar bliver bisp af Hamborg. De forskellige argumenter bliver udførligt behandlet i kapitlet “Hammaburg im Spiegel der Reichspolitik des 9. und 11.

Jahrhunderts”. Det er prisværdigt, at man vælger at fremlægge denne videnskabelige disput, så læseren kan danne sig sin egen opfattelse.

Publikationen har et fornemt layout med mange farveillustrationer i form af kort, udgravningsplaner, genstandsfotos og -tegninger. Hoved- og underkapitlerne er adskilt fra hinanden af rekonstruktioner af Hammaborg på Ansgars tid før 845 og i det 10. årh. vist i forskellige perspektiver. Rekonstruktionerne baserer sig på geologiske borer, arkæologiske udgravninger og sammenligninger med andre nordtyske lokaliteter.

Selvom forholdene i Danmark i vikingetiden og den tidlige middelalder kun bliver behandlet perifert, er bogen ganske relevant for dem, som beskæftiger sig med disse århundreder i Danmark. Den er en vigtig fremlæggelse af de samtidige forhold ikke kun i byen Hamborg, men i hele Nordtyskland. Situationen i dette

område har med sikkerhed præget de politiske, religiøse og sociale forhold i Danmark. De velskrevne artikler giver desuden en let adgang til den aktuelle tyske forskning, både indenfor arkæologi og historie. Noterne i hver artikel henviser til en omfangsrig fælles litteraturliste til gavn og glæde for den interesserede læser.

Bogen er egentlig ikke så meget et udstillingskatalog, som henvender sig til den historisk interesserede museumsgæst, men mere en videnskabelig publikation fra et kollokvium. Men de mange illustrationer og de let forståelige tekster gør den brugbar og anbefalelsesværdig både for lægfolk og fagfæller. Et tværfagligt og vellykket eksempel, som viser, hvordan arkæologi og historie i fællesskab kan nå frem til nye resultater.

Silke Eisenschmidt
Museum Sønderjylland